

GL SANS 891.21

SHA

125580
LBSNAA

श्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

— 125580

अवधि संख्या

Accession No.

~~14159~~

वर्ग संख्या

Class No. GL SANS 891.21

पुस्तक संख्या

Book No. SHA शास्त्री

पण्डित-मल्लादि-सूर्यनारायणशास्त्रिविरचितम्

संस्कृतकविजीवितम्

प्रथमो भागः

हैदराबादनगरे
उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थ-
संस्कृतपरिषदा
प्रकाशितम्

प्रथमं संस्करणम्
१९६०

Lives Of Sanskrit Poets

Part I.

By

PANDIT MALLADI SURYANARAYANA SHASTRI

Author of Saṁskṛta-Vāṇmaya-

Caritra in Telugu.

THE SANSKRIT ACADEMY,
OSMANIA UNIVERSITY.
HYDERABAD-7.

First Edition 1960

Price Rs. 3.50.

All copyrights reserved.

Printed at the
Osmania University Press
Hyderabad-7

INTRODUCTION

THE present work is the first of its kind, not only amongst those written in Sanskrit, but also amongst those written in English or any Indian language. Instead of giving a chronologically arranged account of Sanskrit Literature, it deals with the lives and works of the more important Sanskrit poets and authors. It is written in lucid and idiomatic Sanskrit and is free from details which are often found boring by the general reader.

The entire work comprises lives of over 300 poets and authors, of which 67 are dealt with in the present volume.

It is hoped the work will be of use and interest to lovers of Sanskrit, particularly to students of Oriental Colleges.

विषयानुक्रमिका

	पृ.		पृ.
१ वाल्मीकिः	१	२६ शूद्रकः	१३५
२ व्यासमहर्षिः	२१	२७ माघः	१४०
३ भागवतकर्तृकम्	३३	२८ दण्ड्याचार्यः	१४८
४ पाणिन्याचार्यः	३६	२९ भट्टारहरिचन्द्रः	१५५
५ कात्यायनवररुचिः	४०	३० भासः	१५९
६ गोनन्दः	४५	३१ कुमारदासः	१६२
७ गोपादित्यः	४७	३२ हर्षदेवः	१६७
८ धर्माशोकः	४८	३३ मयूरकविः	१७२
९ भरतमुनिः	५०	३४ भट्टबाणः	१७५
१० गुणाढ्यः	५५	३५ धर्मकीर्तिः	१८३
११ चन्द्रकविः	५९	३६ कुमारिलभट्टः	१८७
१२ भासमहाकविः	६१	३७ ललितादित्यः (मुक्तापीडः)	१९०
१३ महाकवि-कालिदासः	७५	३८ यशोवर्मा	१९२
१४ मातृगुप्तः	९१	३९ भवभूतिः	१९४
१५ भर्तृमण्डः	९६	४० वाक्पतिराजः	२०८
१६ अश्वघोषः	९९	४१ विशाखदत्तः	२०९
१७ हरिषेणः	१०२	४२ विजयाङ्का	२१३
१८ भर्तृहरिः	१०४	४३ शीलादेवी	२१७
१९ वत्सभट्टः	११६	४४ विकटनितम्बा	२१९
२० चन्द्रगोमिन्	११९	४५ प्रभुदेवी	२२१
२१ बुद्धघोषः	१२०	४६ सुभद्रा	२२२
२२ रणादित्यः	१२२	४७ जघनचपला	२२२
२३ सुन्दरपाण्ड्यः	१२४	४८ इन्दुलेखा	२२३
२४ भारविः	१२५	४९ मारुला	२२३
२५ बिष्णुधर्मा	१३२	५० मोरिका	२२४

	पृ.		पृ.
५१ भावदेवी	२२४	६० ज्ञानसुन्दरी	२३३
५२ प्रियंवदा	२२६	६१ पुष्पदन्तः	२३५
५३ वैजयन्ती	२२६	६२ अमरुकः	२३९
५४ गंगादेवी	२२७	६३ श्रीशंकराचार्याः	२४२
५५ तिरुमलाम्बा	२२८	६४ सुबन्धुः	२४६
५६ रामभद्राम्बा	२२९	६५ हलायुधः	२४९
५७ मधुरवाणी	२३०	६६ शिवयोगिन्	२५२
५८ लखीना	२३२	६७ मायुराजः	२५३
५९ त्रिवेणी	२३३		

—0—

ABBREVIATIONS AND BIBLIOGRAPHY

अनघंराघवम् of मुरारि	.. N.S.P. 5th edition, 1913.
अवन्तिसुन्दरीकथा	.. T. S. S. 172. Trivandrum 1954.
अष्टाध्यायी of पाणिनि	.. Shri Balamanorama Series No. 2. 1937.
अमरुशतकम्	.. Prof. Devadhar's edition. P.O.B.A. 1959.
अमरुशतकम्	.. N.S.P. 2nd edition. 1929.
उ. रा. च. } उत्तररामचरितम् }	.. N.S.P. edition 1949.
उत्तररामचरितम्-धनश्यामटीका	.. Edited by Dr. P. V. Kane 1915.
ऋतुसंहार of कालिदास	.. N.S.P. edition. 1946.
Epigraphia Indica vol. VI.	
Aihole Inscription } Aih. Ins. }	.. Aihole Inscription.
औ. वि. च. } औचित्यविचारचर्चा }	.. of क्षेमेन्द्र Kavyamala Series I, N.S.P. 1929.
C. C.	.. Catalogras Catalogum.
कविरहस्य of हलायुध.	
कादम्बरी of बाण	.. Poona Oriental Series 1935.
काव्यप्रकाश of मम्मट	.. Chowkhamba edition 1955
काव्यप्रकाश of मम्मट	.. Edited by Prof. Gajendra-
(ch. I. II. III. X)	.. gadkar, 1959.
काव्यमाला I	.. N.S.P. 1943.
काव्यमाला III	.. N.S.P. 1943
काव्यमाला VIII	.. N.S.P. 1888.
काव्यादर्श of दण्डिन्	.. Edited by Dr. S. K. Belvalkar, P.O.B.A. Series, 1924.

काव्यालंकार of भामह	.. Chowkhamba Series, 1928.
काव्यालंकारसूत्रवृत्ति of वामन	.. N.S.P. edition 1953.
काव्यनुशासनम् of हेमचंद्र	.. Parikh's edition, 1938.
काव्यमीमांसा of राजशेखर	.. Gaikwad Oriental Series, Baroda.
किरातार्जुनीयम् of भारवि	.. N.S.P. 1953.
कुट्टनीमतम् of दामोदरगुप्त	.. Bibliotheca Indica, Cal- cutta, 1944.
कुमारसंभवम् of कालिदास	.. N.S.P. 1955.
कुवलयानन्द of अप्पयदीक्षित	.. N.S.P. 1953
कुवलयानन्दकारिका of आशाधर	.. N.S.P. 1953
गडडवहो of बागपति	.. Bombay Sanskrit Series.
चित्सुखी on मालतीमाधव	.. by प्रत्यक्षस्वरूपभगवन्
छांदोग्य	} ..
छांदोग्योपनिषत्	
जाबालोपनिषत्	..
जाम्बवतीपरिणय of पाणिनि	..
जा. ह.	} .. of कुमारदास, Nandargikar's edition, 1907.
जानकीहरणम्	
	K. M. Joglekar's edition, 1908.
टीकासर्वस्वम्	.. A commentary on अमरकोश Trivendram Sanskrit Series, 1914-17.
Des. cat.	.. Descriptive Catalogue of Skt. Manuscripts, Tanjore.
तिरुमलाम्बा	.. Edited by Dr. L. Swarup, 1938.
दशकुमारचरितम्	.. Edited by M. R. Kale, 1926.
दशरूपकम्	.. N.S.P. 5th edition. 1941.

काशिका-विवरण-पञ्जिका (न्यास)	.. A Commentary on काशिका by जिनेन्द्रबुद्धि, Rajasahi edition, 1913-25.
ध्वन्यालोक of आनन्दवर्धन	Kashi Sanskrit Series, 1940.
नवसाहस्रांकचरितम् of पद्मगुप्त	.. Bombay Sanskrit Series, 1895.
नागानन्द of श्रीहर्ष	.. Kale's edition 1922.
नाट्यदर्पणम्	.. Vol. I-Gaikwad Oriental Series, Baroda, 1929.
नाट्यप्रदीप of सुंदरमिश्र	.. Referred to in the India Office Catalogue, Vol. III.
नाट्यशास्त्र of भरत	.. Gaikwad Oriental Series, Baroda, 1956.
नाट्यशास्त्र of भरत	.. N.S.P. edition, 1943.
निघण्टु of धनंजय	.. Vavilla edition, in Telugu Type, Madras, 1949.
निरुक्त of यास्क	.. Edited by सत्यव्रत सामराज.
नीतिद्विषष्टिका	.. Edited by पं. सूर्यनारायणशास्त्री. Madras, 1928.
पंचतंत्रम्	.. N.S.P. edition, 1950.
पद्यचूडामणि	.. Edited by Dr. J. B. Chau- dhuri.
पद्यवेणी	.. Edited by Dr. J. B. Chau- dhuri.
पदमञ्जरी	.. Medical Hall Press, Bana- ras, 1895.
पावन्तीपरिणय of बाण	.. N.S.P. edition 1923.
पाणिनि	.. His times and works by Goldstucker.
पिप्लछन्दःशास्त्र	.. N.S.P. edition, 1938.
Dr. Fleet.	.. Dr. Fleet Inscriptions.
प्रतिमानाटकम्	.. Paranjpe's edition.
प्रसन्नराघवम् of जयदेव	.. N.S. Panse's edition, 1894.

प्रियदर्शिका	.. of श्रीहर्षं 1941.
बा. रा.	.. of राजशेखर (Medical Hall Press) Banaras, 1869.
बालरामायणम् }	.. of अश्वघोष Nandargikar's edition, 1911.
बुद्धच. }	.. of बराहमिहिर Mysore 1929.
बुद्धचरितम् }	.. N.S.P. edition, 1918.
बृहज्जातकम्	.. By E. V. Vira Ragha- vacharya, संस्कृत-साहित्य- परिषत्पत्रिका 1930
ब्रह्मसूत्रभाष्यम्	.. of भामह, Balamanorama Press edition 1956.
भट्टबाणस्तुतिकुसुमाञ्जलि	.. N.S.P. edition, 1934.
भामह }	.. <i>Literary Remains of Bhau Daji.</i>
भामहालंकार }	.. by भागवतद्वैतकार-विजयाचार्य
भट्टिकाव्यम्	.. of कृष्णकवि 1925.
भाऊदाजी	.. Series G. O. Baroda, 1929.
भागवतद्वैतव्याख्या	.. Vavilla's Nāgarī edition, 1932.
भारतचरितम्	.. N.S.P. edition, 1942.
भावप्रकाश	.. History of Classical Sans- krit Literature by Dr. M. Krishnamachariar.
महाभारत	.. N.S.P. Edition 1936.
महाभाष्य of पतञ्जलि	.. N.S.P. Edition 1926.
M. K.	.. N.S.P. 1950.
M. Krishnamachariar }	.. Dhruva's edition, Poona Oriental Book Agency 1930.
H. C. S. L. }	.. N.S.P. 1955.
मालतीमाधवम् of भवभूति	.. Dr. S. K. De's edition, 1957. (Sāhitya Academy, New Delhi)
महावीरचरितम् of भवभूति	
मालविकाग्निमित्रम् of कालिदास	
मुद्राराक्षस of विशाखदत्त	
मृच्छकटिकम् of शूद्रक	
मेघदूतम् of कालिदास	

यामुनाचार्यस्तोत्रसंग्रहः
रत्नावली with टीका

..
.. By Nigudkar Shastri,
N.S.P. edition 1925.

शंकराचार्यप्रकरणग्रंथावली

.. P.O.B.A. 1952.

दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्

.. ”

मनीषापञ्चकम्

.. ”

त्रिपुरसुन्दरीमानसपूजा

.. ”

शिवानंदलहरी

.. ”

दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्

.. बृहत्स्तोत्ररत्नाकर I & II N.S.P.
1952.

रघुवंश of कालिदास

.. N.S.P. 1949.

राघवपाण्डवीयम्

.. ”

राजतरंगिणी of कल्हण

.. Stein edition 1958.

लिङ्गाभट्टी

.. A Commentary on अमरकोश.

बाल्मीकिरामायण

.. Published by N. Rama-
ratnam, 1958.

बालकाण्ड

अयोध्याकाण्ड

अरण्यकाण्ड

किष्किन्धाकाण्ड

सुन्दरकाण्ड

उत्तरकाण्ड

”

व्यक्तिविवेक

.. Trivendrum Series, 1909.

शंकरविजयम्

.. Madras, 1954.

शाकुंतलम् of कालिदास

.. M. Williams edition, 1876.

विष्णुपुराणम्

..

H.I.L.

.. History of Indian Litera-
ture by Weber.

H.S.L.

.. History of Sanskrit Litera-
ture by Dr. A. B. Keith.

H.C.S.L.

.. History of Classical Lite-
rature by Dr. M. Krish-
namachariar.

सुभाषितत्रिशती	.. N.S.P. edition, 1957
सेतुबंधमहाकाव्यम्	.. N.S.P. 1935.
सौन्दरानन्द	.. Punjab Oriental Publications, 1928
सं. वा. च. द्वि. भा.	.. संस्कृतवाङ्मयचरितम् in Telugu, Part II by म. सूर्यनारायणशास्त्री
सुभाषितरत्नभाण्डागारम्	.. N.S.P., 1957.
सुभाषितहाराली of हरिकवि	..
सुभाषितावली of वल्लभदेव	.. Peterson's edition, 1886.
सु. र. को. (सुभाषितरत्नकोश)	.. of Vidyakara. (Harvard O.S. 42)-1957.
सुवृत्ततिलक of क्षेमेन्द्र	.. काव्यमाला II, N.S.P., 1932.
H.S.L.C.	.. <i>History of Sanskrit Literature</i> (Classical Period,) Vol. I, by Dr. Dasgupta and Dr. S. K. De, 1947.
H.S.L.	.. Macdonell's <i>History of Sanskrit Literature</i> .
H.S.P.	.. <i>History of Sanskrit Poetics</i> by Dr. P. V. Kane, 1951.
Sanskrit Poets	.. Lives of, in Telugu by पं. म. सूर्यनारायणशास्त्री 1911
हर्षचरितम्	.. N.S.P. edition, 1914.
<i>History of Nayaka Rajas of Tanjore</i> (in Telugu)	.. by K. Sitaramayya 1932.

—:o:—

संस्कृतकविजीवितम्
प्रथमो भागः

संस्कृत-कवि-जीवितम्

सर्वं ब्रह्मेति यदिदं कथ्यते तत्त्ववेत्तृभिः ।
सत्यं ज्ञानं सदानन्दं धाम ध्यायेम तत् परम् ॥
भावप्रपञ्चवैचित्र्यादर्शनादर्शरूपिणे ।
नमोऽतिक्रान्तवृत्तान्तसाक्षिणे कविकर्मणे ॥
ध्यात्वा त्रयीविलासां वाणीममृतां श्रियं महर्षीणाम् ।
नत्वा गुरुन् कवीन्द्रान् संस्कृत-कवि-जीवितं कुर्मः॥

(१) वाल्मीकिमहर्षिः

यन्नाम भारतीयानां तारकं रामनामवत् ।
जीवन्तं तं कविं वन्दे श्रीमद्रामायणात्मना ॥

आद्यः कविरयं लोके वेदादन्यत्र नूतनच्छन्दोऽवतारस्य श्रीमद्रामायणस्य
प्रणेता । जगदेकवन्द्यस्यास्य चरितं बहुभिवद्बुधा वर्णितम् । मया च मदीय-
संस्कृतवाङ्मयचरित्रद्वितीयसम्पुटे सविस्तरं विगर्दीकृतम् । तदेव संक्षिप्य
कथ्यतेऽत्र ।

अस्य जन्म नामानि च

महान्वनां केषांचित् पुगणपुरुषाणां जननादिवृत्तान्तः कालक्रमेणाद्भुत-
कथाकलितः पुगणादिषु प्रविष्ट इत्येतद्विदितमेव । तथैवास्य मुनेर्जन्मकथाऽपि
विविक्ता दृश्यते । वल्मीकस्य (वामल्लूरोः) अपत्यं, वल्मीकाद्वहिरागतः, वल्मीक-
नामकमुनेरपत्यमिति च त्रिविधं वाल्मीकिसंज्ञानिवर्चनमस्ति पुगणेषु । एतादृश-
व्युत्पत्तीरनुसृत्य कः विश्वसिति साक्षादयं कविर्वामल्लूरोः सञ्जात इति ! ¹अपि
च यः कश्चित् किरातः क्रूरकर्मा तापसानुग्रहवशात् रामनामजपतत्परः

कुत्रचिद्वनान्तरे निश्चलसमाधिनिष्ठया चिरकालमुषित्वा वल्मीकसमावृताङ्गो भूत्वा तदनन्तर्गमेकदा “आयाहि किगत” इति सप्तर्षिसमाह्वानं श्रुत्वा तद्वल्मीका-द्वहिर्गगतः, स एव ब्रह्मतेजस्सम्पन्नः वाल्मीकिनाम्ना प्रतीत इत्यादिकं पद्म-पुराणवचनमपि को नु विश्वसिति ! किञ्च, वल्मीकनामकमुनिरतोभक्षणाद् गर्भ-वत्यां सर्पाङ्गनायां संजातो नरशिशुरयं वाल्मीकिरित्यादिकमद्भुतमसम्भाव्यं स्कान्दपुराणकथितं च कः शृणोति ! तथा चैवंभूतेषु महत्त्वप्रतिपादकेषु विचित्र-कथनेषु पर्यालोचितेषु वल्मीकनामकस्य कस्यचिद्गर्गवस्य महर्षेः पुत्रोऽयमायः कविरिति प्रतिभाति । तन्वान्वेषणद्रेष्टव्यमभिप्रायः समुचितो भवेदिति मम मनीषा ।

श्रीमद्रामायणकर्तृत्वेनास्य वाल्मीकिनामैव जगति प्रसिद्धं, तथापि त्रीणि नामान्तराणि सागस्यते दृश्यन्ते - ऋक्षः, भार्गवः, प्राचेतस इति । चतुर्विंशे द्वापरं वेदविभजनाद् ऋक्षोऽभूद् व्यासविरुदाङ्कित इति विष्णुपुराणादीनि प्रवदन्ति, यथा —

ऋक्षोऽभूद्गर्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते ।

परिधेते चतुर्विंशे ऋक्षो व्यासो भविष्यति ॥ (वायु ० २३)

तृणबिन्दुस्त्रयोविंशे वाल्मीकिस्तु ततः परः । (कूर्म ०)

कृष्णयजुर्वेदप्रातिशाख्य उदाहतेषु बहुमुनिमतेषु वाल्मीकिमतमप्यस्ति । वाल्मीकिः प्राचेतसनाम्ना व्यवहृत इति मुप्रसिद्धमेव । श्रीमद्रामायणेतिहासकर्तुः वाल्मीकिरन्यो वाल्मीकिनामा मुनिः कुत्रापि न दृश्यते । तस्मादस्यैव वाल्मीके-ऋक्षः, भार्गवः, प्राचेतस इति नामान्तराणि सन्तीति निश्चिनुमः ।

वाल्मीकिरद्वितीयो नाम्ना महिम्ना च । अत्रायं कतिपयवैदिकर्षिनिर्णय-विचारः । मदीये संस्कृतवाङ्मयचर्त्रे सविशेषं चर्चितस्य विषयस्यायं संग्रहः ।

ऋगादिमन्त्रद्रष्टृष्विन्द्राग्निमवरुणादयः सन्ति, किं ते देवर्षयः उत मानवर्षयः ? सूक्तद्रष्टृणामेकैकस्मिन् गोत्रे पितामहनाम पौत्रस्य, तन्नाम तत्पौत्रस्य

1. M. Krishnamachariar, p. 3.

2. विष्णुपुराण, 3. 3; M. Krishnamachariar, p. 3.

च इति क्रमप्राप्तत्वात् समाननामानः केचन सन्ति । तत्समाननामान एव केचन भिन्नगोत्रेष्वपि दृश्यन्ते । तादृशेषु ऋषिषु कः प्राचीनः ? किंगोत्रः ? काऽर्वाचीनः स च किंगोत्रः ? इति बहोः कालस्यातिक्रान्तत्वात् तत्सम्प्रदायविवेकस्य विकलत्वात् वेदानुक्रमणिकाऽप्यस्मिन् विषये तत्र तत्र संशयमापन्ना भाष्यकर्तारश्च भ्रान्ताः ।

अत्रेमानि निदर्शनवचनानि :-

“अनुक्तगोत्रमाङ्गिरसं विद्यात्” इति शौनकानुक्रमणी । “अनुक्तगोत्रो यस्त्वत्र मण्डले लक्ष्यते मुनिः । स तु काण्व इति ज्ञेयः” इति, “एषां तु गोत्रं क्वचिदप्रसिद्धम्” इति च बृहदेवता । “प्रजापतिर्वाक्पुत्रो वा विश्वामित्रपुत्रो वा” इति भाष्याणि । “ऋजिश्चवीतहव्यौ भारद्वाजौ” इति सायणभाष्यम् । “आङ्गिरसौ” इति बृहदेवता । “भृग्वङ्गिरसौ सहितौ बहून्याथर्वणसूक्तानि दृष्टवन्तौ” इति तदनुक्रमणी । “प्रचेता आङ्गिरसः” इति सर्वानुक्रमणी । “भृगुर्वै वारुणिः, वरुणं पितरमुपससारः” इत्यादिना भृगुर्वरुणपुत्र इति तैत्तिरीयोपनिषत् । “प्रचेता एव वरुणः” इति पुराणानि कोशाश्च । “ऋग्वेदसम्बन्धिनोऽङ्गिरसोऽन्योऽथर्ववेदसम्बन्ध्यङ्गिरः” इति, “तथैव प्रचेता” इति, “भृगुसंज्ञकास्त्रिचतुरा” इति च तत्तत्सूक्तपरिशीलकाः ।

एवं विभिन्नेषु सन्दिग्धेष्वनुक्रमणिकादिवचनेष्वत्यन्तपुरातनममुं विषयं निर्णेतुं कः शक्नुयात् ? तस्मात् स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति समनुसृत्य बल्मीकमुनिसुतोऽयम् ऋक्षः, प्रचेतसो भृगोश्च गोत्रापत्यत्वेन प्राचेतसो भार्गव इति च पुरा व्यवहृत इति विश्वसिमः ।

अस्य कालः

एष विषयो मदीयवाङ्मयचरिते निर्णीतः । स एवात्र संक्षिप्य प्रोच्यते । तैत्तिरीयारण्यकोपनिषदाविर्भावः शालिवाहनशकारम्भात् पूर्वस्यां पञ्चदशशताब्द्यां भवेत् । तदुपनिषद्दृष्ट्या भृगुवल्ल्यां प्रतिपादितो वारुणिर्भृगुस्तत्कालात्पुरातनः,

परन्तु कदा सञ्जात इति न जानीमः । तथापि तद्भृगुगोत्रसम्भवोऽयं वाल्मीकि-
स्तु भृगुवल्दीप्रादुर्भावादित्यन्तमर्वाचीन एवेति प्रथमतो निश्चित्य प्रकृतमनुसरामः ।

शालिवाहनशकारम्भात् पूर्वस्यां अष्टमशताब्द्यां वा ततोऽपि किञ्चित्
पूर्वस्मिन् काले वा पाणिनिगर्सादिति बहुविद्दमिप्रायः ^१ । तस्मात् पूर्वः आपस्तम्बः ।
तस्मात् पूर्वः स्मृतिकर्ता मनुः । अयोध्यापुरनिर्मातेति रामायणनिर्दिष्टो मनुर्न
स्मृतिकर्ता, ^२ सोऽन्यः प्राचीनः । मनुस्मृतेः पूर्वा भारतसंहिता । तस्याः पूर्वं
वाल्मीकिरामायणम् । तदेतत्सत्यम् । तथापि भारतरामायणाभ्यां मनुस्मृतिः
पूर्वेति वादोऽत्र परिहर्तव्यः ।

रामायणे मनुस्मृत्यां च राजधर्मबोधकौ द्वौ श्लोकौ तुल्यौ दृश्येते —

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः मुकृतिनो यथा ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

राजा त्वशासत्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥^३

वाल्लिने राजधर्मान् कथयतः श्रीरामस्येमानि वाक्यानि तत्प्रकरणे मुञ्चु-
सङ्गतानीति किञ्चिन्धाकाण्डपाठकानां सुविदितम् । तत्त्वविमर्शकानां च शास्य-
शासकभावफलबोधकाविमौ श्लोकौ राजधर्मप्रकरणयोग्याविति जानता मनुमहर्षिणा
गृहीताविति, अथवा, केनाऽपि विदुषा मनुस्मृत्यां तत्प्रकरणे प्रक्षिप्ताविति चाभि-
प्रायः प्रस्फुटः स्यात् ।

अथापि किमनया विचारणया ? आदिकाव्यमिति मुचिरं विख्याते स्वतन्त्रे
रामायणे तदनन्तरकालिकश्लोकप्रवेशः असम्भाव्यो हास्यास्पदं चेत्येकेनैवोत्तर-
णालम् । यः कोऽपि मनुस्मृत्यभिमानि पूर्वोक्तरामायणश्लोकाभ्यां पूर्वं —

1. M. Krishnamachariar, pp. 83-84.

2. बाल० 5.6.

3. किञ्चिन्वा० 18. 32-33; मनु० 8. 316-318.

श्रूयेते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ।
गृहीतौ धर्मकुशलैस्तत्तथा चरितं हरेः ॥¹

इत्येकं श्लोकं प्रक्षिप्येमां भ्रान्तिं कल्पितवानित्यत्र न कोऽपि संशयः ।
एवमेव भारतसंहितायाः पूर्वा मनुस्मृतिरिति केषाञ्चिदभिप्रायोऽपि प्रक्षिप्तश्लोक-
मूलकत्वेन निरस्तः सद्धिमर्शकैः ।

अथ भारतात्पूर्वं गमायणमित्यत्र कानिचित्प्रमाणानि ।
भारताण्यपर्वणि गमायणकथा संक्षिप्ता । आदिपर्वणि च —

धर्मं चानवगो गजन् सत्यतायां च भारत ।
गमाद्वाशरण्येऽथैव गयाञ्चैव न संशयः ॥

इत्यादिना भीष्मद्रोणौ दाशरथिरामसमावृति वर्णितौ । द्रोणपर्वणि चेत्थं
युद्धकाण्डस्य वाल्मीकिश्लोक उदाहृतः —

अपि चैवं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि ।
न हन्तव्याः स्त्रिय इति यद् ब्रवीषि प्लवङ्गम ॥²

तथा च —

अपि चैतत्पुरा गजन् मनुना प्रोक्तमादितः ।
यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ॥
पडेतान् पुरुषो जह्याद् भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तागमाचार्यमनर्वायानमृत्विजम् ॥
अरक्षितारं गजानं भार्यो चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥³

इत्याद्ययोध्याकाण्डश्लोकाः शान्तिपर्वणि स्वीकृताः । अपि च, “वाल्मीकिश्च

1. किष्किन्धा० 18. 31.
2. उद्योग० 32. 64-65.
3. शान्ति० 57. 44-45.

महातपाः, वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः” इति^१ वाल्मीकिनाम् बहुवारमुदाहृतं भारते । इत्याद्यान्तरङ्गिकप्रमाणैः, पौराणिकसम्प्रदायः काव्योत्पत्तिमार्गः पूर्व-महाकविप्रशंसा चेति बहिरङ्गप्रमाणैश्च भारताद्रामायणं पूर्वमिति सिद्धकथनमेव भवति ।

रामभारतेतिहासौ बृहदारण्यकाष्टपनिषद्भ्यः प्राचीनतमौ, तथापि तयोः काव्यरूपत्वमर्वाचीनमेव ताभ्यः । मुख्यचारित्रकविषयोऽयं वाल्मीकिवचनेनैव ज्ञायते —

इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशो महात्मनाम् ।

महदुत्पन्नमाख्यान् रामायणमिति श्रुतम् ॥

तदिदं वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः ॥^२

तस्मात्पूर्वोक्ततैत्तिरीयाख्यकापनिषदाविर्भावकालात्परं, भारतसंहितायाः पूर्वं रामायणमजायतेति विश्वस्य, महामुनिर्वाल्मीकिः शालिवाहनशकाग्रम्भात्पूर्वं त्रयोदशशताब्दीतो न पर इति भावयामः । परिशील्यतां तत्त्वं पाठकैः सुधीभिः । अथात्र —

संशयनिवारणम्

यद्यपि अयोध्याकाण्डे, “रामस्तु नलिनीरम्याम्” इत्यादिकः^३ षण्णव-तितमः सर्गोऽधिकपाठत्वेन केषुचिन्मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते, तथापि तद्वदष्टोत्तर-शततमनवोत्तरशततमाधिकपाठसर्गाविति यत् सन्दिह्यते कैश्चित्, तदयुक्तम् ।

अपि च तत्रत्यानि नाम्तिकमतसम्बन्धीनि वचनानि प्रक्षिप्तानीति यदु-च्यते कैश्चिदपरैस्तदप्यापातगमणीयम् । तदेतत्सर्वं वाल्मीकायमेव, नान्यदीय-मिति निश्चिनुमहे । तत्रेमानि जात्रालिवाक्यानि —

1. आरण्य० 147.11; सभा० 7. 16; आरण्य० 86. 120.

2. बाल० 5. 3.

3. अयोध्या० 96.

अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ।
 यदि युक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ॥
 दद्यात्प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यजनं भवेत् ।
 प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥¹

श्रीरामभाषितानीमानि ---

निन्दाम्यहं कर्म पितुः कृतं तद्यस्त्वामगृहणाद्विषमस्य बुद्धिम ।
 बुद्ध्याऽन्यैवविधया चगन्तं मुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥
 यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्मि ।
 तस्माद्वि यः शङ्क्यतमः प्रजानां न नास्तिके नाभिमुखो बुधः स्यात् ॥²

पुनर्जावालिखनानि ---

स चापि कालः समुपागतः जनै-
 र्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।
 निर्वर्तनार्थं तव राम कारणात्
 प्रसादनार्थं च मयैतदीरितम् ॥³

तदनु वसिष्ठवाक्यमिदं दशोत्तरशततमसर्गागम्भे ---

जावालिगपि जानीते लोकस्यास्य गताऽगतिम् ।
 निर्वर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमुक्तवान् ॥⁴

अस्य सम्भाषणस्य प्रकर्णाचितत्वात् कस्यापि मनसीमानि प्रश्नोत्तराणि
 प्रक्षिप्तानीति शङ्का नोदेयात् । तदास्ताम् । प्रकृतस्य सम्भाषणस्य पुरातनो
 रामेतिहासो यथार्थाक्षरं मूलमिति त्रेतायुगे रामेण नास्तिकनिन्दा कृतेति च न

-
1. अयोध्या० 108. 14-17.
 2. „ 109. 33-35.
 3. „ 109. 39.
 4. „ 110. 1-2.

भ्रमन्तु । किन्तु मनाक प्रचलत् नास्तिकमतमुद्धाव्य वाल्मीकिस्तन्निराकरणं
वैदिकमतरक्षणं च कार्यमिति कथानायकमुखेन विद्वल्लोकायोपादिशदित्यामनन्तु ।
एवमेव शततमे सर्गे लोकायतमतनिरसनं चाचरितमिति विदितं भवतां पाठका-
नाम् । अन्यच्च पूर्वोक्तश्लोकदृष्टौ बुद्धतथागतशब्दौ मायादेवीमुतस्य गौतमबुद्धस्य
ज्ञापकाविति भ्रान्त्या तस्मात् सर्गे वाल्मीकिरिति स्वप्नेऽपि न स्मरन्तु । किन्तु
कल्यादिबुद्धसर्गे तौ शब्दौ यौगिकार्थमाश्रित्य गौतमबुद्धस्य समन्विताविति
तत्पर्यायपदत्वेन संगृहीतावमरसिंहेनेति च निःशङ्कं निश्चिन्वन्तु । अत्रायं विवेकः —

भगवतो नागायणस्य दशावतारवर्णनं सर्वपुराणेष्वस्ति । तेषां ग्रन्थरूपस्तु
रामायणात्परः । तथापि, ऐतिहासिकसम्प्रदायवशात्तद्वर्णितमवतारपुरुष-
चरितादिकं तु पुराणमित्येव स्मरेम । तत्र भागवते स्थितमिदं बुद्धकल्क्यवतारवर्णनं
प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये —

ततः कलौ सम्प्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
अथाऽसौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किरतद्गुरुः ॥

अथ द्वितीयस्कन्धे सप्तमाध्याये च —

देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां
पूर्भिर्मयेन रचिताभिरदृश्यतूर्भिः ।
लोकान् धनतां मतिविमोहमतिप्रदोभ-
वेषं विधाय बहु भाष्यत औपश्रम्यम् ॥ (२.७.३७)
स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र
शाम्ता भविष्यतिकलेर्भगवान् युगान्ते ॥ (२.७.३८)

एभिः कलेरादौ बुद्धोऽन्ते कल्किश्च जनिष्यतीत्युक्तम् । एतेन कल्यादौ ये
सुरद्विषः वेदमार्गनिष्ठाः भूत्वा तद्वलेन दृप्ताः, सज्जनहिसामकुर्वन् तेषां मति-

श्रंशाय, प्रलोभनाय, नाशाय च भगवान् समजनि कपटवेषधारी बुद्धात्मना सत्कर्म-
रक्षणद्वारा लोकोद्धारार्थमिति ज्ञायते । सूचितवानयमाद्यः कविमुमेवार्थं पूर्वोक्तं
“यथा हि चोः” इत्यादि रामयणवाक्य । तत्र चोः इति विशेषणस्य कपटवेष-
धारीत्येवार्थो वक्तव्यः । तेन वाल्मीकिना कीर्तिता बुद्धः भागवतोक्तजिनमुतः
कलियुगादिबुद्धः, न तु मायादेवापुत्रः । शौद्धोदनिर्यन्त्रवाचीनः साक्षाद्वैदिककर्म-
द्वेषी गौतमबुद्ध इति तत्त्वमकगन्तव्यमित्यलं पटुवितेन ।

वाल्मीकीकर्महत्वम्

सोऽयमृषिर्द्रापरयुगवतांत्यादिकर्महिमप्रतिपादिकाः पौगणिकातिशयोक्ती-
पास्य पश्यतां त्रिसहस्रवत्संख्यः प्राग गङ्गातमसार्तीर्योग्यं तपोज्ञानयोगनिष्ठो भूत्वा
न्यवसदिति तत्त्वं प्रत्यक्षं भवेत् । न मन्त्रद्रष्टाऽपि मन्त्रगशिपागृष्ट्रायं ऋक्साम-
यजुर्विभजनेन वेदव्यासविख्यातिमाप्तवानिति पुराणोक्तिरपि विश्वसनीया स्यात् ।
किञ्च ज्ञानयोगदृष्टिर्यमाश्रमवास्यपि अखिलभूभागजनपदानां विविधनदीनदपर्वता-
गण्यानां संवेत्ता, वैदिकधर्मनिर्गताऽपि निखिलप्रपञ्चधर्मज्ञः, वैदिकशब्दपयो-
धिनिर्गताऽपि लौकिकभाषास्वरूपसारज्ञः, शुचिवर्तनः, मुश्लंको, ब्रह्मनिष्ठ-
स्तापसकुलालङ्कार इत्यस्य काव्यमेव व्यक्तीकरोति ।

कवितोत्पत्तिः

ऋगादिसंहिताशब्दजालं व्यवहारे क्रमशः सग्लतां गतं ब्राह्मणागण्यकेषु
प्रयुज्यमानमपि । तस्यच्छन्दो वेद इति च प्राथमिको व्यवहारः सिद्धः । आर्य-
जातिभिरादितां लौकिकव्यापारेषु व्यवहियमाणस्य गच्छता कालेनार्थतः स्वरूप-
तश्चापि विकृतिं गतस्य तस्यैव लोको भाषेति च द्वे संज्ञे निरूढे । सा लौकिक-
भाषाऽपि आर्यावर्ते सर्वत्र व्यवहारभेदेन कालभेदेन च रूपे चार्थे च वैकल्यमा-
यान्ती, तात्कालिककश्यपापिशल्यादिभिः संस्कृता संस्कृतसंज्ञामलभत । सा संज्ञा
वाल्मीकेः प्रागेव लोके निरूढा । तत्संस्कृतं च द्विजातिष्वेव तदा निरूढमित्यत्र
रामायणमेव प्रमाणम् —

धारयन् ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् ॥^१
 नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
 बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितम् ॥^२
 यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ॥^३

तादृशस्य तात्कालिकसंस्कृतस्य काव्यरूपं प्रथमोदाहरणं रामायणम् ।
 तस्य तु जाह्नवीसर्मापर्वतिनन्तमसाया अकदमतीर्थस्य परिसर्गवर्तिनो बल्कल-
 धारिणः किरातनिहतक्रौञ्चवदशनेन करुणाविग्रस्यास्यैव ऋषेः वाचि सद्यः सम्भूतः
 समाक्षपादचतुष्टयबद्धो नूतनच्छन्दाऽवतारोऽयं श्लोकः श्रीकारः

मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शश्वतीः समाः ।
 यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवर्थाः काममोहितम् ॥

अप्रयत्नाविर्भूतेनानेन श्लोकेन विस्मिता भावितात्माऽयं महाकविः,
 'कृत्स्नं रामायणं काव्यमादृशैः कर्वाण्यहम्' इति प्रतिज्ञातवानित्याद्येतच्चरितं
 जगद्विदितमेव ।

रामायणप्रशसा

त्रेतायुगवर्तिनो भगवदवतारस्य श्रीरामस्य महिमेति पूर्वमुनिभिः सम्भावित
 एकनायकत्वेन परिग्रियेति विद्वद्लोकविख्यातोऽयमितिहासः संस्कृतकाव्यकल्प-
 वल्ल्या मूलम् । सहृदयहृदयझमाया मृदुमधुरभाषाया जन्मभूमिः । कथापात्रसौ-
 चित्यानामालवालम् । नवरसानामावासः । अखिलकाव्यगुणानामादिमं लक्षणं,
 लक्ष्यं च । आस्तिकानां धर्माधर्मविवेकबोधक आर्षवेदः । ऐहिकामुम्भिकविज्ञानो-
 पदेश परमगुरुः । पठतां वाग्भूषणम् । शृण्वतां श्रवणालङ्कारः । व्यायता-
 मात्मनन्दः । प्राचीनभारतवर्षस्य चित्रपटः । अखिलजातिमताश्रमाचाराणामा-
 दर्शः । मानवजन्मनः साफल्यम् । किम्वहुना, प्रतिदिवसं सप्तसर्गपारायण-

1. आरण्य० 11. 53.
2. किष्किन्धा० 3. 29.
3. सुन्दर० 30. 17-18.

नियमेन निरन्तरगयं सप्तवागमापूर्वाग्रं पठिते गमायणे पाठकस्येष्टार्थसिद्धिर्भवतीति
पूर्वाचारविश्वासः अधुनाऽपि भक्तलोके प्रचलतीत्यनेनैवास्य महिमा ज्ञायते ।

गमायणं विनाऽर्याणां शरणं न हि दृश्यते ।

तन्नामश्रवणं वापि विनाऽनार्यो न विद्यते ॥

इति मम विश्वासः ।

ग्रन्थपरिमितिचिारः

पट्टकाण्डं काव्यमिदं चतुर्विंशत्सहस्रिका संहितेति काण्डान्तगद्यानि कथ-
यन्ति, पुगणादीनि च प्रथयन्ति । तथापि बालकाण्डचतुर्थसर्गे दृष्टस्यास्य श्लोक-
स्यार्थोऽत्र विचारणीयः भवति ।

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् ऋषिः ।

तथा सर्गशतान् पञ्च पट्टकाण्डानि तथोत्तरम् ॥

कृत्वाऽपि तन्महाप्राज्ञः समविव्यं सहोत्तरम् ॥¹

बाल्मीकिः २४००० श्लोकान्, १०० सर्गान्, ६ काण्डानि, तथैव भवि-
ष्योत्तरकाण्डञ्च निर्मितवानित्यर्थो ज्ञायते अनेन श्लोकेन । परिगणितेषु सर्गेषु
श्लोकेषु च ३७ सर्गा अधिकाः, ३३०० श्लोका नष्टाश्चेत्यवगतम् । मुद्रणभिन्नेषु
त्रिष्वपि पुस्तकेषु च दृश्यन्ते । एवञ्च उत्तरकाण्डग्रन्थसङ्कलने तु सर्गाः ६४८,
श्लोकाः २९२०० भवन्ति । अधिकसर्गश्लोकान् विनापि पट्टकाण्डसर्गाः
१३७, श्लोकाः २०७००, अधिकपाठश्लोकाः १००, उत्तरकाण्डसर्गाः १११,
श्लोकाः ४१००, अधिकसर्गाः १३, अधिकश्लोकाः ११२८ । चतुर्विंशत्-
सहस्रिकेयं संहितेति महाजनप्रतीत्यनुगोधात् ग्रन्थपातः मुद्रणोपलब्धकुण्डलीकृता-
धिकपाठश्लोकानुगोधात् ग्रन्थप्रक्षेपश्चावश्यमङ्गीकार्यः । एतावुमौ प्राचीनबहु-
ग्रन्थसाधारणौ किल । उत्तरकाण्डनिर्माणानन्तरं द्वित्राः सर्गाः बालकाण्डे तथैवा-
योध्यादिषु च प्रविष्टा इति ग्रन्थगतैर्विंशतः विदितमेव । तथाप्यादितः प्रति-

दिवसं पठनपाठनपारायणेष्वुपयुज्यमानेऽस्मिन् ग्रन्थे तत्पाठकानामक्षिणी पिधाय तावन्तस्त्रिंशदधिकाः सर्गाः प्रक्षिता इति तु न विश्वसनीयम् । तस्मात् पूर्वश्लोकोक्तसर्गसंख्या स्थूलदृश्या कथिता अथवा पाठनपारायणोपयोगाय कैश्चिदतिर्दात्राः कतिपयसर्गाः द्वेधा त्रेधा विभक्ता इति सर्गाधिक्यविषयः संशयमापन्नः । तदत्र रामायणग्रन्थतत्त्वज्ञाः प्रमाणम् ।

अयोत्तरकाण्डविषयः

यत्किञ्चिदद्भुतोऽन्तावपि प्रारिप्सितग्रन्थमहिम्नप्रतिपादनकथाविषय-संप्रदादिसूचको बालकाण्डप्रथमद्वितीयसर्गो वाल्मीकिनेव निर्मितौ । अत एव द्वितीय-सर्गान्तिमेन — “रघुवचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम्”¹ इत्यनेन, “सर्वापूर्वमियं येषामासीत् कृत्स्ना वासुन्धरा”² इत्यादिपञ्चमसर्गारम्भः सुष्ठु सङ्गच्छतीति च, सविमर्शपाठकाः वार्तायुः । तेन बालकाण्डतृतीयचतुर्थ-सर्गौ प्रक्षिप्तमिति वक्तुं शक्यम् । अत्र कारणानि भङ्ग्यन्तरं पुनः कथा-विषयसूचनमप्रसक्तकुशीलवाद्युदन्तवर्णनमित्यादीनि बहूनि सन्ति । तदास्तां तावत् । “कृत्स्नं रामायणं काव्यमादृतैः करवाण्यहम्”³ इति द्वितीयसर्गान्ते विध्यायर्थकक्रियया “महदुत्पलमाग्ल्यानें रामायणमिति श्रुतम् । तदिदं वर्तयिष्यामि” इति पञ्चमसर्गारम्भे⁴ भविष्यदर्थकक्रियया च प्रतिज्ञाय कविरयं ग्रन्थारम्भे प्रवृत्त इति ज्ञायते । एवं स्थिते तदारम्भात्पूर्वमेवोत्तरकाण्डं रचितमिव “वेदेह्याश्च विसर्जनम् । अनागतं च यत्किञ्चिच्चिद्रामस्य वसुधातले । तच्चकारोत्तरं काव्ये वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ।”⁵ इति तृतीयसर्गान्तिमश्लोकस्थभूतार्थकक्रिया ज्ञापयति । कथमेतत् परस्परविरुद्धकथनमत्र सङ्गतं स्यात् ? तच्चकारेति वाक्यं वाल्मी-कायमिति वक्तुं कथमुचितं स्यात् ? अन्यच्च त्रेतायुगवर्तीति पुरातनेतिहासवर्णितः

1. बाल० 2. 43.

2. „ 5. 1.

3. „ 2. 41.

4. „ 5. 3-4.

5. „ 3. 38-39.

श्रीगमो भगवदवतारः, तदाख्यानप्रवर्तको वाल्मीकिः कलियुगवर्ती कविः । तयोः समकालवर्तित्वकथनं वा कथं युज्येत ? तस्मात् आदिकाव्यपठनेन सन्तोषपर-
वशः कोऽपि विद्वान् भारतीयोदन्तेन कृष्णद्वैपायनस्यैव गमचरितेन वाल्मीकिः
सम्बन्धं कल्पयन्तुत्तरकाण्डं विरच्य तत्प्रसक्तिमाक्षिप्य, बालकाण्डतृतीयचतुर्थ-
सर्गां निर्माय, वाल्मीकिरेवोत्तरकाण्डं रचितवानिति प्रथमकल्पयदित्यत्र न
कापि शङ्केति मन्तव्यम् । अपि च तद्भावस्थापनार्थमयोध्याकाण्डेऽपि षट्-
पञ्चाशे सर्गे वनवासासम्भवे चित्रकूटे श्रीगमः सीतालक्ष्मणसहितो वाल्मीकिदर्शनं
कृतवानिति द्वौ श्लोकौ च प्रक्षिप्तवानेवं सन्दर्भशुद्धिरहितं —

इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।

अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥

तान् महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ।

आस्यतामिति चोवाच स्यागतं तु निवेद्य च ॥¹

ग्रन्थप्रक्षेपविषये च पुनरेकं निदर्शनम् । बालकाण्डस्य सप्ततितमसर्गे
अयोध्याकाण्डस्य दशोत्तरशततमसर्गे च सूर्यवंशपुरुषक्रमोऽस्ति । उभयत्र यत्कि-
ञ्चिद्विशेषणपदभेदोऽस्तु नाम, तद्वैषम्यमविवक्षितम् । नहुषपुत्रो ययातिः, तस्य
तनयो नाभाग इति प्रथमक्रमे, ययातिस्मरणं विना नहुषतनयो नाभाग इति द्वितीय-
क्रमे च दृश्यते । विनैतं मुख्यभेदमुभावपि पुरुषक्रमपाठौ समानौ, तस्मादनयोरेकः
सर्गः प्रक्षिप्त इति वक्तव्यमेव । आलोचनेऽस्मिन् अयोध्याकाण्डस्थितपुरुष-
क्रमपाठः प्रक्षिप्त इति वक्तुं शक्यम् ।

अथ कथासत्यत्वम्

अधिपारम्पर्योपदेशमूलेषु पुगङ्गतेषु रामेतिहासश्चैकः । वेदेष्वर्थवाद इवाऽ-
स्मिन्नपि प्ररोचनार्थाः कथांशाः केचन सन्ति । अद्भुतोदन्तवर्णनानि च कानि-

चिद् दृश्यन्ते । न तावदेदं कल्पितमिति वाच्यम् । किन्तु यथाश्रुतमेतदाख्यानं हृदयाकर्षिणा संविधानेन लोकानुग्रहकाङ्क्षा भगवान् वाल्मीकिः काव्यं चकारत्येव विश्वास्यम् । कोसलदेशे सगृहीतं अयोध्यायामिक्ष्याकुलजवंशे समुत्पन्नमिदमाख्यानमिति काव्यमुख्यम् । अस्मिन् वर्णिता देशनदापर्वतादयः सर्वे ब्राह्मणादिषु संलक्ष्यन्ते । विशेषतश्च कोसलविदेहदेशयोर्मध्यवर्तिनी सदानागाख्या नदात्यादिप्राचीनभौगोलिकविषयाश्च ब्राह्मणादिषु कथिता एव ।

एवं प्राचीनमहापिभिः संस्मृतः संक्षिप्य संस्तुतोऽयं गमेतिहासः नेभ्योऽपि प्राचीनतरः इति वक्तुं को न सन्दिह्यात् ? एतादृशं महनीयेऽस्मिन् प्रधानपात्राणां केषांचित् जन्मादिवृत्तान्ताः नूनं मानवार्थातमहिमान्विताः सन्तु नाम, न तावता कथासत्यत्वस्य हानिः । यतोऽयं देवांशसम्भूतानामुदन्त इव कविना वर्णित इति सर्वमनवद्यम् ।

कैकेयीवरमाहात्म्यम्

गमाख्यानविस्तृतेः प्रधानहेतुः कैकेयीवरः । यदि नाभविष्यत्स वरः, कथंयं सीताकल्याणेन समाप्तिमगमिष्यत् । सोऽयं वरः प्रच्छन्ना मन्दं मन्दं कथारङ्गं प्रविश्य नवसभगितं गमायणनाटकं प्रदर्शयामास । धर्मज्ञो दशरथः सत्याय सौशील्यं समर्थं प्रेम्णे प्राणानदात् । सानुजो दाशरथिगण्यकव्रतशीलः, असूर्यम्पश्या सीता दृभेर्दुःखाकुला, सौभ्रात्रमूर्तिर्भगतो राज्यमुगवविमुग्वश्चासन् ।

श्रीगमो भगवदवतार इत्यनादिविश्वासं न कस्याप्याग्रहः । तथापि दिव्यत्वान्मानवत्वमेवाधिकतरं प्रथयत्यस्य चरितम् । तत्रेदमेकमुदाहरणम् । वनप्रविष्टो नायकः प्रथमस्यां रात्रावेवं जगाद सौमित्रमुद्दिश्य —

ध्रुवमय महागजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ।

कृतकामा हि कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥

अपि न च्यावयेत्प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतम् ।

अनाथश्चैव वृद्धश्च मया चैव विना कृतः ॥

किं करिष्यति कामात्मा कैकेयीवशमागतः ।
 इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ।
 काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥
 काव्यविद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते व्यजेत् ।
 छन्दानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण ॥^१

अत्र पितुः सत्यसन्धतां तद्वान्सत्यं कैकेयीयस्वरूपं च जानन् पितृवाक्य-
 परिपालनकृतप्रतिज्ञो धीमतात्तः श्रागमः कथमेवं मातापितृनिन्दां कृतवानिति
 सद्यः संशय आपद्येत पाठकानाम् । सत्यम् । तथाप्येतद्भावं चिन्तिते नयं निन्दा,
 किन्तु कष्टदशां प्राप्तस्य पितुः दुःखं व्याप्तो रामस्य दुःखमेवेति न केनापि न
 जायते । तच्च विपत्समये धैर्याच्च प्रच्युतस्य मानवहृदयस्य लक्षणम् । एतदेव
 ज्ञापयति सीतापहरणलक्ष्मणमूर्च्छानिमित्तकमस्य विलपनमपि । दुःखावेजात् पति
 विनिन्द्य ततः पश्चात्तप्तायाः कौसल्यायाश्च वचनमप्यत्र निदर्शनम् -

जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् ।
 पुत्रशोकात्तया तत्तु मया किमपि भाषितम् ॥^२

एतेन रामस्य पितृभक्तिर्न कलङ्कितेति सम्भाव्यम् । कैकेयीपात्रं तु मन्थरा-
 दुर्वोधादिहेतुभिः समर्थयन्नापि लोभगुणस्याद्यं निदर्शनमिव कविरेव निन्दापात्रं
 चकार । कथाप्रवर्तनदृष्टेः तदुचितम् । वास्तविकथनं चात्र न दृष्टव्यम् । तथापि
 कृतकामा हीत्यादिकं सोल्लुण्ठयन् मानवस्वभावाचितमेव । सकलसद्गुणसम्पन्ना
 सीताप्येवं रामायाक्रोशन्ती पुत्रकल्पं सौमित्रिं निनिन्द कनकमृगप्रहणसन्दर्भे ।

भरतलक्ष्मणौ साकारं सौभ्रात्रं, मूर्तिमत्सौशील्यम् । तावपि रामवन-
 गमनेन दुःखितौ कैकेयीं निनिन्दतुः । तद्वगमलकमेतादृशं मानवशीलं प्रदर्शयता
 लोकज्ञेन कविना रामाख्यानस्य सत्यत्वमपि प्रदर्शितमिति बोद्धव्यम् ।

1. अयोध्या० 53. 6-10.
2. ,, 62. 14

कवेर्भूगोलविज्ञानम्

वक्तुमतिसूक्ष्मापि गमकथा विज्ञानदायकैर्बहुविधचित्रविचित्रवर्णनैः काव्ये प्रपञ्चिता । तत्र कवेरसाधारणप्रतिभैव काण्णम् । वेदेऽबद्धानि कानि-चिन्नदीद्वीपपर्वतजनपदादीन्यस्मिन् वर्णितानि । तत्रापि किष्किन्धाकाण्डममूल्य-वर्णनोपेतम् । वाल्मीकिकाले एवायंजातिः सर्वस्मिन् भरतखण्डे विस्तृता । तात्कालिकजनपदनामानि कानिचिदथ न श्रूयन्ते, तदवधयश्च न ज्ञायन्ते । पश्चिमसमुद्रतीरस्था इव वर्णिता जटीमुगच्यङ्गलोपावन्त्यादयः^१ उदाहरणमत्र । अवन्त्येव क्रमशः उज्जयिनीनाम्ना परिणतेति वक्तव्येऽपि न सा समुद्रतीरस्थ । शान्तसमुद्रलोहितसागरलोहमुखैकपादनरजातिरग्न्याघ्राग्न्यकिरातजात्यादिवहुविध-विषयान्^२ वर्णयतो वाल्मीकेर्भूगोलविज्ञानमत्र प्रतिफलितम् । तात्कालिक-जनस्थानपञ्चवटीदण्डकारण्यनिरूपणे अधुनातनपरिशोधकाभिप्राये बहुविधेऽपि तत्सन्निवेशः सिद्ध एव । एतेन वाल्मीकिरुत्तगपथमिव सर्वमपि दक्षिणापथं दृष्ट-वानिति भरतखण्डबहिर्भागांश्च सम्यग ज्ञातवानिति च द्योत्यते । आग्नेयक-काम्बोजादिविदेशजातिवर्णनं सप्तगज्यशोमितयवद्वीपवर्णनं चात्र निदर्शनम् । अत्र कश्चिद्विशेषः — क्रिस्तोः पूर्वस्मिन् ३२६ काले अलगजाण्डरुनामा विदेशावीरः उत्तरहिन्दूदेशविजयार्थमागतः । तेनानीता ग्रीकसैनिका एव यवनाः । तद्वर्णनाद् भारतं तत्पगस्मिन् काले प्रणीतमिति वक्तुं शक्यम् । तत्पूर्वस्मिन् काले सञ्जाते गमायणे तु यवनवर्णनं यद् दृश्यते तन् प्रशिक्षमिति^३ मेकडोनल्प्रभृतिभिः पाश्चात्यपरिशोधकैर्यदुक्तं तदनुचितम् । कात्यायन - पाणिन्याचार्य^४ - शाकटायनै-र्यवनयवनानीशब्दौ निरूपितौ, इत्यनेनैव परास्तस्तदभिप्रायः । यवद्वीपादन्यस्माद्वा आर्यावर्तं समागतान् यवनान् प्राचीनभारतीया अजानतेत्यत्र न कश्चिद्विशेषः ।

1. किष्किन्धा० 42. 13-14.

2. „ „

3. Macdonnel.

4. अष्टा० 4. 1. 49, 175.

रसालङ्कारपोषणम्

काव्येऽस्मिन् प्रधानरसो वीरः । प्रधाननायकस्य महावीरत्वात् अङ्गानि शृङ्गारकरुणादयः । तत्र हास्यशृङ्गारवर्णनमत्यल्पम् । वीरश्च विशेषतोऽस्त्रमहिमान्वितः । निर्वर्तितलोकोत्तरचित्रविचित्राद्भुतकर्मणि महर्षितपस्तेजोरूपिणि तदस्त्रमहिम्नि न जायेत विचिकित्सा काचिदिदानीन्तनप्रकृतिशास्त्रधुरीण-निर्मिताणवास्त्रमहत्त्वं पश्यतां शृण्वतां च । अप्रतिहतमहिमसम्पन्नानि परमर्षीणां तपांसि खलु । गमायणीयं रसपोषणमनन्तरकाव्यानामाद्यं निदर्शनम् । तत्र शृङ्गार-मार्दवलक्ष्यभूतौ श्मोः श्लोकौ ---

दर्शयन्ति शस्त्रघ्नः पुलिनानि शनैः शनैः ।

नवसङ्गमसब्रीडा जवनानीव योषितः ॥^१

चञ्चच्चन्द्रकस्पर्शहर्षोन्मीलितताग्का ।

अहो गगवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥^२

आद्ये श्लोके प्राकरणिकं शस्त्रदीवर्णनं प्रधानम् । तस्मादुपमेयस्य प्राधान्यमेवात्र । प्रथमत एव बोध्यमपि तदधःकृत्य सहृदयहृदयाह्लादकमुपमानमेवाग्रतः पाठकानां हृदयमाकर्षतीति उपमाचमत्कारोऽत्र ध्येयः । एवं सुगधकुलयुवतीनां सब्रीडानुगगचेष्टितमुदाहरता कविना शृङ्गारसाः प्रकाशित इति बोध्यम् । द्वितीये तु श्लेपेण प्रियसमागमत्वगमाणप्रौढानुगगचेष्टिनं सूचितमिति स्पष्टमेव । उपमारूपकोत्प्रेक्षाद्यलङ्काराः सन्तु नाम कृपादिषु तानप्यलंकृत्य प्रयुक्तवानयं महर्षिगिति विशेषोऽत्र द्रष्टव्यः । तेषु पाठकैर्विदितेष्वपि क्रमालङ्कारस्यैकमुदाहरणम् —

सीताकपीन्द्रक्षणदाचरणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ।

सुग्रीवगमप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥^३

1. किष्किन्धा० 60. 58.

2. „ 60. 45.

3. „ 5. 31.

राजधर्मादिमांघिकाचाराः

सकलेषु संगेषु पाठकगञ्जकेष्वप्ययोध्याकाण्डशततमः सदाचारस्य सच्छीलस्य राजनीतेश्चाश्रय इवाभाति । तस्य “कच्चित्सर्ग” इति पण्डितप्रवादः । ये राजधर्माः प्रजापालकानामवश्यमनुष्ठेयास्तानुपदिशन्निव श्रीगमो भगवतोऽध्या-
वृत्तान्तमपृच्छत् ‘कच्चिद् धारयते तात गजा यत् त्वमिहगतः’^१ इत्यादिप्रश्नैः ।

तेषु उत्तमामात्यनियोजनविषये —

कच्चित्सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम ।
एकोऽप्यमात्यो मेधावी युगे दक्षो विचक्षणः ॥
गजानं गजमात्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ।
अमात्यानुपधार्तातान् पितृपैतामहान् शुचीन् ।
श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित् त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥^२

वार्ताविश्यकताविषये —

कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोश्वरक्षजीविनः ।
वार्तायां संश्रितस्तात लोको हि मुखमेधते ॥^३

लोकायतमतनिन्दा —

कच्चिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणांस्तात सेवसे ।
अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥
धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ।
बुद्धिमान्वाक्षिर्कीं प्राप्य निगर्थं प्रवदन्ति ते ॥^४

-
1. अयोध्या० 100. 6.
 2. „ 100. 22-26.
 3. „ 100. 47.
 4. „ 100. 38, 39.

एतेन तत्कालेऽपि लोकायतनामकं नास्तिकमतं व्याप्तमिति गम्यते ।
अत्र धर्मशास्त्रशब्दस्य वेदवेदान्तेषु दृष्टानि धर्माधर्मनिर्णयिकावयवानीत्यर्थः,
न तु मन्वादिस्मृतय इति ज्ञेयम् ।

शास्त्रास्त्रवित्पूजनम् —

इष्वस्त्रवसम्पन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ।

मुधन्वानमुपाध्यायं कञ्चित्त्वं तात मन्यसे ॥^१

अयं मुधन्वोपाध्याय ऐतिहासिकः प्राचीन इति मन्तव्यम् । अनेना-
थर्वणमन्त्रतन्त्रज्ञोऽर्थशास्त्रकुशलो राजपुरुषोद्दिष्टो भवितुमर्हतीत्यर्थः सूचितः ।
वेदेषु दृष्टा अनुष्ठानविवाहादयः साङ्ख्यिकाचाराः सर्वेऽप्यस्मिन् दृश्यन्ते । ग्रन्थ-
विस्तरभयान्नोदाहृताः ।

किन्तु देवतागधनं साङ्गसायुधदेवतोपासनमनादीति ऋग्वेदीयविष्णु-
म्ह्वादिसूक्तान्येव कथयन्ति । तदेव क्रमशः मृद्गर्भशिल्पाविग्रहरूपदेवतागधन-
मभवदिति पुग केदारमण्डले निवसद्भिः प्राचीनमहर्षिभिर्गचरिताः केदारेश्वर-
बदरीनारायणादिविग्रहप्रतिष्ठाः प्रथयन्ति । तत्फलमेव ज्ञापयति “उपासकानां
कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पनम्” इत्यभिप्रेत्युक्ताक्तिः । तस्माद् वाल्मीकिकाले
विग्रहागधनमस्ति वा न वेति संशयो मास्तु । अत्रेमान्यथाभ्याकाण्डभाषितानि—

कञ्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः मुनिविष्टजनाकुलः ।

देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः ॥^२

कञ्चिद् गुरुंश्च वृद्धांश्च तापसान् देवताऽतिथीन् ॥^३

कञ्चिद्देवान् पित्र्यन् मातृगुरुन् पितृसमानपि ॥^४

द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥^५

1. अयोध्या० 100. 14.

2. „ 100. 43.

3. „ 100. 61.

4. „ 100. 14.

5. „ 109. 31.

नाटकसङ्घाः

गानविद्या भर्तृहरण्डम्य अनादिसिद्धा । छान्दोग्ये देवजनविद्येति गान्धर्व-
विद्या प्रशंसिता च ।^१ सा च गमायणकाले व्याप्तेत्यत्र किमाश्चर्यम् ? किन्तु,
“वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम्”^२ इत्यादिबालकाण्डपञ्चमसर्गात्तया
तत्काले नाट्यप्रदर्शकस्त्रीसमाजाश्च आसन्निति विशेषोऽवगन्तव्यः । तथापि
तत्प्रदर्शनविधानं तत्समाजस्वरूपं वा निर्णेतुं बलवत्प्रमाणानि न लभ्यन्त इत्यलं
पट्टवितेन । एतन्महिमस्तुतिपराणि ब्रह्माण्डपाराशर्यादिपुगणानि बहूनि सन्ति ।
अपि च गमायणनाम धृत्वा समुद्रभूतग्रन्थाश्चतुर्विंशत्यधिकाः, गमायणव्याख्या-
स्त्रिंशदधिकाः, गमायणमुपजीव्य विविधभाषासूतपन्नानि बहुविधकाव्यानि परः-
सहस्रं, गमनामध्यानपरं जगत्सर्वं - तदेतत्सर्वं वाल्मीकिमहिमसर्वस्वम् ।

भाषा

यथायमाद्यकविर्मधुमयभणितीनां मार्गदर्शी तथा मृदुमधुरसरलभाषाया-
श्चायमेव प्रथमगुरुः । अभ्यस्तसंस्कृताक्षरणां बालानामपि सुग्वबोध्या गमायण-
भाषा । ततः पूर्वं कश्यपादिशाब्दिकैर्लौकिकशब्दजालं संस्कृतेऽपि तत्प्रयोगे
अयं महाकविः स्वतन्त्र एव । “गृह्य, अपश्यती”^३ इत्यादिशास्त्रविरुद्धशब्दाः
पाणिनिना प्रयुक्ता इति केचन परिशोधका वदन्ति । तादृशप्रयोगाणामप्युपदेष्टा
वाल्मीकिरित्यस्यैकमुदाहरणं गमोक्तिरियम् - “कथं सा गमते बाला पश्यन्ती माम-
पश्यती ।”^४ “गृह्य” इत्यादिप्रयोगास्तु गमायणभारतयोर्वहवो दृश्यन्ते । तस्मादेव
तादृशानामार्घप्रयोगा इति व्यवहारः सञ्जातः इति शिवम् ।

वेदवेदे परे पुंसि जाते दशगथात्मजे ।

वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥

1. छान्दोग्य० 7. 1, 2.

2. बाल० 5. 12.

3. जाम्बवतीपरिणये

4. किष्किन्धा० 30. 8.

(२) व्यासमहर्षिः

नमस्तस्मै व्यासनाम्ना भास्वते ब्रह्मतजमे ।

यदपज्ञा जगद्व्याप्ता भव्या भारतसंहिता ॥

भारतकर्ता व्यास इति भारतसंहिता वैयासकाति च महती प्रतीतिः सार्व-
जनीना । वेदनिमज्जननिमित्तकव्यासविरुदाञ्जिता बहवः सन्ति । तेषु कोऽयं
पागशर्यः ? पागशर्याः पागशर्याश्च त्रिचतुर्गः श्रृणन्ते सास्वते । “स होवाच,
व्यासः पागशर्यः” (तै. आ. १.९.), “पागशर्यशिल्पादिभ्यां भिक्षुनटमृद्वयोः”
(पणि. ४. ३. ११०), स्मृतिकर्ता पागशर्यः, ज्योतिर्गणितकर्ता पागशर्यश्च । श्रीमन्-
नागयणस्य मानसिकपुत्रः अपान्तर्गतमः पित्राज्ञया वेदान् विभज्य वेदव्यास इत्या-
ख्यातः स एव पागशर्यस्य सुतोऽभवत् इति शान्तिपर्वणि । कथं तन्निर्णयः ?
वसिष्ठस्य पौत्रः जक्तः पुत्रः पागशर्य इति वैदिकर्षिसम्प्रदायः । तत्पागशर्यस्याय-
मात्मजः पागशर्यो व्यासः शुक्रमहर्षेः पित्रेति पौर्वाणिकसम्प्रदायः । अपि चायमेव
ऋग्वेदायपागशरणे सत्यवत्यामुत्पादितः कृष्णः कृष्णद्वैपायन इति द्वैपायनापर-
नामेति चार्षसम्प्रदायो विशिनष्टि । वायुपुराणादीन्यस्य व्यासविरुदं दर्शयन्ति ।
तथा च एवंगुणविशेषणविशिष्टो व्यास इति सिद्धम् ।¹

भारतकर्तृत्वभारतकालविचारः

अयं भगवान् व्यास एव भारतमब्रवीदिति भारतप्रधाननुक्रमणी सौति-
मुखेनाविक्रान्त्येवम् ---

मातुरनियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः ।
 क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुग ॥
 उत्पाद्य धृतगादं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
 जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ॥
 तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
 अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन् महान् ऋषिः ॥¹

एतेन महाभारतसंप्रामोक्तकाले भारतं व्यासेन प्रोक्तमिति स्पष्टम् । स
 सङ्ग्रामस्तु द्वापगन्ते समभवदिति भारतपर्वसंग्रहाध्यायः कथयति । तदेव सर्व-
 पुगणानि पौगणिकसम्प्रदायविदश्च स्मरन्ति । अथ भारतयुद्धकार्यनिर्णये प्रवृत्तानां
 प्राच्यपाश्चात्यविदृषां मतानि यिः पश्येम तेष्वेकैकमेकैकां कलियुगशताब्दीं
 निर्दिशत्याक्रास्तुशकारम्भमित्यत्र नान्युक्तिः ।² तेभ्यः पूर्वचरित्रज्योतिषग्रन्थवच-
 नान्यपि नागोचन्त । तथापि कल्हणोक्तिमवलम्ब्य तत्त्वमन्वेष्टुं यतामहे । पूर्व-
 गजचरित्रकारेषु प्रामाणिक इति पाश्चात्यपण्डितैरपि प्रशंसिताऽयं राजतःङ्घ्रिण्यां
 प्रथमतः, कुरुपाण्डवसङ्ग्रामो द्वापगन्तेऽभूदिति भ्रान्त्या केश्रित् काश्मीरपालक-
 गोपानन्दादिकालसंग्रह्या मृषा कथितेति तदुक्तीर्निगकृत्य, ततः कुरुपाण्डवाः कलि-
 युगसप्तमशताब्दमध्यभागे (६२३) स्थिता इत्युक्त्वा, तदनन्तरं ज्योतिर्विदां
 मतेन स्वमतं स्थिरीचकारेत्यम्³ —

अष्टषष्ट्यधिकामब्दशतद्वयिजति मृषाः ।
 अपीपलंस्ते काश्मीरान् गोपानन्दाद्याः कलौ युगे ॥
 भारतं (युद्धं) द्वापगन्तेऽभूद् वार्तयेति विमोहिताः ।
 केचिदेतां मृषा तेषां कालसंग्रह्यां प्रवक्तिर ॥

-
1. महाभा० 1. 64.
 2. M. Krishnamachariar, p.p. 45-64.
 3. राजतर० 1.48, 49, 51, 55; M. Krishnamachariar, p.p. 55 (f.n.), 56, 57.

शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले ।
 कलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन् कुरुपाण्डवाः ॥
 ऋक्षाद् ऋक्षं शतेनाद्भैर्यात्सु चित्रशिखण्डिषु ।
 तन्नागे संहिताकागैर्यं दत्तोऽत्र निर्णयः ॥
 आसन् मयामु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।
 षड्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्यस्य ॥^१

अधोदशितव्याख्यानेन विषये स्पष्टंऽपि किञ्चिद् विवृणोमि । कलियुगा-
 गम्भशाष्टिवाहनशकागम्भयोर्मध्यकालः ३१७०, सौगन्दपगमितः । कल्हणोक्तः
 कुरुपाण्डवकालकल्पवृद्धाः ६२३, आसन्नित्यादिश्लोकोक्तयुधिष्ठिरराज्यस्य शास्त्रि-
 वाहनशकागम्भस्य मध्यकालवृद्धाः २५२६, तेषामेषां च सङ्कलने ३१७०,
 शकपूर्वकल्पवृद्धाः सिध्यन्ति । एतेन काश्मीरदेशप्रसिद्धलौकिकाब्दपञ्जिनाथं षड्-
 द्विकेत्युक्तं (२५२६) रूपलौकिकशककालो वर्तमानशास्त्रिवाहनशको भवती-
 त्यर्थोऽवगम्यते । शालिवाहनशकपूर्वकलियुगाब्दसंख्याः एकानांशोत्यधिकशतो-

१. नाज्यं कल्हणीयः श्लोकः । इयमार्या रत्नकोशाख्ये ज्योतिर्ग्रन्थेऽस्ति, यत्सार-
 मानीय रत्नमाला लिखिता श्रीपतिना । एषा आर्या बृहत्संहितायामुदाहृता
 (१. ३. ३.) इति राजतरङ्गिणीप्रकाशकः प्टाइन (M.A. Stein) महोदयः
 निवेद्य अस्य श्लोकस्यार्थमप्येवमदर्शयत् - “आसन् मघाम्ब्विति,” एकैकस्मिन्
 धिष्ण्ये शतं शतं चरन्ति वर्षाणामिति वचनात्, तत्समये मघाव्यवस्थानात् सप्तर्षीणां
 काश्मीरेष्वतिप्रसिद्धलौकिकसंवत्सरपरिज्ञानार्थमेतदुक्तमन्यग्रन्थेऽपीहानीतम् । “षड्-
 द्विकेति,” तस्य राज्यस्य युधिष्ठिरीयराज्यस्य यः शककालः पूर्वोक्तः “शकेषु षट्सु
 सार्धेषु” इत्यादिकः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतरूपः (६५३) सः षड्विकपञ्चद्वियुतः
 (२५२६) एतावता वर्षवृन्देन युतः गोऽङ्गैकगुणतुल्यो (३१७९) भवति । अयं शक-
 कालो वर्तमानशककालो भवतीत्यध्याहारः । गणितव्यवहारार्थं लौकिकः शककालः
 शालिवाहनीयो भवतीत्यर्थः । ३१७९ परिमिते कलेर्गताब्दवृन्दे याते, शालिवाहनो-
 ऽभूदित्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते -

कल्पपरार्धं मनवः षट् तस्याब्दाश्चतुर्युगं त्रिघनम् ।
 त्रीणि कृतादीनि पुनर्गोऽङ्गैकगुणाः शकनृपात्तेऽब्दाः ॥

तत्रिसहस्र (३१७०) वत्समितेत्यार्यभट्टसिद्धान्तेन^१ ब्रह्मसिद्धान्तेन च निरूपितेति विहितमेव । एवं कल्हणमतं ज्योतिःशास्त्रमतेन तुल्यं भवतीति कृत्वा, द्विर्वदं मुबदं भवतीति न्यायमनुसृत्य कलियुगसप्तमशताब्दोऽध्व्यभागे कुरुपाण्डवस्थितिं निश्चित्य तदन्तिमभागे महाभारतयुद्धं बभूवेति वक्तुं न कापि विप्रतिपत्तिरिति मन्ये । एतत्कल्हणमतं कतिपयपरिशोधकेभ्यो न गन्तव्यं नाम । नैतन्मात्रं प्रकृतं प्रमाणं लभ्यत इत्यन्वयः । भारतयुद्धकालः कलियुगसप्तमशताब्द्यन्तिमभाग इति यथोक्तं निश्चिनेऽपि तदानीमेव व्यासेन भारतं रचितमिति वक्तुमशक्यम् । वाल्मीकेः कृष्णद्वैपायनः पूर्वो भवतु, भारतरचनं तु गमायणरचनात्परमेवेति वाल्मीकिर्जावितचरिते सप्रमाणं निरूपितम् । तथाऽपि व्यासकृतं भारतमिति पौगणिकसम्प्रदायवादिनामाग्रहश्चेत् स महर्षिः भारतसङ्ग्रामानन्तरमपि परमेश्वरं शरीरे जायित्वा गमायणं पठित्वा भारतं रचितवानिति वक्तव्यम् । तदेतत्सम्भाव्यं चेन्नास्माकमाग्रहः । आदिपर्वणि ग्रन्थकर्तृत्वशङ्काजनकवचनानि बहूनि सन्तीति पाठका एव जानन्ति । विमर्शकैरपि तानि दर्शितानि पुनस्तद्विरणं चरितचरणं ग्रन्थविरणं च । तथापि यत्किञ्चित् । आदौ सौतिर्यमुक्तवान् —

ग्रन्थग्रन्थं तत्र चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् ।

अष्टौ श्लोकसंस्त्राणि द्यष्टौ श्लोकशतानि च ॥^२

व्याख्याता नीलकण्ठबुधस्तु “चतुर्गाननदर्शनात्पूर्वमेव महाभारतं समग्रतया

१. समदर्शनदृग्गणितग्रन्थस्थितार्यभट्टोक्तिरियम् —

षष्ठ्यब्दानां पण्डित्यदा व्यतीतास्त्रयश्च युगपादाः ।

अधिका विंशतिरब्दास्तदेह मम जन्मनोऽतीताः ॥

एतत्कृतिनिर्माणसमये आर्यभट्टस्त्रयोविंशतिवर्षः । तदा कलिगताब्दाः

३६००, तत्कालस्य शालि० शकाब्दाः ४२१, व्यवकलनेन ३१७९मिताः शकपूर्व-

कलियुगाब्दाः सिध्यन्ति । एतेन क्रिस्तोः पूर्वं कलियुगाब्दाः ३१०१ इति सिद्धम् ।

३१०२ इति पाठश्चिन्त्यः ।

२. M. Krishnamachariar, p. 27.

विरचितमित्यर्थः सम्यगभिहितो भवति । एवञ्च सति समग्रतया प्रणीतस्य ग्रन्थस्य पुनर्लेखनापेक्षायां न कोऽपि ग्रन्थकर्तुः प्रयासो वर्तते । नापि लेखकस्याभावः कदाचिदपि जायते । तस्माद् ग्रन्थग्रन्थिप्रणयनस्य न कोऽप्यवसरः प्रसक्तो भवति ” इति ग्रन्थग्रन्थिकथाभागः प्रक्षिप्त इत्युवाच । एतादृशप्रक्षिप्तभागा भारते सर्वत्र सन्ति । न तदर्थमिदमुदाहृतम् । किन्तु व्याख्यातारः परिहितमपीमं ग्रन्थग्रन्थि व्यासकृतमिव मन्वाना अद्यापि सन्तीति वक्तुमेव । अथ भारतं पठन् तद्भावमाविर्कर्तुमुद्यतः पौगणिकः सौतिगदाविमं श्लोकं पपाठ शौनकादिमुनिसंसि —

मन्वादिभारतं केचिदास्तिकादि तथा परे ।

तथा परिचरादन्ये विप्राः सम्यगर्थायते ॥^१

श्लोकोऽयं स्वनिर्मितभारतागम्भस्त्रेधा स्थित इति प्रथमतः श्रोतृभ्यां विज्ञापयता भगवता व्यासेनैव रचितः किन्तु ? नो चेद्, दृश्यमानस्य त्रिविधागम्भस्य का वा गतिः ?

आदिपर्वणि त्रिषष्ट्यध्यायेषु दृश्यमानत्रिविधागम्भेष्वपि कथितकथनं पुनरुक्त्यश्च बहुवारं दृश्यन्ते ।^२ परस्परविरुद्धवचनानि च बहूनि श्रूयन्ते । एवमेव भारतश्लोकसंग्रहाकथने भारतसंहिताप्रकाशकथने च सौतिवैशम्पायनमार्गयोर्न सादृश्यम् । किमु वक्तव्यमादृशमन्यवस्थं पूर्वोत्तरसन्दर्भविरुद्धं ग्रन्थागम्भणं व्यासमहर्षेः कथमारेपणीयमिति सर्वोऽपि पाठकः परिशोधकोऽपि सन्दिहानो भवत्येवेति सत्यम् । तस्माद् व्यासेन प्रोक्ता कौग्वपाण्डवकथा शिष्यपरम्परासमानीता, क्रमेण सौतिवैशम्पायनाभ्यां संहितारूपं प्रापिता वैयासकीनाम्ना विख्यातेति बहुपरिशोधकाभिप्रायः समुचितो भवतीति भावयामः । तथाप्यत्र कश्चिद्विशेषः । नह्यं वैशम्पायनो व्यासस्य साक्षाच्छिष्यो वा कठाचार्येण पाणिन्याचार्येण च स्मृतो याजुषप्रवर्तको वा भवितुमर्हति [“आसहस्रसूर्यताया इति वैशम्पायनः” (तै.आ.प्र.१.) । “कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” (अष्टा.४.३.२०४.) ।

1. M. Krishnamachariar. p. 29.

2. ” ” ”

याजुषकाण्डानुक्रमणी] कालव्यवधेर्बहुत्वात् । ततः सोऽयं ब्रह्मर्षिव्यासशिष्यस्य
गोत्रापत्यं वाल्मीकिमहर्षेर्गर्वाचीनश्च स्यात् । अनेन भारतसंहितानिर्माणकालः
शालिवाहनशकात् पूर्वं द्वादशशताब्द्या न पर इति यत्पूर्वमुक्तं भवेत् । वाल्मीकि-
चरिते तदेव समञ्जसं भवेत् ।

ग्रन्थपरिमितिविचारः

भारतसंहिता निरुपाख्याना चतुर्विंशत्साहस्री । सोपाख्याना शतसाहस्री ।
अवान्तर्गपर्वेभिर्हविर्वंशविष्णुभविष्यपर्वेभिः सह पर्वाणि शतम् । प्रधानपर्वाण्यष्टा-
दशति चानुक्रमणी वक्ति । तथापि द्विविते मुद्रिते या पुस्तके श्लोकसंख्या त्वनि-
यता दृश्यते । कस्मिंश्चित्पुस्तके श्लोकसंख्या ८४७७०, एकस्मिन् ५९,०९७,
परस्मिन् १००७०० मया दृष्टा । एतेनैकत्र ग्रन्थपातः परत्र ग्रन्थप्रक्षेपश्च
सिद्ध इति स्पष्टम् । पुनश्च पर्वसंग्रहाध्याये हविर्वंशादिपर्वश्लोकाः १,२००, १,८००
इति पाठभेदो दृश्यते ।

दशश्लोकसहस्राणि विशच्छ्लोकशतानि च ।

ग्विलेपु हविर्वंशे च संख्यातानि महर्षिणा ॥

अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शतं तथा ।

ग्विलेपु हविर्वंशे च संख्यातानि महर्षिणा ॥

एतद्विषये व्याख्याता नीलकण्ठ एवमुक्तवान् - “हविर्वंशे भविष्यान्तर्ग्रन्थस्य
द्वादशसहस्रान्वितत्वं, न तु कृत्स्नहविर्वंशस्य, अधिकग्रन्थस्य दर्शनात् । ताव-
न्मात्रविवक्षायाञ्च लक्षपूर्तेरयोगात् ।” एतेन व्याख्याताऽपि लक्षग्रन्थं न दृष्टवानिति
विदितम् । यस्तुतस्तु महाभारतात्प्रभिन्नं हविर्वंशादिपर्वत्रयम् । तस्य भारत-
प्रधानकथया सम्बन्ध एव नास्ति । लक्षपूर्तये तस्मिन् गृहीतेऽपि तत्पूर्तिर्न सिद्धा ।
नञ्चयभट्टारकेणानुवादार्थं गृहीते पुस्तके स्वर्गादिगणपर्वान्तर्ग्रन्थसंख्या सप्तशत्यु-
त्तरा शतसहस्रीति तेनैव कथिता दृश्यते । तस्मादस्मिन् भारते देशतः कालतश्च

ग्रन्थप्रक्षेपग्रन्थपातौ सिद्धाविति, नेदमेकास्मिन् काले एकमुखादुदितमिति हरि-
वंशादिपर्वत्रयोत्पत्तेः पूर्वं तदनन्तरञ्च पदार्थानुक्रमणिकायां ग्रन्थसंख्याश्लोका
यथानुकूलं प्रविष्टा इति ज्ञायतामसंशयम् । एवं पूर्वस्थितिर्गपि सन्दिग्धेति केषाञ्चि-
दभिप्रायः ।

व्यासमहर्षिप्रोक्तभागेतिनिहासप्रधानविषया इमे सौतिना कथिता ग्रन्था-
रम्भे —

विस्तृतं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशालताम् ।
क्षतुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥
वमुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवान् ऋषिः ॥

एतेन भारतकथा महासंग्रामान्तेति केचिद्व्यन्यन्त । स्त्रीपर्वान्तकल-
श्रुतिर्गपि तत्र कारणम् । तथा —

इमं महायुद्धमग्वं महात्मनां शृणोति नूनं पठते च यः पुमान् ।
स सम्यगिष्टस्य मग्वस्य यत्फलं तदप्यनुयादंशविवृद्धिमात्मनः ॥
मग्वो हि विष्णुर्भगवान् सनातनः वहन्ति तं चाग्न्यनिलेन्दुभानवः ।
तद्विव्यचाग्निमिदं हि यः पठेत् सम्प्राप्तसम्पत्स मुक्त्वा भवेदिह ॥

यज्ञे समाप्ते यथा न कर्मशेषस्तथा युद्धेऽवसिते न कार्यशेषः । ततः
स्त्रीपर्वान्तं व्यासप्रोक्तं भारताख्यानमित्यङ्गीकृतं चेदेकादशपर्वग्रन्थः उपाख्या-
नेर्धिना चतुर्विंशत्सहस्री भारतसंहितेति प्रसिद्धेऽनुक्रमणिकांक्तेष्वानुकूलः स्यात् ।
जयनामाप्यन्वर्थं भवेत् ।

अपि च शान्त्यादिपर्वाणि प्रधानकथासम्बन्धीनीव कल्पितानीति प्रवादोऽपि
न विमतः स्यात् । एतादृशप्रवादो भगवद्गीताविषयेऽप्यस्ति । “ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव”
इत्यादिना बादरायणकृतब्रह्मसूत्राणि स्मरन्ती भगवद्गीता तेभ्यः परमुत्पन्नेति

पश्चाद् भाग्यसंहितायां प्रविष्टेति च तत्प्रवादस्याशयः । नत्वयमनुचितः । एतेषां त्रयाणामेक एव कर्तेति निर्णेतुमशक्यत्वात् । ब्रह्मसूत्रकर्ता बादरायण एव पाग-
शर्यव्यासः । पुराणेषु कुत्रचित्तस्य बादरायणसंज्ञा दृष्टाऽपि वैदिकवाङ्मये मेयं
संज्ञा पागशर्यस्य न कुत्रापि दृष्टा । अपि च ब्रह्मसूत्रेषु सूत्रकर्ता स्वमतप्रतिज्ञाने
बादरायणनामेव व्यवहृतम्,^१ न कुत्रापि व्यासादिकं नाम । तेन सूत्रकर्ता बाद-
रायणः पागशर्यव्यासादन्य इति स्मर्तव्यमेव । विषयोऽयं सविमर्शं निष्पिनां मर्दा-
यवाङ्मयचरिते^२ । तस्माद् भगवद्गीता प्रक्षिप्ता भाग्ये पश्चादिति वक्तव्यमेव ।
आस्तां तावदयं विचारः, अत्रायं प्रस्तावः ।

भगवद्गीता भगवता श्रीकृष्णेन गीता, उत कृष्णेन, अथवा नवेति शङ्केय
तर्क्यजिज्ञासोर्मनसि नोदेति ।

मुमुक्षूणां जावश्यकतत्त्व कमतत्त्व च कृतव्यमल्लक कुवता मुग्धबाध्यन
तदुपन्येन सदशः प्रन्थ एव नास्तीति सत्यम् । तादृशायं गीता कस्य मुग्धात् जज्ञे,
कदाऽजायतेति विचिकित्सेव मास्तु । तादृशमेव सन्तमुजातीयमपि । नाति-
ज्ञानवैराग्यबोधकान्युपाख्यानानि सर्वाण्यपि प्रत्येकं प्रशंसापात्राणि । तैश्च
शान्त्यादिपर्वभिश्च सहितं सद्भारतं गुणमहिम्ना रूपमहत्त्वेन च महाभागं भूत्वा
सकलजनहृदयरञ्जकमभवदित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि ।

महाभारतप्रशंसा

यस्तुतः मेयं कथा भरतवंशराजसम्बन्धिन्यपि भगवदवतारस्य श्रीकृष्णस्य
महिम्नस्तत्र तत्र वर्णितत्वेन नागयणकथेति ख्यातिं गता सौतिकाले एवेति “प्रव-
क्ष्यामि नागयणकथामिमां” मिति तदुक्तिरिव ज्ञापयति । “कृतं मयेदं भगवन्
काव्यं परमपूजितं” मिति व्यासेनोक्तत्वात्, ब्रह्मणाऽनुमतत्वाच्चेदं भारतं काव्य-
कीर्तिं लेभे । तदेतल्लौकिकसारस्वते द्वितीयमपि, रामायणाद् विलक्षणमद्वितीयं
महाकाव्यम् । तदेकनायकम् । इदं बहुनायकम् । उभयत्राप्ययोनिजा नायिका ।

1. ब्र. सू. 1. 3. 33; 3. 4. 1, 19, 41; 4. 4. 7.

2. सं. बा. च. दि. भा. pp. 93-94.

तत्रैवात्रापि स्त्रीमूलं वैरम् । तत्र दूर्जानिः शत्रुः । अत्र दूर्नीतिर्ज्ञानिः शत्रुः ।
तत्र कामः प्रधानम् । अत्र अर्थः । तत्र गमः संग्रामं चकार । अत्र कृष्णः
काश्यामास । उभयत्राऽपि धर्मसंस्थापनम् । इत्यवान्तरविषये परिशीलिते,
काव्यधर्मेषु कथासंविधाने च तेन सदृशमसदृशाञ्चास्मिन् वैलक्षण्यमक्षिगोचरं
स्यात् ।

अथापि निष्किल्बेदान्तविज्ञानसारप्रदर्शनेन विविधवर्णाश्रमाचारबोधनेनेदं
पञ्चमवेदविख्यातिं प्रापेत्पयं विशोपोऽवगन्तव्यः । सकलविज्ञानमवस्वं भारत-
मित्येवं कविरेव प्रकटितवान् ।

यो विद्याञ्चतुर्गे वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यानैव स स्याद्विचक्षणः ॥
अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।
कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः ।
अनाश्रित्येतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ॥

अतः परं किमन्यद्वक्तव्यम् ? भारतभाग्यं भारतमिति भावयामः ।

कथासत्यत्वम्

ननु प्राच्याः पाश्चात्या वा कथासत्यतां शशङ्किरे । चरित्रकाग महा-
भारतयुद्धं सत्यमिति मन्यते । कतिपयपात्रजन्मादिवृत्तान्तवर्णनानि तत्तन्महत्त्व-
प्रतिपादकानि, पाठकप्ररोचनार्थानि भवन्तु नाम । न तावता कथासत्यत्व-
हानिः । अस्मिन् वर्णितेषु कुरुपाञ्चालादिविविधभूभागेषु सकलनदीपर्वतारण्येषु
तत्तन्मानवजातिषु चाद्यापि वीक्षमाणेषु कुतः शङ्का जायेत ? ततः कुरुवंशं
हस्तिनापुरं समुत्पन्नमिदमाख्यानमिति तु विश्वसनीयमेव ।

कथापात्ररसौचित्यानि

आख्यानं सत्यम् । रचनञ्च निरुपमानमपूर्वम् । भारतं नाम सुशील-

दुःशील्योः, धर्माधर्मयोः, सत्यासत्ययोः, दैवपौरुषयोः संवपः । विविधा मानव-
स्वभावाः । तत्र विभिन्नस्वभावविशिष्टानि पात्राणि बहूनि । युद्धस्य दुर्योधनराज्य-
काङ्क्षा प्रधानकारणमपि, तदङ्गानि कारणानि चानेकानि । धर्मचिन्तकोऽप्याम्बि-
केयः पुत्रपक्षपार्ता । भीष्मविदुरौ धर्मनिष्ठावपि परार्थानौ । महाशूरो वदान्यः कर्णो
गुणज्ञोऽप्यर्जुनतेजोऽसहिष्णुः; दुर्योधनवशवर्ती च, गान्धारी धर्मशीलाप्यस्वतन्त्रा ।
दुःशासनादयः दुःशीलमूर्त्यः । अथ धर्मराजः सकलसद्गुणसम्पन्नोऽपि वृत्त-
व्यसनी ।¹ भीमार्जुनौ सर्वसमर्थावपि युधिष्ठिराज्ञाबद्धौ । अवमानप्रतीकारचिन्तना
द्रौपदी कार्यज्ञाऽपि कर्तृकाङ्क्षिणी । अधर्मप्रतीकारचिन्तनापि कुन्ती मृगीरा
राजनीतिज्ञा । धर्मराजपक्षे श्रीकृष्णो देवम् । दुर्योधनपक्षे कर्णः पौरुषम् । तेजस्ति-
मिरवदेवंविधं पक्षद्वयमधिकृत्य सहृदयरञ्जनं चतुर्वर्गसाधनं काव्यं रचयितुं न
केवला प्रतिभैवालम् । किन्तु निगिच्छन्दशास्त्रकृतङ्कषविज्ञानमप्यावश्यकम् ।
श्रवणेच्छा चेद्भारतमेव शृणुयादिति लोकोक्तेरधिकरणं पुण्यमिदमेकमेवेत्यनेनैवास्य
समुचितत्वं कथितम् । सौतिनापि एवमभिहितम् —

धर्मार्थिकाममोक्षार्थः समासव्यासकीर्तनैः ।

तथा भारतमुर्येण नृणां विनिहतं तमः ॥

महाभारतेऽस्मिन्नात्रालगोपालं विदिते सत्यत्र कतिपयैर्वाक्यैस्तद्वर्णनं क-
दीपिकया सूर्यप्रदर्शनवन्निरर्थकं स्यात् । तद्वच्च सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्यामि यत्किञ्चित् ।
मदीया इमे श्लोकाः —

यथाधीरप्रधानेन वर्णितः सर्वतोमुखः ।

तथैव वर्णिताऽनन्या राजनीतिः सतां मता ॥

तन्नीतिचातुरीं सम्यग्दर्शयामास माधवः ।

योऽन्यत्र वेदवेदान्तवेद्यं तत्त्वमितीडितः ॥

धर्मराजादयः सन्तु नयशाम्ब्रविचक्षणाः ।
 कुन्तीकृष्णौ च जानीतो नातिविद्यां विशेषतः ॥
 आदावङ्कुगिनं वैरं सभायां प्लुत्रान्वितम् ।
 पुष्पितं सम्यगुद्योगे फलितं युद्धपञ्चके ॥

भाषा

ग्रन्थेऽस्मिन् भाषा प्रायशो भृदुला लौकिक्यपि वैदिक्यनुकाणि । तत्र
 तत्र काश्चिद्वचः तत्पादाश्च यथातथं प्रयुक्ताः । दृश्यन्ताय पुत्रं दर्शयन्त्याः
 शकुन्तलाया मन्त्ररूपमिदं भाषणम् —

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
 आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शब्दः शतम् ॥

सन्दर्भेऽस्मिन् कथितानि भार्यालक्षणानि भार्याप्रयाजनानि उत्तमपुरुषलक्ष-
 णानि च सर्वदा स्मर्तव्यानीव पाठकानां विलसन्ति । यथा —

सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
 पितरौ धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥
 सुसंख्योऽपि रामाणां न कुर्यादप्रियं वरः ।
 रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य हि ॥

यद्यपि गद्यं नापूर्वं, यतः यजुर्गाण्यकोपनिषत्सु हृद्यं तद् दृश्यते, तथापि
 आदिपर्वान्तर्गतं तदीर्घं गद्यमाद्यं लौकिकभाषायाम् । तद्रीतिश्च बालानामपि
 सुखबोध्या ।

आचाराः

बहुविधधर्मराशौ भारते साङ्ख्यिकधर्मा वर्णिता इति पुनरुक्तम् । हरिवंश-
 भविष्यत्पुराणादीनि यान् व्यवृण्वन् तेषां मूलसूत्राणि भारताक्तान्येव । मार्कण्डेयो-
 क्तिररण्यपर्वणि यथा —

न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
 स्वयङ्ग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥
 गजानश्चाप्यसन्नुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः ।
 सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥
 म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ।
 हस्ता हस्तं परिमुपेद्युगान्ते समुपस्थिते ॥

एतदुक्तकलियुगान्तभाविगतिर्यैव प्रत्यासन्नेव दृश्यते । अहो ऋषीणां दूर-
 दर्शिता ! आत्रिसहस्रवत्सगदासमन्तादार्यावर्तदक्षिणापथयोग्विलधर्माणामालम्बनं
 श्रुतिस्मृतिवत्प्रमाणं महाभारतं स्तुतेर्गतीतमिति शिवम् ।

(३) अथ भागवतकर्तृत्वम्

पुराणेष्वेकैकस्यैकैकं गुणवैशिष्ट्यं लोके स्तूयमानमपि रामायणमहाभार-
तेतिहासवन्नित्यपठनश्रवणार्हगौरवं तु भागवतेनैकैकैवाधिगतमिति विश्वासो विद्व-
ल्लोके रूढः । तदेव द्रढ्यतीयमार्योक्तिरपि —

प्रातर्द्यूतप्रसङ्गेन मध्याह्ने स्त्रीप्रशंसया ।

रात्रौ चोग्रप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमताम् ॥

महापुराणान्यष्टादशेति समुदिते पौर्णिकमते यानि पुराणान्यादौ नाम-
ग्रहणपूर्वकं संख्यातानि तेषु कानिचिदिदानीं संशयास्पदान्यभवन्, क्रमशस्तत्सम्प्र-
दायस्य विच्छिन्नत्वादुपपुराणानां प्रवास्य प्रबलत्वात् पुराणानुक्रमणीपाठानां
विभिन्नत्वाच्च । अत्रेदमुदाहरणम् —

अष्टादशसंख्यापूर्तये विष्णुपुराणानुक्रमणी नागदीय-ब्रह्मवैवर्त-वामनानि
जग्राह । बृहद्भर्मपुराणानुक्रमणिका तु तानि विहाय, कैवर्तवैवर्तयोर्भेदं परि-
कल्प्य, वायव्य-ब्रह्मवैवर्त-देवी-(महा)भागवतानि गणयामास । स्कान्देन वाय-
वीयेन च देवीभागवतस्य नाम न गृहीतम् ।¹ एवमेकस्य द्वयोर्वा संख्यानां
व्यत्यस्तमपि यथा भागवतस्य गणनं सर्वत्र दृश्यते न तथा देवीभागवतस्येति
वाच्यमेव । अनेन प्रकृताद्भागवतादनन्तरं महाभागवतमुत्पन्नमित्यङ्गीकार्येऽप्य-
स्येव तस्याप्यार्पत्वं, महापुराणत्वं च परिगणितमित्यत्र न सन्देहः । तत्परि-
गणनं च नार्वाचीनम् । किन्तु जगद्गुरोः षण्मतस्थापनात्पौर्वकालिकमेव । एवं
तत्त्वे विदितेऽप्यनयोरार्पत्वेन महान् पत्रिकावादः सम्भूतः किञ्चिदधिकद्विशत-
वत्सरेभ्यः पूर्वमुत्तरदेशे । तदा, देवीभागवताभिमानिना काशीवासिना गडा-

काशीनाथभट्टेन भागवतार्पत्ववादो निहतो दुर्जनमुखचपेटिकया प्रथमतः । अनन्तरं भागवताभिमानिना भट्टोजीदीक्षितानां शिष्येण रामाश्रमपण्डितेन तद्वादः पुनर्दुर्जनमुखचपेटिकयैव प्रतिहतः । पश्चादुज्जृम्भितः पण्डितकलहः परं मर्यादामतिक्रम्य पत्रिकासु । तत्र भागवतार्पत्वनिराकरणे कश्चिदयं हेत्वाभासः — भागवतं न व्यासप्रोक्तं, वोपदेवस्तत्प्रणीय तन्नामाङ्कितमकरोत् इति । देशे व्याप्तस्यास्य निरसनमद्यावश्यकम् ।

शा. १३४९-१३८७ मध्ये यद्वंशजो रामचन्द्रापरनामा रामराजो देव-गिरिगज्यमपालयत् । तन्महामन्त्री कटकपुराभिजनः, कामराजस्य तनयः पण्डिताग्रणीर्हेमाद्रिः । तस्य विद्वन्मित्रं वोपदेवः भिषक्केशवसूनुना, धनेशमुधियः शिष्यः सकलशास्त्रज्ञः कृतिकर्ता । अयं भागवतान्तर्गतानि हृद्यानि पद्यानि संगृह्य, मुक्ताफलनाम्ना प्रथितं तं ग्रन्थं हेमाद्रिनामाङ्कितं विधाय, कैवल्य-दीपिकया टीकया प्रकाशितवान् । विषयोऽयं निवेद्यते तदवतारिकाश्लोकैः कृतिलेखकावक्येन चैवम् —

विद्वद्भनेशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना ।
हेमाद्रिवोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत् ॥
चतुरेण चतुर्वगचिन्तामणिवणिज्यया ।
हेमाद्रिणार्जितं मुक्ताफलं पश्यत कौतुकात् ॥
तेन मुक्ताफलं तेने यल्लोकमनुगृह्णता ।
तत्र टीकां यथाबुद्धिं कुर्वे कैवल्यदीपिकाम् ॥¹

इह स्वकर्तृकेऽपि यदुराजमन्त्रिणाप्यर्थितः आचार्यः(वोपदेवः)तत्कर्तृत्वं ख्यापितवान् । इदं वाक्यं ग्रन्थलेखकस्य वोपदेवशिष्यस्येति मन्तव्यम् । प्रथम-श्लोके मुक्ताफलमित्यस्य भागवतमुक्ताफलप्रकरणमित्यर्थोऽवगन्तव्यः । एवं गुरु-शिष्याभ्यां याथार्थ्यं कथितमपि तन्निहनुत्य, स्कान्दादिबहुपुराणाचरितां भागवत-

स्तुतिमपरिगणय्य, शङ्करभगवत्पादैरस्य व्याख्या निर्मितेति विद्वदुक्तिमनादृत्य^१
प्राचीनं व्यासोपज्ञं श्रीमद्भागवतमर्वाचीनेन वोपदेवेन रचितमिति कैश्चिन्मताभि-
निवेशपरैः कथ्यतां नाम । अत्यन्तमनुचितं तद्वाक्यं न विमर्शनक्षममिति
तूष्णींभाव एव वरमस्माकमित्यलम् ।

षड्दर्शनानां दिव्यं दर्शनमौपनिषदपुरुषस्य श्रीकृष्णपरमात्मनो लीला-
सदनं, त्रिभतानामप्यवलम्बनं, भागवतामृतभागवतसन्दर्भादिवहुकृतिशरणमिमे
तन्महापुगणमस्तुवन् । मतत्रयव्याख्यात्रयी सागर्थदर्शिन्यादिव्याख्याश्च सहस्रधा ।
ब्रह्मसूत्राणामनन्तरमिदमुत्पन्नमिति जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादित्यादिश्लोक एव
प्रकटयति । तत्सागभूतस्य परमपुरुषार्थसाधनीभूतस्यास्य महिमा स्तुतेरतीतः ।
अस्यार्थमुपदेशः परब्रह्मानन्दरसपिपासूनुन्मुर्वीकरोत्येवम् ।

निगमकल्पतरोगलितं फलं शुक्मुवाद्मृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुर्गहो रसिका भुवि भावुकाः ॥
सार्वभौमिककथासम्प्रदायमहागुरुम् ।
कृष्णद्वैपायनं वन्दे पाराशर्यं तपोनिधिम् ॥

१. भागवतस्य द्वैतव्याख्याकर्तुर्विजयध्वजाचार्यस्योक्तिरियम् ।

(४) पाणिन्याचार्यः

विगलितपूर्वनिबन्धं विवशं विहरन्तमार्यशब्दगजम् ।

अष्टाध्यायीबद्धं यश्चक्रे तं मुनिं वन्दे ॥

आचन्द्रार्कं यशःकायेन जीवतां महात्मनां पाणिनिरेकतमः । अद्य
लाहोरुनाम्ना व्यवहृतः पेषावरुसमीपस्थः शालातुरग्रामोऽस्य जन्मभूमिः ।
तक्षशिला अस्य जन्मस्थानमिति केचन । दाक्षीशलाङ्कावस्य मातापितरौ ।
जन्मतः सिद्धं नाम आहिक इति, तथापि गोत्रनाम्नायं पाणिनिरिति प्रसिद्धि-
मगमत् । नन्दराजधान्यां पाटलिपुत्रे निवसतः शशाङ्कस्वामिनः पुत्रस्य वर्षो-
पाध्यायस्य प्रियशिष्योऽयमिति हरचरितचिन्तामणिर्वदति ।

अस्मान्मुनेः पूर्वं आपिशलिशाकल्यभागद्वाजादयो बहवः शब्दानशासुरिति
“वा सुप्यापिशले” रित्यादिपाणिनिसूत्रेभ्यो ज्ञायते । तथापि पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं
इत्याद्यभियुक्तोक्तिभिः शब्दशास्त्रनिर्माणयशस्तु अस्यैव सिद्धम् । अष्टाध्यायी-
प्रभावात् पूर्वव्याकरणानि पठनपाठनादिव्यवहारे निरस्तानि, विलुप्तानि च ।

अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या ३९.७१ । तल्लोपपूर्वकाणि वररुचिकृतवार्तिकानि
७६६ । एषां विवरणं पतञ्जलिमहाभाष्यम् । सर्वमेतत्पाणिनीयमिति देश-
देशान्तरेषु विख्यातम् । त एते मुनित्रयमिति महतीं प्रतीतिं गताः । अस्य कालो
मदीयसंस्कृतवाङ्मयचरित्रप्रथमसम्पुटे सहेतुकं निर्णीतः ।

तन्निर्णये बहवोऽभिप्रायाः सन्ति ।¹ तथापि कात्यायनात्पूर्वः, आप-
स्तम्बात् परश्चायं विद्वद्वरिष्ठः क्रिस्तोः पूर्वं सप्तमशताब्द्यन्तेऽजीवदित्यभिप्राय एव

-
1. पाणिनिजीवनकालः । सत्यव्रतसामाश्रमिनिमित्तयास्कनिरुक्तोपोद्घाते
क्री. पू. २४००; गोल्डस्टेक्कर्, माक्समुल्लर् क्री. पू. ३५०; एवं –
“Pāṇini, his Place in Sanskrit Literature” क्री. पू.
७००; भाण्डारकरपण्डितः क्री. पू. ५००. (M. Krishnama-
chariar, p. 83.)

समुचित इवाभाति । तस्मादयं शा. श. पूर्वमष्टमशताब्द्यामासीदिति विश्वसनीयं भवति ।

कवित्वम्

पाणिन्याचार्यस्य दाक्षीपुत्र इति व्यवहारोऽप्यस्ति इति “सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः”¹ इति पतञ्जलिवचनेन विदितम् । सोऽयं कविरिति काव्यकर्तेति च कथितमेवं बहुभिः । राजशेखरनाम्ना सूक्तिमुक्तावल्यामुद्धृतोऽयं श्लोकः प्राचीनकविचाटुगिवास्ति —

स्वस्ति पाणिनये तस्मै यस्य रुद्रप्रसादतः ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनुजाम्बवतीजयम् ॥²

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते

धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हर्षिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।

विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भागविगिरः

तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥³

स्पृहणीयत्वचरितं पाणिनेरुपजातिभिः ।

चमत्कारैकसाराभिरुद्यानस्येव जातिभिः ॥⁴

एतादृशैः प्रमाणवचनैः केचन पाणिनिर्जाम्बवतीविजयं प्रणीतवानिति विश्वसन्ति । यथा हि, पाणिनेः पातालविजये ‘सन्ध्यावधूं गृह्य करेण,’ ‘अपश्यती वत्समिवेन्दुबिम्बम्’ इति रुद्रटालङ्कारव्याख्यात्रा नमिसाधुना दर्शितावपशब्दौ

1. महामाध्यम्. I. i. 20. (p. 270.N.S.P.Ed. 1951)

2. Śukti-muktāvalī (p. v.)

3. सदुक्तिकर्णामृतम्.

4. क्षेमेन्द्रस्य सुवृत्ततिलकम् - III. 30 (Kāvya-mālā.II. p. 53), 1932.

अमरकोशटीकाकारेण रायमुकुटेन यथा जाम्बवतीजये “पयः पृषन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः” इति दर्शितमपशब्दञ्च दृष्ट्वा, केचन द्वावेतावपि ग्रन्थौ न दाक्षीपुत्रपाणिनिनिर्मिताविति वदन्ति । अन्ये तु केचन “यदि प्रसिद्ध-पाणिनिना काव्यं निर्मितं, यदि च तत्र दोषाः सन्ति, पतञ्जलिप्रमुखाः कथं न स्मरेयुः ? तेन नायं दाक्षीपुत्रः काव्यकर्त्तृति भावयन्ति । एवमतीव सन्दिग्धमस्य कवित्वम् । न केनापि कविमात्रेण पृषन्तिभिर्गिति इकारान्तशब्दः प्रयुज्यते । तेन रायमुकुटदृष्टोऽपपाठः पाठकलेखकादिप्रमादसिद्ध इति स्पष्टम् । “गृह्य, अपश्यती” त्याद्यलौकिकव्याकरणप्रयोगाः किं रामायणमहाभारतयोः न सन्ति¹ ? तेनेमौ आर्षप्रयोगाविति समर्थनीयावप्यनेन पाणिनिना पातालविजयकाव्यं कृतमित्यत्र किं प्रमाणम् ? जाम्बवतीविजयस्येदं नामान्तरमिति वक्तुं च कथं शक्यते ? तेन नमिसाधुस्मृतकाव्यकर्ता पाणिनिरस्मात्पाणिनेर्न्य इति मन्तव्यमेव । एतेन व्याकरणकर्ता पाणिनिर्न जाम्बवतीविजयं कृतवानिति यदुक्तं प्राचीनकविना तद्विश्वसनीयमिव न दृश्यत इति वक्तव्येऽपि “वाररुचं काव्य” इति वररुचिकाव्यं स्मरता पतञ्जलिना पाणिनिकाव्यं कथं न स्मृतमित्याक्षेपस्त्वधुनाऽपि सिद्ध एव । एवमस्तिनास्तिविचिकित्सागोचरेऽप्यस्य काव्ये शब्दशास्त्रप्रणेतरि पूज्यभावेन पूर्वविद्वद्भिः कण्ठे निक्षिप्तेषु श्लोकेषु द्वित्रान् वयमपि पठामः —

उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासालङ्कृतमिदं सूर्यास्तमयवर्णनमतीव हृदयङ्गमम् —

विलोक्य सङ्गमे रागं पश्चिमाया विवस्वतः ।

कृतं कृष्णं मुखं प्राच्या न हि नार्यो विनेर्ष्यया ॥²

श्लेषोपमालङ्कृतमिदं शरन्नदीवर्णनम् —

शरदि रविरश्मितप्ता विभ्राणाः शोषमतिशयग्लपिताः ।

ज्वरिता इव लक्ष्यन्ते लङ्घनयोग्या महासरितः ॥³

1. “कथं सा रमते बाला पश्यन्ती” किष्कि. ३० सर्ग इत्यादि ।

2. सुभाषितावली, 1887 . (‘पाणिनेः’)

3. But attributed Jayagupta, in the सुभाषितावली, 1814 v.

रूपकालङ्कृतमिदं चन्द्रोदयवर्णनम् —

उपोदरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुगेऽपि मोहाद्रलितं न लक्षितम् ॥^१

क्षेमेन्द्रनुतस्यापजातिप्रियत्वस्येदमुदाहारणम् —

शुद्धस्वभावान्यपि सङ्गतानि निनाय भेदं कुमुदानि चन्द्रः ।
अवाप्य वृद्धिं मलिनान्तरात्मा जडो भवेत्कस्य गुणाय वक्रः ॥

मुभापितावलिसदृत्तिकर्णामृतादिग्रन्थेष्वेवं बहवः पाणिनीयश्लोका
लभ्यन्ते ।

गतेऽर्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेवाः ।
अपश्यती वत्समिवेन्दुबिम्बं तच्छर्वरी गौरिव हुङ्करोति ॥^२

इत्यादिश्लोकाः त्रिचतुराः पाणिनीया इति सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्यात्रा^३
कृष्णलीलाशुकेनोदाहृताः । एतेनायं नमिसाधुमार्गमनुससरेति स्पष्टम् । नमि-
साधुस्तु शा. श. दशमशताब्द्यन्तरवर्ती तत्पूर्वेषु वामनादिष्वालङ्कारिकेषु न
कोऽपि पाणिन्याचार्यकृतपातालविजयस्मर्ता । किमु वक्तव्यम् ? नमिसाधुवचनं
विचारणीयम् ।

1. M. Krishnamachariar, p. 85.

2. „ „

3. भोजकृतः व्याकरणग्रन्थः, तन्नामक-साहित्यग्रन्थाद्भिन्नः.

(५) कात्यायनवररुचिः

वैदिकलौकिकभाषाशासन-विज्ञानदीप्तिर्कीर्तिरुचिम् ।

सरसकवित्वाभिरुचिं कात्यायनवररुचिं वन्दे ॥

मुनित्रये द्वितीयोऽयं विद्वत्कवीन्द्रः । इममधिकृत्य विचित्राः कथाः समु-
त्पन्नाः । तासु काश्चन महिमप्रतिपादन्यश्च सन्ति । तत्तत्सारमत्र दर्शयिष्यामि
यथालाभं यथाश्रुतम् ।

वररुचिर्व्याडिपाणिनिभ्यां सह पाटलिपुत्रे वर्षोपाध्यायाद्विद्यां स्वीकृतवान् ।
अस्मै गुरुः स्वकन्यामुपकोशां दत्तवान्, इत्येका कथा शृङ्गारप्रकाशे, कथा-
सरित्सागरे च दृश्यते ।¹

कलापिनाम्नो ब्राह्मणस्य तनया कात्यायनी बह्निदेवसम्पर्काद्गर्भं दधार ।
कुलाद्वहिष्कृता सा कन्या गोदावरीतीरे सुतं प्रासूत । स शिशुः कात्यायनो वर-
रुचिरित्यवन्तिसुन्दरीकथासारेऽस्ति ।²

वररुचिरष्टादशजातिकन्याः परिणीतवान् । तस्मात्तं ब्राह्मणाश्चण्डालसमं
ददृशुरिति मलयालदेशीयकथा । शृङ्गारप्रकाशे चैवास्ति “धूर्तैर्यत् श्वपचीकृतो
वररुचिः सर्वज्ञकल्पोऽपि सन्” । एतादृशाः कल्पितकथा न विश्वसनीयाः खलु ।

वररुचिनामानो बहवः सन्ति । ततः कोऽयं वररुचिरिति शङ्का जायेत ।
तन्निवृत्त्यर्थमस्मद्ब्राह्मणचरित्रादुद्धृत्य संग्रहेण प्रवक्ष्यामः । प्राग्देशप्राकृतभाषानु-
शासकः प्राकृतप्रकाशकर्ता वररुचिरस्मादन्यः, पूर्वश्च । तत्सूत्राणामयं वररुचिः
प्राकृतमञ्जरीनाम्नी व्याख्यामरचयत् । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रतन्त्राणि,

1. M. Krishnamachariar, p. 86.

2. अबन्तिसुन्दरीकथा.

व्याडिवरुच्यादिप्रणीतानि तु लिङ्गमात्रतन्त्राणि इत्यमरकोशव्याख्यायां सर्वा-
नन्दः; वररुचिभागुरिवामनादिकृतान् त्रिकाण्ड्युत्पलिनीप्रभृतीनि गुरुबाल-
प्रबोधिकायां लिङ्गभट्टश्च वररुचिः कोशकृतं त्यसूचयत्^१ । एतत्सूचनमाश्रित्य,
वररुचिस्त्रिकाण्डीमरचयदिति केचन, अयं वररुचिः कात्यायन इति त्रिलिङ्ग-
शेषकर्ता पुरुषोत्तमश्चाकथयत् । हर्षवर्धनवामनसर्वानन्ददयः केचन व्याख्यातारो
वररुचिकृतलिङ्गविशेषविधिनामकलिङ्गानुशासनमस्मरन्, न तु त्रिकाण्डीमिति
तत्तद्गृहीतशब्दैरेव ज्ञायते । तस्मात् त्रिकाण्डीकर्ता वा, लिङ्गानुशासनकर्ता
वा नायं वररुचिरिति पुरुषोत्तमभाषितं भ्रान्तिमूलकमिति च वक्तव्यं भवति ।
अपि तु, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकर्ता वामनेन —

नीवी संप्रन्थनं नार्या जघनस्थस्य वाससः ।

इति नाममालानिर्वचनं गृहीतम् । क्षीरस्वामिना यत्काव्यः - नीवी
संप्रन्थनं नार्या जघनस्थस्य वाससः, इति तद्वाक्यमेव गृहीतम् । कात्यायनस्य
काव्य इति संप्रह्नामाप्यस्ति । तेन नाममालाकर्ता वररुचिरयं कात्यायनो
भवेदित्यूह्यते ।

अथ वररुचिरीश्वरदत्तः श्यामिलकः शूद्रकश्च चत्वारः ।

एते भाणान् बभणुः का शक्तिः कालिदासस्य ॥^२

अभाणकर्तारं कालिदासं भाणरचने परिहसन्, वररुच्यादीन् स्तुवन्
केनाऽपि कृतोऽयं श्लोकः प्रचलति विद्वल्लोके । भिन्नकालभिन्नदेशवर्तिनः
प्रभिन्नसारस्वतमार्गप्रसिद्धानिमानेकत्र संयोज्य, भाणरचने एते प्रथमतया गण-
नीया इति वक्तुमावश्यकता कथं संजातास्य श्लोककर्तुरिति न जानीमः । एते
विख्याताः कवयः एतद्भाणश्लोकाश्च पूर्वालङ्कारिकैरुदाहृताः, तदपि वररुचिरुभयाभि-
सारिकां, ईश्वरदत्तो धूर्तविटसंवादं, श्यामिलकः पादताडितकं, शूद्रकः पद्मप्राभृत-
कञ्च क्रमेण निर्ममिरे इत्यत्र किमन्यत्प्रमाणम् ? एतैश्चतुर्भिरेव प्रणीता इत्येते

१. लिङ्गाभट्टीयम्.

२. चतुर्भाषी. M. Krishnamachariar, p. 570.

भाणाश्चत्वार एवैकत्र कथं दृष्टाः । स एवायं कात्यायनवररुचिरिति कथं विश्व-
सनीयम् ? तस्मादस्य भाणकर्तृत्वं सन्दिग्धं भवति । अपि च —

वित्रमार्कसभास्थितेषु नवरत्नेष्वेकतमोऽयमिति धन्वन्तरिक्षपणकेत्यादि-
ज्योतिर्विदाभरणश्लोके यदुक्तं तदसत् । नायं तत्कालवर्ती । नापि तत्कालि-
दासादिसहवासी, तथैव न पाणिनेः सहवासी । तर्हि कोऽयम् ?¹

अयं वररुचिः पाणिनीयवार्तिककारः, शुक्लयजुःप्रातिशाख्यकर्ता, श्रौत-
गृह्यसूत्रनिर्माता, पागस्कनाम्ना विख्यातः कात्यायनः विश्वामित्रपुत्रस्य कतस्य
गोत्रापत्यं,² वैदिकसागस्वतप्रसिद्धमस्य “कात्य” नामैवात्र ज्ञापकम् । हर्गचरित-
चिन्तामण्यादिभिर्वर्णितं मुनित्रयचरितमतिशयोक्तिभूयिष्ठं महिमयोक्तकमपि
तदुक्तं निवासादिकं तूपादेयं विश्वसनीयञ्च । तेनायं कौशाम्बीनिवासी, वसुदत्ता-
सोमदत्तयोस्तनयः, श्रुतधर इति विरुदनाम्ना विख्यात इति च ज्ञायते । एत-
त्कालनिर्णये मतभेदाः सन्ति । तथापि पतञ्जलिमुनेः पूर्वोऽयं शा. श. पू.
६०० प्रान्ते स्थित इति मतं तु विश्वसनीयं भवत्येव³ । “यत्तेन कृतं, न च
तेन प्रोक्तं-वाररुचं काव्यमिति” भगवत्पतञ्जलिनोक्तत्वादयमेकं काव्यं निर्मित-
वानिति विदितम् । सूक्तिमुक्तावल्यादिषु वररुचिश्लोकाश्च दृश्यन्ते । तथापि
तत्काव्यं मृग्यम् । राजशेखरनिर्मितोऽयं श्लोकः सूक्तिमुक्तावल्यामस्ति —

यथार्थता कथं नाम्नि मा भूद्वररुचेरिह ।

व्यधत्त कण्ठाभरणं यः सदारोहणप्रियः ॥⁴

-
1. For the date of Vararuci see M. Krishnamachariar, p. 86.
 2. विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः ।
देवश्रवाः कतश्चैव ततः कात्ययनाः स्मृताः । हरिवंशः —
 3. सूक्तिमुक्तावली- p. 43; M. Krishnamachariar-
p. 87.
 4. ” ” ”

एतेन वररुचिनिर्मितं काव्यं कण्ठाभरणमित्युक्तम् । भोजराजः शृङ्गार-
प्रकाशिकायां यथा वररुचिनिर्मितचारुमत्यामितीमं श्लोकमुदाहृतवान् —

कनककुण्डलमण्डितगण्डया जवनदेशनिवेशितवीणया ।
अमरराजपुरे वरकन्यया तव यशो विमलं परिगीयते ॥¹

एतेन वररुचिनिर्मितं चारुमतीनामककाव्यमिति प्रवादः । इदं वा, पूर्वोक्तं
वा कात्यायनवररुचिनिर्मितमित्यत्र किं प्रमाणमस्ति ? अवन्तिमुन्दरीप्रकाशकेन
चारुमती गद्यरूपाख्यायिकेत्युक्तम् । भैरव्यावासवदत्ताद्याख्यायिकानामन्युक्तवता
पतञ्जलिना चारुमतीनाम न गृहीतम् । तस्मादाप्रवृत्तप्रमाणलाभं वररुचि-
काव्यमिदमिति निर्दिश्य वक्तुमशक्यम् । तावत्कालं संकलनग्रन्थप्रकटितान्
कात्यायनश्लोकान् इमान् स्मरामः —

उपकारिणि विक्षीणे शनैः केदारवारिणि ।
सानुक्रोशतया शालिरभूत्पाण्डुरवाङ्मुखः ॥²

उत्प्रेक्षाभूषितमेतच्छरद्वर्णनमतिह्वयम् —

व्योम्नि नीलाम्बुदच्छन्ने गुरुवृष्टिभयादिव ।
जग्राह ग्रीष्मसन्तापो हृदयानि वियोगिनाम् ॥³
सान्द्रनीहारसंवीततोयगर्भगुरुदरा ।
सन्ततस्तनिताम्राली निषसादाद्रिसानुषु ॥⁴
आलोहितमाकलयन् कन्दलमुत्कम्पितं मधुकरेण ।
स स्मरति पथिषु पथिको दयिताङ्गुलितर्जनाललितम् ॥⁵

-
1. शृङ्गारप्रकाशः.
 2. सुभाषिताकली - p. 306. (Verse 1808)
 3. „ p. 294. (1733)
 4. „ p. 292. (1720)
 5. „ p. 294. (1740)

अथ मुनित्रयपूर्त्यै भगवत्पतञ्जलिस्मरणम् ॥

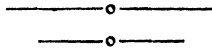
पूर्वेण केनाप्ययमेवं प्रशंसितः —

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत्तं प्रवर्गं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

वयमप्येवमेनं भजामः —

शब्दप्रपञ्चविज्ञानं महाभाष्यं मनोहरम् ।
कृतवन्तं महात्मानं पतञ्जलिमुपास्महे ॥

ओन्नमः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यः शब्दविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो
महद्भ्यो मुनिभ्यो गुरुभ्यः ।

(६) गोनन्दः

पुग काश्मीरे कविगजाः राजकवयश्च बहव आसन् । तेषु पूर्वेषां
केषाञ्जिद्राज्ञां चाटुश्लोकास्तत्र तत्र दृश्यन्ते, न तेषां कृतयः । तादृशमत्र कवि-
गौरवेण स्मरणमेव फलम् । राजतरङ्गिणीवर्णिता गोनन्दास्त्रयः सन्ति ।

पञ्चत्रिंशन्महीपाला मग्ना विस्मृतिसागरे ।¹

इति कल्हणेनोक्तेषु राजसु केचन गोनन्दनामानः स्युः । वस्तुतस्तु
गोनन्दाख्यः कोऽपि विद्यापोषक इति न वर्णितः कुत्रापि ।

कुरुपाण्डवानां काले जरासन्धमित्रं भूत्वा, तेन साकं भृगुपुगक्रमणाया-
गतः काश्मीरपालकः प्रथमगोनन्दो बलगमेण हतः । तत्पौत्रो द्वितीयगोनन्दो
बालत्वेन कौरवैर्वा पाण्डवैर्वा साहाय्यार्थं नाहूतः । अनन्तरं बहोः कालात्
काश्मीरान् पालयिता तृतीयो गोनन्दः । त्रिष्वेतेषु न कोऽपि कविर्वाभाति ।
तथाप्ययं राजकविरशोकात्पूर्वस्मिन् शा. शकपूर्वं पष्ठशताब्द्यन्ते वा सप्तम-
शताब्दीप्रारम्भे वासीदिति सम्भाव्यते ।

राजशेखरेण कृता गोनन्दप्रशंसा सूक्तिमुक्तावल्ल्यामेवमस्ति —

अनुप्रासिनि सन्दर्भे गोनन्देन समं कुतः ।

यथार्थनामतैवास्य यद्वा वदति चारुताम् ॥²

1. राजतरङ्गिणी.

2. सूक्तिमुक्तावली -p. 46.

अनेन कृत इति कवीन्द्रवचनसमुच्चये^१ दृश्यतेऽयं श्लोकः —

सखि ! कलितः स्वलितोऽयं हेयो नैव प्रणाममात्रेण ।
चिरमनुभवतु भवत्या बाहुलताबन्धनं धूर्तः ॥^२

-
1. M. Krishnamachariar, p. 398.
 2. सुभाषितरत्नकोशः (p. 123 ; v. 672) Edited by Drs. D. D. Kosambi and V. V. Gokhale. (Harvard O. S. No. 42) 1957. This is the complete critical ed. of the fragment of the Kavīndravacana-samuccaya edited by Prof. F. W. Thomas- (*Bibliotheca Indica-Calcutta*) 1912.

*

*

(७) गोपादित्यः

काश्मीरपालकोऽयं स्मरशास्त्रकर्तुर्वसुनन्दनरेन्द्रस्य प्रपौत्रः, अक्षभूपते-
स्तनयः, वैदिकधर्मपरायणश्च । पावनात्मायमनेकब्राह्मणाग्रहारनिर्माता । वेद-
शास्त्रपारीणपण्डितपोषकः श्रुतिविहितकर्माचरणदीक्षितोऽयं वर्णाश्रमाचारपालनेन
कलियुगं कृतयुगीकृतवानिति “वर्णाश्रमप्रत्यवेक्षादर्शितादियुगोदयः”¹ इत्यादि-
कल्हणवचनेन ज्ञायते । षड्दिनाधिकषष्टिवर्षान् काश्मीरमपालयदयं धर्ममूर्तिः
शा. श. पूर्वं षष्ठशताब्द्यामासीदिति चिन्तयते । अनेन कृतं काव्यं न दृष्टमेता-
वत्पर्यन्तं परिशोधकैः । किन्तु सुभाषितावल्यामेव तन्नाम्ना द्वौ श्लोकौ स्तः ।

अद्य द्यूतजिताधरग्रहविधार्वीशोऽसि तत्त्वण्डना-

दाधिक्ये वद को भवानिति मृषा कोपाञ्चितभ्रलतम् ।

सद्यःस्विन्नकरात्तकुन्तलभरायत्तीकृतस्यास्य मे

मुग्धाक्षी प्रतिकृत्य तत्कृतवती द्यूतेऽपि यन्नाजितम् ॥²

द्यूतनिमित्तककोपव्याजचमत्कृतमिदं बाह्यशृङ्गारवर्णनम् । वक्ष्यमाणश्लोके
नायिकायामत्यन्तमनुरक्तस्य नायकस्य हृदयावस्था वर्णिता —

आश्लिष्टाऽपि करोति सा मम तनुं कण्ठग्रहोत्कण्ठितां

दृष्टाऽपि प्रियदर्शना नियमयत्यक्ष्णोर्दिदृक्षां पुनः ।

अन्तश्चेतसि संस्थिताऽपि हृदयं भूयो विशत्येव मे

रूढप्रेमसमागमाऽपि नवतां धत्ते प्रिया प्रत्यहम् ॥³

1. राजतरङ्गिणी.

2. सुभाषितावली. v. 2110, M. Krishnamachariar,
p. 398.

3. सुभाषितावली. v. 1368.

(८) धर्माशोकः

प्राचीनेषु काश्मीरगजेष्वयमप्येकतमः, नरेन्द्रभवनविहारनिर्मातुरपुत्रकस्य सुरेन्द्रभूभर्तुर्गनन्तरमन्यकुलादागत्य, गोधग्नामकः काश्मीरेषु पालकोऽभवत् । तस्य प्रपौत्रः शचीनरः । सोप्यपुत्रः । तदनन्तरं शकुनेः प्रपौत्रः शचीनरपितृव्य-पौत्रः शुचिवर्तनोऽशोकः काश्मीरगज्यं लेभे । दुरितदूरः सत्यसन्धोऽयं राजा जिनमतावलम्बी तन्मतवर्धनश्च । धर्मवर्तनत्वेन धर्मरक्षकत्वेन चायमशोको धर्माशोकख्यातिमगमत् ।¹

स षण्णवत्या गेहानां लक्षैर्लक्ष्मीसमुज्ज्वलेः ।

गरीयसीं पुर्णिं श्रीमांश्चक्रे श्रीनगरीं नृपः ॥²

इति श्रीनगरीनिर्मातृत्वेन वर्णितोऽयं राजतरङ्गिण्याम् । भगवद्बुद्धनिर्याणा-नन्तरं तन्मतव्याप्तप्रवृत्तेष्वायमहापुरुषेष्वेकोऽयं धर्ममूर्तिः शा. श. पूर्वं पञ्च-शताब्द्यारम्भेऽभवदिति तर्क्यते । प्रकृतिगञ्जनोऽयं राजा संस्कृतविद्यापोषकः, कवीनामाश्रयः, स्वयञ्च कविरिति प्रथा वर्तते । एतन्निर्मितं काव्यं मृग्यम् । तथापि केचिच्छ्लोकाः सदुक्तिकर्णामृतादिषु दृश्यन्ते । तत्र —

अहमहमिकाबद्धोत्साहं रतोत्सवशंसिनि

प्रसरति मुहुः प्रौढस्त्रीणां कथामृतदुर्दिने ।

कलितपुलका सद्यः स्तोकोद्गतस्तनकोरका

वलयति शनैर्वाला वक्षस्थले तरलां दृशाम् ॥³

1. राजतरङ्गिणी. I. 101.

2. „ I. 104.

3. M. Krishnamachariar, p. 397.

देव ! स्वस्तुतिरस्तु नाम हृदि वः सर्वे च सन्त्यागमा-
 स्तीर्थं न क्वचिदीदृशं भवति किं त्वत्खड्गधारा यथा ।
 यामेव स्वशरीरसिद्धिरसिको मूर्ध्नि प्रतीच्छन् क्षणं
 द्वैविध्यादनु पञ्चतां तदनु च त्रैविध्यमाप क्षणात् ॥¹

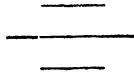
प्रथमश्लोके उदयद्यौवना बालिका वर्णिता । द्वितीये तु वीरकार्यं वर्णितम् ।
 उभावपीमौ रसौ मारजिज्जिनमतावलम्बिनोऽनुचिताविवाभातः । अपि तु धर्मा-
 शोको बौद्धमतप्रवर्तकोऽपि न संन्यासी, न परित्यक्तगज्यः । अपि चेदं कीर्तिवर्णनं
 चेतश्चमत्कुरुते ।

निःसृत्याहवसागरादनु पुनः संसृत्य पृथ्वीतलं
 कृत्वाऽधो हिमशैलमीश्वरशिरःशीतांशुलेखामपि ।
 गङ्गेव स्मृतजन्मभूमिरमरैः साश्चर्यमालोकिता
 त्वत्कीर्तिः प्रतिलोमलङ्घितवती ब्रह्माण्डमारोहति ॥²

अस्य पौत्रः काश्मीरपालको दामोदरः । तदनन्तरं काश्मीरमण्डलं
 कनिष्कादितुरुष्कत्रयाक्रान्तमिति राजतरङ्गिण्यां दृश्यते । तस्माच्चायमशोको
 गौतमबुद्धनिर्वाणानन्तरमेव तन्मतप्रवर्तनपरायणः स्यादिति वक्तव्यं भवति ।

1. सूक्तिमुक्तावली. p. 345. v. 68.

2. „ p. 341. v. 44.

(९) भरतमुनिः

कविरयं साहित्यशास्त्रलङ्कारस्य नाट्यशास्त्रस्य प्रणेता । इदमित्थमिति विनिश्चेतुमशक्येषु कविचरित्रेषु एतदीयमेकम् । एतज्जीवितमनेकैरनेकधा चर्चितमपि, अद्यापि संशयाकुलमेवासीत् । सन्देहहेतुषु अस्य ग्रन्थस्य प्रथमाध्यायः प्रथमः । पाठकहृदयाकर्षणार्थं स्वग्रन्थमहत्त्वाभिवर्णने केषाञ्चित् प्राचीन-कवीनामभिमतोऽपि ततोऽप्यपूर्ववास्य शैली वर्तते ।

ब्रह्मा रामायणे, कुरु रामकथां श्लोकबद्धामित्यादिदेश वाल्मीकिम् । भारते च ग्रन्थलेखनप्रकाशनोपायानुपदिदेश व्यासाय । अस्मिन्नाट्यशास्त्रे तु स्वयं चतुर्वेदसारं नाट्यवेदं विरच्य, त्वमेवास्य प्रयोक्ता भवेत्याज्ञापयद्भरताचार्यम्¹ । एवमद्भुतविषयोपेता ग्रन्थावतारिका । अत्रत्यं नाट्यवेदशब्दमालम्ब्य प्रवृत्तानि विमर्शनानि तु बहूनि ।

उपवेदेषु गान्धर्ववेदोऽस्ति, न नाट्यवेदः । या तु गर्भोपनिषदादिषु गान-विद्या प्रशंसिता सा छान्दोग्योपनिषदि देवजनविद्येति कीर्तिता ।² सैव गन्धर्व-व्याप्तत्वात् ऋगादिवेदसम्भूतवसन्तमालवादिगाणां सत्त्वाच्च, गान्धर्ववेदसंज्ञा-मलभतेति नारदशिक्षादयः स्मरन्ति । नाट्यवेदोऽपि गानकला सविशेषं दृश्यत इति कृत्वा गान्धर्वनाट्यवेदयोगैक्यं केचिद्वदन्ति । भेदमपरे वदन्ति । तथापि यामलाष्टकतन्त्रादिवर्णितलक्षणानि, “गान्धर्ववेदः षट्त्रिंशत्सहस्रग्रन्थसम्मितः” इत्यादितद्वाक्यानि च पश्यतामस्माकं गान्धर्ववेदोऽन्यः प्राचीनग्रन्थ इति अभि-प्रायोऽवश्यं जायेत । परन्तु स वेदोऽयं मृग्यः । अथ नटनाट्यनृत्यनर्तनशब्दा-वेदेषु, वेदान्तेषु, रामायणे भारते च सन्तीति विदितमेव । शिलालिकृशाश्वान्यां

-
1. नाट्यशास्त्रम्. I. 17-24 vv (pp. 2-3)-
Kāvyamālā. 42. (1943)
 2. M. Krishnamachariar, p. 983.

नटसूत्राणि निर्मितानीति पाणिनिना ख्यातम् । नटनाट्यशब्दरूपनिष्पत्तिश्च कृता । धातुपाठे नटधातुश्चतुर्वारं प्रयुक्तः । एवं स्थिते पाणिनिकाले नाट्यशब्दो नृत्यपरः, न नाटकाभिनयपरः । तेनोक्तानि त्रीणि सूत्राणि^१ पतञ्जलिना न व्याख्यातानि । तस्मात्परम् अष्टाध्याय्यां प्रक्षिप्तानीति यदुक्तं ब्रीवरूपण्डितेन तदयुक्तमतिसाहसिकञ्च,^२ तदास्ताम् । शिलालिनटसूत्रं पश्चान्नष्टमपि पाणिनिकाले तदस्ति । नाट्यवेदः पृथक्त्वेनासीदिति शारदातनयेन^३ सूचितेऽपि स वेदः केनापि न दृष्टः ।

नाट्यवेदसार^४ एव द्वादशसहस्री, षट्सहस्रीति तदुक्तिभिरेव विदितम् । वृद्धभरतभरताचार्यग्रन्थावेव नाट्यवेदनाम्ना च व्यवहृतावित्यवगन्तव्यम्^५ । आत्मनो नाट्यवेदलब्धिं विवृण्वता भरतमुनिनेदं स्पष्टीकृतम् । तस्माच्छिलालि-
कृशाश्वनटसूत्राणि दृष्ट्वा प्रथमतो द्वादशसहस्रीग्रन्थात्मको नाट्यवेदः समुत्पन्न इति चिन्तनं समुचितं स्यात् ।^६

1. पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः, कर्मन्दकृशाश्वदिनिः P. ४-३-११०, १११ । छन्दोगौविथकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ज्यः P. ४-३-१२९ नट-नृत्तौ, नट-अवस्कन्दे.
2. Weber : H. I. L. p. 197.
3. Śāradā-tanaya, author of भावप्रकाशः (G. O. Series, Baroda)-1929.
4. नाट्यवेदाच्च भरताः सारमुद्घृत्य सर्वतः ।
संग्रहं सम्प्रयोगार्हं मनुना प्राथिता व्यधुः ॥
एकं द्वादशसाहस्रैः श्लोकैरेकं तदर्धतः ।
षड्भिः श्लोकसहस्रैर्यो नाट्यवेदस्य सम्भवः ॥
5. एवं हि नाट्यवेदेऽस्मिन् भरतेनोच्यते रसः ।
तथा भरतवृद्धेन कथितं गद्यमीदृशम् ॥
भावप्रकाशः X. ३४-३५ ; M. Krishnamachariar, p.810.
6. For a detailed discussion about this, see *History of Sanskrit Poetics* by P.V.Kane(1951)-pp.10-46.

वृद्धभरतप्रणीतस्तदग्रन्थस्तु सम्यग्विद्वल्लोके व्याप्तोऽपि दैववशान्नष्टप्रायः आसीत् । ग्रन्थावतारिकायां द्वादशसहस्री न प्रशंसितापि तामवलोक्य भरताचार्यो षट्सहस्रीं निर्मितवानिति विश्वसनीयमेव । एतद्रसनिरूपणमेव वृद्धभरतमतानुकरणं, तदनुसर्गञ्च स्पष्टं दर्शयतीत्यम् — “यथा नानाप्रकारैर्षधैः व्यञ्जनौषधैः पाकविशेषैश्च संस्कृतानि व्यञ्जनानि मधुरादिरसानामन्यतमेनात्मना परिणमन्ति तद्भोक्तृणां मनोभिः तादृशात्मतया स्वाद्यन्ते, तथा नानाप्रकारैर्विभावादिभावैरभिनयैः सह यथार्हमभिवर्द्धिताः स्थायिनो भावाः सामाजिकानां मनसि रसात्मना परिणमन्तस्तेषां तादात्विकमनोवृत्तिभेदभिन्नास्तत्तद्रूपेण तैः रस्यन्ते”^१ इदं वृद्धभरतरसनिरूपणं भावप्रकाशने द्वितीयाध्याये ।

भरतमुनिनिरूपणं यथा नाट्यशास्त्रे “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः । यथा नानाव्यञ्जनौषधिद्रव्यसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः तथा नानाभावोपगमाद्रसनिष्पत्तिः । यथा हि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसानास्वादयन्ति सुमनसः पुरुषाः हर्षादींश्चाप्यधिगच्छन्ति, तथा नानाभावाभिनयव्यञ्जितान् वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावानास्वादयन्ति सुमनसः प्रेक्षकाः तस्मान्नाटयरसाः”^२ ।

तथा च बहुरूपमिश्राद्यर्वाचीनपण्डितैरपि दृष्टा द्वादशसहस्री^३ भरतमुनिना पूर्वेण संदृष्टेत्यत्र किमाश्चर्यम् ? तत्कर्ता वृद्धभरतः शा. शकपूर्वं पञ्चमशताब्दीमध्यगतो भवेत् । तस्मात् परोऽयं भरतमुनिश्चतुर्थशताब्दीप्रारम्भवर्ती स्यादिति केषाञ्चिदभिप्रायः । एतदीयकालनिर्णये मतभेदाः सन्तु नाम^४ अतोऽधिकं विनिश्चेतुमशक्योऽस्य समयः ।

विविधकाव्यधर्माणामाद्योपदेष्टा वाल्मीकिः । साहित्यशास्त्रस्य लक्ष्यं लक्षणञ्च रामायणम् । तत्काव्यगुणालङ्कारविवरणे प्रवृत्तमाद्यं लक्षणं नाट्य-

1. M. Krishnamachariar, p. 810.

2. नाट्यशास्त्रम् VI. p. 93 -Kāvya-mālā ed.(1943)

3. M. Krishnamachariar, p. 810.

4. " " p. 811.

शास्त्रम् । तस्मिन्नपि सर्वात्मना सजीवा भरतमुनिकृतिः षट्सहस्री । काव्य-
कर्तारो लक्षणकर्तृन् न स्मरन्तु नाम, न तावता तत्प्राचीनत्वहानिः ।

पूर्वरङ्गनान्दीस्थापनादयः, शृङ्गागद्यष्टरसाः, विभावादिभावभेदाः, काव्य-
लक्षणकाव्यगुणदोषादयो दशविधरूपकलक्षणानि नटसूत्रधारविदूषकादिधर्माश्च
(१-६-७-१६-१८-२६ अध्यायेषु) लक्षणसमन्विताः दृश्यन्ते । अलङ्कार-
स्वरूपं समग्रं जानता अनेन —

“उपमा दीपकञ्चैव रूपकं यमकं तथा ।

काव्यस्यैते ह्यलङ्काराश्चत्वारः परिकीर्तिताः^१ ॥”

इति प्रधानत्वेनालङ्कारचतुष्टयं निर्णीतम् । इदमेकमेवालमस्य प्राची-
नत्वनिर्णये । तस्माद् भासादपि पूर्वोऽयं भरताचार्यः पूर्वोक्तकाल एवासीदिति
भावयामः ।

कुत्रत्योऽयमाचार्यः ? अस्मिन् विषये विमर्शकास्तूष्णीमासन् । तथापि
यत्किञ्चिद्वक्तुमुत्सहे - “नाट्यवेदं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्” इत्या-
रभ्यात्रेयादिमुनिसदसि तदुत्पत्तिमपूर्वमत्यद्भुतां कथयन् प्रयोगस्यायं समयः
“महेन्द्रपर्वते विजयोत्सवेऽयं प्रयुज्यताम्”^२ इत्यात्मानं ब्रह्मादिदेशेति अयमा-
चार्यः प्रोक्तवान् । महेन्द्रः सप्तकुलपर्वतेष्वेकतमः, तथापि ततोऽपि सुप्रसिद्धेषु
विन्ध्यहिमालयादिषु सत्सु नाट्यप्रदर्शनायायं गिरिरेव प्रधानत्वेन कथं ब्रह्मणः
स्मृतिपथं गतः ? तत्रापि विजयोत्सवः कथं प्रशंसितः ? अप्रतर्क्येऽस्मिन्नाट्य-
वेदोदन्तकल्पने वाक्यमिदमेकमेव यथार्थाक्षरं सत्कवेः स्वस्थानाभिमानं
प्रदर्शयति । जगन्नाथक्षेत्रसमीपवर्ती महेन्द्रगिरिरान्द्रोत्कलसंयोगप्रदेशेऽस्ति ।

1. नाट्यशास्त्रम्-XVI. 43 (p. 260)-Kāvya-mālā-No. 42. (1943)
2. नाट्यशास्त्रम्. I.

तीर्थयात्रार्थी विजयः (अर्जुनः) तत्र जगाम, स गिरिविजयोत्सवस्य स्थानञ्च^१ । एतेन भरतमुनिर्महेन्द्रपर्वतप्रान्ते कस्मिंश्चिद् ग्रामे उवासेति गम्यते । कुमारिल-भट्टस्य जन्मभूमिस्तत्प्रान्तीयजयमङ्गलग्राम इति विदितमेव ।

दामोदरगुप्तधनञ्जयशागदातनयादिभिः संस्तुतेऽस्मिन् षट्सहस्रीग्रन्थे^२ रूपकप्रदर्शनविधाने प्रधानेऽपि रसभावालङ्कारनायकादिलक्षणानि च वर्णितानि । अभिनवगुप्ताचार्यविरचिताभिनवभारतीव्याख्ययेदं शास्त्रमतीव विख्यातिं नीतम् । “षट्त्रिंशकं भरतसूत्रमिदं विवृण्वन् वन्दे शिवम्”^३ इत्यादि तदुक्तिरेतद्ग्रन्थ-परिमितिं कथयति । तथाप्यन्तिमाध्यायस्य द्वेधा विभक्तत्वेन पश्चादिदं सूत्रं सप्त-त्रिंशकमिति पाठोऽपि समजनि । अष्टाविंशाद्यध्यायेषु सप्तस्वरगात्रगानतन्त्री-गानादयोऽभिवर्णिताः । तेनेदं सूत्रं गान्धर्ववेदमप्यनुससारेति ज्ञायते । किम्बहुना, अर्वाचीनविविधसाहित्यलक्षणानामिदं नाट्यशास्त्रं मार्गदर्शकमिति सन्तोष्यम् । सहृदयहृदयार्कषकमिदं रसनिरवचनं श्लाघ्यम् ।

यथा बीजाद्भवेद् वृक्षः वृक्षात्पुष्पं फलं यथा ।

तथा मूलं रसाः सर्वे तेषु भावा व्यवस्थिताः ॥

न भावहीनोऽस्ति रसः न भावो रसवर्जितः ॥^४

1. स (अर्जुनः) कलिङ्गगानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।

महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसरूपशोभितम् ॥

समुद्रतीरेण शनैर्मणिपूरं जगाम ह ।

भोजवृण्णन्धकाश्चैव महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥

(भारत, आदि० अध्या० २१५-१७)

2. M. Krishnamachariar, p. 810.

3. „ „ p. 811.

4. नाट्यशास्त्रम् VI. 37, 39 vv. (p. 94) Kāvya-mālā Ed. (1943); G. O. S. ed. Vol. I. ch. vi. vv. 36, 38 (pp. 193-94) 2nd Revised edition. (1956.)

(१०) गुणाढ्यः

संस्कृतकविभिः पूजितत्वेनायं प्राकृतकवित्र संनिविष्टः । गद्यकविकुलतिल-
केन भट्टबाणेनास्य बृहत्कथा कीर्तितैवम् —

समुदीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।

हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥¹

महाकविदण्डिनैवं प्रशंसिता — “भूतभाषामयीं प्राहुरदभुतार्थी बृह-
त्कथाम्² ।” सुबन्धुकविनाऽपि वासवदत्तायामेवमुदाहृता — “बृहत्कथालम्बैरिव
सालभञ्जिकानिवहैः³ ।” दशरूपके, धनञ्जयेन च वस्तुविषये बृहत्कथैवं
प्रमाणीकृता — “इत्याद्यशेषमिह वस्तुविभेदजातं गमायणादि च विभाव्य बृह-
त्कथाञ्च⁴ ।” धनिकेनैवमुक्तम् — “तत्र बृहत्कथामूलं मुद्रागक्षसम्⁵ ।”

कालिदासश्चावन्तीदेशव्याप्तमुदयनकथां सस्मार । “प्राप्यावन्तीनुदयन-
कथाकोविदग्रामवृद्धान् ।”⁶ भासमहाकविनिर्मितप्रतिज्ञायौगन्धरायणस्वप्नवासव-
दत्तरूपके बृहत्कथामूले इति विदितमेव खलु ।

1. हर्षचरितम्-Intro;

2. कव्यादर्शः. I. 38 (p. 3.) Dr. S. K. Belvalkar's. ed
(1924)

3. M. Krishnamachariar, p. 413.

4. „ „ „

5. „ „ „

6. मेषदूतम् I. 30. (Dr. S. K. De's ed.

Sāhitya Akademy, New Delhi) 1956.

एतेन बृहत्कथायाः प्राशस्त्यं प्राचीनत्वञ्च निरूपितम् ।

गुणाढ्यः कैश्चिन्महामहिमाढ्यत्वेन वर्णितः । महामाहेश्वरजयद्रथविरचित-
हरचरितचिन्तामणौ^१ सप्तविंशप्रकाशः कथयत्येतन्महिमानमेवम् —

अपूर्वविचित्रकथाश्रवणकुतूहलायै पार्वत्यै परमेश्वरः सप्तविद्याधरसम्ब-
न्धिनीः कथां गृहस्यकथयत् । तत्समये तद्वक्तः पुष्पदन्तः षट्पदो भूत्वा, ताः
श्रुत्वा गृहं गत्वा स्वप्रियायै जयायै कथितवान् । तदपराधं ज्ञात्वा भवानी,
मर्त्यो भवेति पुष्पदन्तं तत्सहवासिनं माल्यवन्तं च शशाप । जयया प्रार्थिता
शापविमोचनोपायञ्च प्रोवाच । माल्यवान् गुणाढ्यनाम्ना मानवो भूत्वा,
सुप्रतिष्ठितदेशपालकस्य सातवाहनस्य सचिवेष्वेकतमोऽभवत् । तदनुमौनिवृत्त्या
विन्ध्याटवीं प्राप्य, तत्र काणभूतिमुखाद्विद्याधरकथाः श्रुत्वा यथाश्रुतं ता अरच-
यत्तत्र पिशाचभाषायाम् । ततो राजकृतावमानमसहमानो लिखितकथापत्राणि
दग्धमुपचक्रमे । तद्विज्ञाय सविषादमागतेन सातवाहनेन प्रार्थितः सन्दग्धशेषं
लक्षग्रन्थं तस्मै प्रादात् । नगवाहनदत्तकथात्मिका सैव लक्षग्रन्थात्मिका बृहत्कथा ।
शापविमुक्तो गुणाढ्यरूपो माल्यवानेवं पुनः शिवसन्निधिं जगाम । अयमेव गुणा-
ढ्यमहिमोदन्तः काश्मीरनेपालदेशयोरीपद्भेदं व्याप्तः ।^२ अपूर्वाद्भुतमहाकथा-
रचयितुरस्य तादृशमहिमापादनं समुचितमेव । तदास्ताम् ।

अस्य कालनिवासौ बहुभिः परिशोधितावपि न मुनिश्चितौ । तत्र कारणं
पूर्वोक्तकथा एव । गुणाढ्यबृहत्कथां बृहत्कथामञ्जरीनाम्ना संस्कृतीकुर्वता
क्षेमेन्द्रेण गोदावरीतीरस्थं प्रतिष्ठाननगरमस्य जन्मस्थानमित्युक्तम् ।^३ कथा-
सरित्सागरकर्ता सोमदेवभट्टस्तु, प्रतिष्ठानराजधानी सुप्रतिष्ठानगर्यस्य जन्मभूमि-
रित्युवाच ।^४

1. M. Krishnamachariar, p. 269.

2. " " 414; 417.

3. " " "

4. " " "

तत्पुरपालकस्तदानीनन्तनः सा (शा) तवाहन आन्ध्रगजवंश्योऽरिष्टशात-
कर्णपुत्रो हालापरनामा क्रि. पू. ४९.० परिमितकाले स्थित इति, तस्यायं
कविर्मन्त्रीति च, केचन भावयन्ति । सोऽयं शातवाहन एव शककर्ता शालि-
वाहनस्तत्समायामयं कविगसीत् । तस्मादयं शालिवाहनशकागम्भसमये बभूवेति
केचन । अपरे तु गुणाढ्यः क्रि. श. १.२.३.४. शताब्दीष्वेकस्यामासीदिति
पृथगब्रूवन् । तथास्य जन्मभूमिर्मधुरेति उज्जयिनीति च केचनावदन्^१ । एव-
मस्य^२ कालनिवासावतिसन्दिग्धौ ।

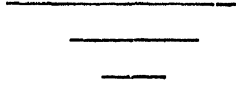
गुणाढ्यमहिमकथां विश्वस्यायं विन्ध्यपर्वतप्रान्तीय इति वा, हिमालय-
प्रान्तीय इति वा, काश्मीरदेशीय इति वा निर्णेतुं कथं शक्यते ? शिवभक्तः
पुण्यवर्तनो गुणाढ्यः पेशाचीप्राकृते बृहत्कथाकाव्यमरचयदित्येव तासां फलम् ।

भासकालिदासाभ्यामेतिहासिकसम्प्रदायाद् वत्सराजकथा श्रुतेत्युक्तेरपि ता-
भ्यां बृहत्कथा दृष्टेत्युक्तिः समुचिता ।

अवन्तीपुरवासिनो वृद्ध उदयनकथाकोविदा इति तत्प्रसङ्गमाकृत्य, सवि-
शेषं यदुक्तं कालिदासेन तदैवात्र ज्ञापकम् । तत्प्रयुक्तस्योदयनकथाशब्दस्य
बृहत्कथैवार्थः । मन्दाक्रान्तायां गणप्रतिकूल्यान्नायं शब्दः प्रयुक्त इति ज्ञातव्यम् ।
तस्माद् भासकालिदासाभ्यां पूर्वो गुणाढ्यः शा. श. पूर्व तृतीयशताब्द्यामासी-
दित्युज्जयिनीप्रान्तनिवासीति च तर्कयाम आप्रबलप्रमाणलाभम् ।^३

1. M. Krishnamachariar,
2. बुहलर-कीतु-कृष्णस्वाम्यार्यप्रभृतीनामभिप्रायः ।
(Dr. G. Buhler; Dr. A. B. Keith.)
3. सातवाहनस्य शालिवाहनसंज्ञाप्यस्तीत्यत्र नास्ति विश्वसनीयं प्रमाणम् ।
पूर्वोक्तकथार्णितशातवाहनः शककर्ता शालिवाहनः स्याद्वा ? पाटलि-
पुत्रपालको नन्दः सुप्रतिष्ठितदेशपालकसातवाहनश्च समकालाविति
केचित् । तदा सोऽयं सातवाहनः शककर्ता कथं स्यात् ?

बृहत्कथानुवादकौ क्षेमेन्द्रसोमदेवभट्टावित्युक्तमितः पूर्वम् । ताभ्यां पूर्वौ
 बुधस्वामिना बृहत्कथाश्लोकसंग्रहो निर्मितः । आद्या बृहत्कथा चिरकालं
 सजीवेति धनञ्जयधनिकादिप्रशंसावचनैरेव विदितम् । तथापि सोमदेवकृतकथा-
 सरित्सागरेण गुणाढ्यकीर्तिर्द्विगुणीकृतेत्यत्र न काप्यनुपपत्तिः । बहुकथाकाव्यानां
 माता बृहत्कथा । विचित्रकथोपदेष्टा गुणाढ्यो महिमाढ्यः ।

(११) चन्द्रकविः

सोऽयं काश्मीरीयः श्रीनगरनिवासी तुञ्जीनभूपाळस्य सभायां विद्वत्कविः ।
द्वैपायनमुनेरंश इति विख्यातः ।

कल्हणेन राजतरङ्गिणीद्वितीयतरङ्गेऽयमेवं वर्णितः —

अथ वाक्पुष्टया सार्धं देव्या दिव्यप्रभावया ।

भुवं तत्प्रभवो भुञ्जन् तुञ्जीनोऽरञ्जयत्प्रजाः ॥

नादयं सर्वजनप्रेक्ष्यं यश्चक्रे स महाकविः ।

द्वैपायनमुनेरंशस्तत्काले चन्द्रकोऽभवत् ॥^१

एकः कनिङ्गहामुपण्डितः शालिवाहनशक २४० समये तुञ्जीन आसी-
दित्युक्तवान् ।^२ अपरे बहवः शा. ग. (२५) पञ्चविंशवर्षं स्थित इत्युचुः ।
तस्मात् सन्दिग्धोऽस्य कालः । तथापि राजतरङ्गिणीमनुसृत्य कश्चिद्विचारः ।
काश्मीरपालकेषु तुञ्जीननामानस्त्रयः सन्ति । तृतीयगोनन्दादारभ्य विंशति-
भूपालाः काश्मीरगणपालयन् । ततो नरेन्द्रमहीपतिसूनुगन्धयुधिष्ठिरः प्रभुरभूत् ।
स तु नान्धः । सूक्ष्मनयनत्वात् तथा व्यपदेशः सञ्जातः ।^३ दुष्टत्वादयं
राज्याद् भ्रष्टः । तन्मन्त्रिभिर्विक्रमादित्यस्य (उज्जयिनीपालकस्य) ज्ञातिः प्रता-
पादित्यः काश्मीरराज्येऽभिषिक्तः । तदा तृतीयगोनन्दादिराज्यकालगताब्दा
नववासराधिकाः १०१४ । प्रतापादित्यादनन्तरं तत्पुत्रो जलौकाः, तदनन्तरं
तत्पुत्रस्तुञ्जीनश्च काश्मीरपालकावभवताम् । अयं तु प्रथमस्तुञ्जीनः । अस्य
सभायामेव चन्द्रकमहाकविरासीत् । अस्य राज्यारम्भकालः शा. शकपूर्वं १८२

1. M. Krishnamachariar, p. 599.

2.

”

”

3. राजतरङ्गिणी. I. 350.

वत्सरमितः । तथापि चन्द्रकालः सन्दिग्ध इव दृश्यते परिशोधकाभिप्राय-
भेदात् । देशचरित्रज्ञाः प्रमाणमत्र ।

अस्य कवेर्नाट्यं सर्वजनप्रेक्ष्यमित्युक्तमपि न तत्प्रेक्षणभाग्यं भारतीया-
नाम् । क्षेमेन्द्रधनिकादिभिर्गमिनुतं तत्काव्यम् । किन्तु पश्चात् नष्टम् ।

औचित्यविचारचर्चयामुदाहृतावेतौ दृश्येते —

युद्धेषु बाल्य (भाग्य) चपलेषु न मे प्रतिज्ञा
देवं नियच्छति जयञ्च पराजयञ्च ।
एषैव मे रणगतस्य सदा प्रतिज्ञा
पश्यन्ति यत्न रिपवो जयनं हयानाम् ॥¹
कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलः
क्षुधाक्षामो रुक्षः पिठरककपालार्दितगलः ।
ब्रणैः प्रूतिक्लिन्नैः कृमिपरिवृतैरावृततनुः
शुनीमन्वेति श्वा तमपि मदयत्येव मदनः ॥²

इदं हृदयस्पर्शि कामविकाग्रवर्णनमतीव नीतिबोधकं विरक्तिजनकं च ।

रतिशोकक्रोधानां समप्राधान्ये स्फुरत्यप्येक एवात्र स्थायीत्ययं चन्द्रकल्लोक
उदाहृतो धनिकेन —

एकेनाक्षणा प्रविततरुषा वीक्ष्यते व्योमसंस्थं
भानोर्बिम्बं सजललुलितेनापरेणात्मकान्तम् ।

1. औचित्यविचारचर्चा, (p. 122 - Kāvya-mālā. Part I. 3rd ed. 1929)-सुभाषितावली-Intro. p. 35. (Peterson's ed-1886)
2. Also found in भर्तृहरिनिर्मिता सुभाषितत्रिशती - II. 78 (N. S. P. ed. 8th ed. 1957) औचित्यविचारचर्चा. p. 129.

(१२) भासमहाकविः

भाषासु गम्या गैर्वाणी तस्यां काव्यं मनोहरम् ।
तत्रापि रूपकं रम्यं तत्र भासकवेः कृतिः ॥
धावकापरनामायं भासो भासयते जगत् ।
तत्त्वेरिवादिपुरुषः चतुर्विंशतिरूपकैः ॥

इति कस्यचित्पूर्वकवेश्वाट्टश्लोको पण्डितसम्प्रदाये श्रूयेते । एतेन किमयं धावकापरनामा ? किमनेन चतुर्विंशतिः रूपकाणि निर्मितानीति द्वौ सन्देहावपि जायेते । विदितमेवैतत्प्रायशो महाकवयो महापुरुषाश्च कल्पिताद्भुतकथाश्रया भवन्तीति ।

अस्य धावकसंज्ञायां कथेयम् — ^१कदाचिदुज्जयिनीविभुः श्रीहर्षविक्रमादित्यो मृगयार्थं गत्वा पुरीमागच्छन् मध्येमार्गं कुत्रचिन्नदीतीरे क्षालितवस्त्राण्यातप आस्तीर्य, तत्रत्यवृक्षच्छायायामुपविश्य, ग्रन्थं लिखन्तं धावकं (रजकं) दृष्ट्वा, किं लिखसीत्यपृच्छत् । स उत्थाय नागानन्दं नाम रूपकं गचयामीत्यवोचत् । राज्ञा अभ्यर्थितः कांश्चिच्छ्लोकांश्च पपाठ । तेन भूपतिगश्चर्यानन्दभरितस्तमानीय, गृहान् गत्वा, सादरं सत्कृत्य, हे धावक ! भवन्निर्मितानि रूपकाणि मन्त्राम्ना प्रकटयेति प्रार्थितवान् । तदा धनापेक्षया सोऽयं रजकः स्वनिर्मितानि रत्नावलीप्रियदर्शिकानागानन्दानि सूत्रधारकृताग्माणि कृत्वा, तथैवाकरोत् । सोऽयं धावको भासकविरिति किंवदन्ती । न तु केवला किंवदन्ती ग्रन्थैश्च स्थिरीकृतैवम् । “कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादिर्धावकादीनामिव धनम्” इति काव्यप्रकाशे मम्मटेनोक्तम् ।^२ भट्टबाणेन हर्षचरितावतारिकायां —

1. Introduction to Ray's edition of रत्नावली.
2. M. Krishnamachariar, p. 554.

काव्यप्रकाशः - I. 2 कारिका.

अहनच्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
द्वौ सङ्कीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥¹

अद्भुते यथा चन्द्रकस्येति क्षेमेन्द्रेणोदाहृतोऽयं श्लोकः —

कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्वक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण ? क एवमाह ? मुसली. मिथ्याम्ब ! पश्याननम् ।
व्यादेहीति विकासितेऽथ वदने दृष्ट्वा समस्तं जगत्
माता यस्य जगाम विस्मयपदं पायात् स वः केशवः ॥²

श्लोकोऽयं “कृष्णः स पुष्पातु नः” इत्यन्तिमवाक्यपाठभेदेन लीला-
शुकनिर्मितकृष्णकर्णामृते च विद्यते । पर्यालोचितेऽस्मिन् विषये कृष्णसम्बन्ध्यं
श्लोकः केनापि लेखकेन कदापि कृष्णकर्णामृते प्रक्षिप्तः स्यादिति द्योत्यते ।
तत्काव्ये ग्रन्थपातग्रन्थप्रक्षेपौ प्रसिद्धौ खलु । तेन क्षेमेन्द्रपठितोऽयं श्लोकश्चन्द्रक-
निर्मित एवेति विश्वास्यम् । एतेन चन्द्रकप्रणीतं नाट्यं दृश्यकाव्यमिति, तस्यायं
नान्दीश्लोक इति च भाति³ । तर्हि भासकाण्डासादिभिः कुतो न स्मृतं
तन्नाट्यम् ? स प्रश्नोऽन्यः । भासश्चायं पूर्वो वा न वेत्येवं समालोचनीयः
प्रश्नः । विद्वल्लोकोऽत्र प्रमाणम् ।

1. M. Krishnamachariar, p. 599; सूक्तिमुक्तावली-
p. 249 v. 12; सुभाषितावली. v. 1916 (p. 326)
2. सूक्तिमुक्तावली-p. 330. v. 2.
3. M. Krishnamachariar, p. 799.

सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥^१

इत्येवोक्तम् । न तु धावकसंज्ञा सूचिता । राजशेखरमहाकविना कवि-
विमर्शाख्यग्रन्थो निर्मित इति महती प्रतीतिः । तदीयत्वेन बहवः श्लोकास्तैस्तैः
सङ्गृहीता दृश्यन्ते । तेष्विमे श्लोका भासकविप्रशंसापराः —

आदौ भासेन रचिता नाटिका प्रियदर्शिका ।

निरीर्य्यस्य रसज्ञस्य कस्य न प्रियदर्शना ॥

तस्य रत्नावली नूनं रत्नमालेव राजते ।

दशरूपककामिन्या वक्षस्यत्यन्तशोभना ॥

नागानन्दं समालोक्य यस्य श्रीहर्षविक्रमः ।

अमन्दानन्दभरितः स्वसभ्यमकरोत्कविम् ॥

उदात्तराघवं नूनमुदात्तरसगुम्फितम् ।

यद्वीक्ष्य भवभूत्याद्याः प्रणिन्युर्नाटकानि वै ॥

भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥^२

किञ्च भासोऽयं घटकर्परनाम्ना च कविलोके प्रथित इति इमौ चाटुश्लोकौ
च कथयतः —

श्रीहर्षविक्रमार्कस्य सभायां शुशुभे च सः ।

नवरत्नेष्वन्यतमो घटकर्परनामतः ॥

1. हर्षचरितम्. Introduction-16 (N. S. Press, Bombay. 4th ed. 1914)
2. M. Krishnamachariar, p. 554.

स जयति कविकुलतिलको भासकविर्धावकान्यनामायम् ।
सहृदयहृदयाह्लादी घटकपर्परायः ख्यातः ॥¹

अस्य घटकपर्परासंज्ञालब्धेरियमेका कथा । धावको यमककाव्यमेकं विरच्य
तदन्ते प्रतिज्ञातवानेवम् —

आलम्ब्य चाम्बुतृपितः करकोशपेयं
भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।
जीयेत येन कविना यमकैः परेण
तस्मै वहेयमुदकं घटकपर्परेण ¹²

एतां प्रतिज्ञामसहमानास्तत्कालकवय एनं धावकाख्यं भासं घटकपर्पराख्यं
प्राहुरित्यं चाट्टक्तिर्यथा —

श्रुत्वेति भासकविनोक्तममृत्यमाणः
प्राहुस्तमन्यकवयो घटकपर्पराख्यम् ¹³

घटकपर्पराचितमेकं यमककाव्यमस्ति । तदेकभागश्च मुद्रितः । परन्तु न हि
भासो यमकप्रियो घटकपर्पराः, नापि रत्नावल्यादिरूपकत्रयनिर्माता धावकः ।
तथाप्यपादा किंवदन्ती धावतीत्येव चित्रम् । अपरेयं विचित्रकथा — एवं भासो
धावकघटकपर्परापगनामेति भ्रान्तिर्निरूढा । तदनुकूलं भिन्नकालभिन्नदेशवर्तिघट-
कपर्पराकालिदासादिनवकविरत्नानि संगृह्य प्रथिता माला ज्योतिर्विदाभरणे
श्रीहर्षविक्रमाय समर्पिता निःशङ्कम् —

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु —
वेतालभट्टघटकपर्पराकालिदासाः ।

-
1. M. Krishnamachariar, p. 553, 554; Introduction to रत्नावली. T. S. Nārāyaṇaśāstri.
 2. M. Krishnamachariar, p. 359.
 3. „ „ 554.

ख्यातो वगहमिहिगे नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वरुचिर्नव विक्रमस्य ॥¹

एकत्र स्थितयोः कव्योः परस्परं मनःस्पर्धा सहजा । धनलाभाय धावक-
कृतं रत्नावल्यादिरूपकविक्रयदोषमुद्घाटय, कालिदासस्तं निन्दितवान् । तदा
वटकपरागव्यो धावकस्तदीयं कुमारसम्भवश्लोकमाकृत्य — “एको हि दोषो गुण-
सन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः”² इत्युक्तवता कालिदासेन, दारिद्र्य-
दोषो गुणराशिनाशीति सत्यं न विज्ञातम्, अहो लोकाज्ञानमिति दूषितवानित्थम्-
“नूनं न दृष्टं कविनाऽपि तेन, दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ।” एवंविध-
मद्भुतमनूद्यं भासचरितं राजशंखरेण कविविमर्श, हेमचन्द्रेण काव्यानुशासने च
संग्रहेण वर्णितमिति च प्रथा लोके वितता ।³ वस्तुतस्तु कविविमर्शग्रन्थो न
क्यापि दृश्यते । तथापि तदीयत्वेन बहवः श्लोकास्तत्र व्याप्ताः । हेमचन्द्र-
कृतभासचरितवर्णनगद्यमेकं श्रूयते । न तु तत्काव्यानुशासने दृश्यते । तदपि
पाठकप्ररोचनार्थं तदीया इति मन्यमानाः श्लोका अत्र लिख्यन्ते । आदौ कवि-
विमर्शश्लोकाः —

भासो रामिलसौमिलौ वरुचिः श्रीसाहसाङ्कः कविः

मेण्डो भारविकालिदासतरलाः स्कन्दः सुबन्धुश्च यः ।

दण्डी बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः

सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वे वयम् ॥⁴

1. M. Krishnamachariar, p. 102.

2. M. Krishnamachariar, p. 555.

3. “ ” 554.

4. Peterson's Introduction (p. 81) to the सुभाषिता-
वली. (1886.) This verse is also found in the
शाङ्गधरपद्धति VIII. 17.

कार्गणं तु कवित्वस्य न सम्पन्नकुलीनता ।

धावकोऽपि हि यद्भासः कवीनामग्रिमोऽभवत् ॥¹

(“आदौ भासेन रचिता” इत्यादयः श्लोकाः पूर्वमुदाहृताः ।)

शोकपर्यवसानस्य नवाङ्गा किङ्गावली ।

माकन्दस्येव कस्यात्र प्रददाति न निर्वृतिम् ॥²

हेमचन्द्रनिर्मितत्वेन व्याप्तमिदं गद्यम् । “सम्प्रति परां काष्ठामारूढे-
नाऽपि भासेन भूतपूर्वा स्वकीयदशा न विस्मृता । यतोऽनेन पूर्वचरितं घट-
कर्परेणोदकवहनमेव प्रतिज्ञातम् । प्रतिज्ञां चेमामसहमानाः परे कवयः परिहसितु-
मनसो विक्रमार्कसभायामेनं तज्जातिस्माकघटकपर्गनाम्ना व्यवजहृः । क्रमेण स
एव व्यपदेशो भासमहाकवेः सुप्रसिद्धः सम्पन्नः ।”³

एतादृशाः कल्पिताद्भुतकथाः प्राज्ञानां न विश्वासारहा इति स्पष्टम् ।
तस्माद् भासो भास एव, न धावको, न घटकपर्गः, न कालिदाससहवासी, नापि
रत्नावल्यादिरूपकत्रयकर्ता, न तद्विक्रेता, न हि श्रीहर्षविक्रमादित्यसभायां सभ्यः,
तदद्य परिकल्पिताद्भुतकथाः विस्तृज्य प्रकृतं स्मरामः ।

अस्य देशकालौ

भासकवेर्जन्मस्थानं निरूपयितुमशक्यम् । एतन्निर्मितरूपकेषु तत्र तत्र
केरलदेशीयाचारा वर्णिता इति कथयन्तः केचन ‘अयं केरलदेशीयः’ इत्यामनन्ति⁴ ।

1. M. Krishnamachariar, p. 554.

2. “ “ “ “ “

3. “ “ “ “ “

4. Drs. Das Gupta & S. K. De-*History of Sanskrit Literature-Classical Period*-vol. I pp. 103; 107. (1947)-Calcutta.

तदनाकामविश्वसनीयम् । एतद्रूपकान्तेषु दृष्टानि - “राजसिंहः प्रशास्तु नः, राजा भूमिं प्रशास्तु नः, गां पातु नो नरपतिः, तथा प्रभुर्नो भगवानुपेन्द्रः” इत्यादिभरतवाक्यानि पुगस्कृत्य, भासस्याश्रयो राजसिंहः क्षत्रपरुद्धसिंहो भवेदिति केचिद्भ्रान्तिमापन्नाः । अन्तिमवाक्ये श्रीकृष्णः स्मृतः । इतरेषु प्रजापालकाः स्मृताः । एतानि भरतवाक्यानि -

“स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः ।”¹
इत्यादिस्वस्तिवचनसदृशानि, न तु विशेषविहितानीति ज्ञातव्यम् ।

यदि राजसिंहो वा अन्यो वा स्वपोषकः कश्चन राजाऽस्ति चेत्, कृतज्ञो भासः कथं रूपकस्थापनास्वेकस्यामपि तं न स्मरेत् ? तस्मादेतद्भावनं भ्रान्ति-मूलकमेवेति मन्तव्यम् । आमु निश्चितप्रमाणलाभमयमुज्जयिनीप्रान्तवासीति स्मरणमेव शरणम् ।

“प्रथितयशसां भाससौमित्रकविपुत्रादीनाम्”² इत्यादिमालविकाग्निमित्र-प्रस्तावनावचनादयं भासः कालिदासात्पूर्वं इति सुष्ठु विज्ञातम् । तस्य समये विवादप्रस्तेऽपि शा. श. पूर्वं २३४ काले कालिदासोऽस्तीत्युत्तरत्र निरूप्यते ।

ततोऽयं महाकविस्तस्मात् पूर्वो गुणाढ्यात्परः सन्, शा. श. पूर्वं २०० प्रान्ते स्थित इति सम्भावनमेव समुचितम्³ ।

भासकविप्रशंसा

कालिदासस्येव तदर्वाचीनानां महाकवीनामयं पूजास्थानमिति विदितमेव ।

1. M. Krishnamachariar, p. 558, 559.
2. Introduction to मालविकाग्निमित्रम्. (N. S. Press-Bombay) 9th ed. 1950.
3. ग्रन्थप्रकाशकैर्गणपतिशास्त्रभिरयं शा. श. पूर्वं पञ्चमशताब्द्यां प्रवे-
शितः । कीथ, बेनर्जी, विण्टर्निट्झ - प्रभृतिभिरयं शा. श. कात्परं प्रवे-
शितः । Dr.A. B. Keith; Banerji; Dr. Winternitz.

अपि चास्य वाक्यानि कानिचित्स्तैः प्रमाणत्वेन स्वीकृतानि च^१ । यथा -

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः” इत्थं बालचरित^२ चारुदत्त^३-
स्थितश्लोकार्थः सगौरवमुपयुक्तो महाकविदण्डिना काव्यादर्शः । प्रतिज्ञायौगन्ध-
रायणीयवत्सराजोदन्तः, साठङ्कायननेतृकः कपटगजवृत्तान्तश्च संगृह्योदाहृतौ
भामहेन काव्यालङ्कारे^४ ।

‘यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युद्धेत्’ इति प्रतिज्ञारूपकीयश्लोकपादः^५
‘शरच्छशाङ्कगौरण वाताविद्धेन भामिनि । काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं मम’^६
इत्थयं स्वप्नवासवदत्तश्लोकः ।

यासां बलिर्भवति मदगृहदेहलीनां
हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।
तास्वेव पूर्वबलिरुदयवाङ्कुगामु
बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥^७

-
1. शिवराम-महादेव-पराञ्जपेमिश्राणां प्रतिमानाटकपीठिका द्रष्टव्या ।
M. Krishnamachariar, p. 557.
 2. बालचरितम्. I. 15 v. (p. 515. of भासनाटकचक्रम्-2nd
ed-1951)-प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्. IV. 3 v. (p. 99)
 3. चारुदत्तम्. I. 19 v. (p. 203 of भासनाटकचक्रम्-2nd ed.
1951) Poona Oriental Series - No.54.
 4. सचेतसो वनेभस्य चर्मणा निर्मितस्य च ।
विशेषं वेद बालोऽपि कष्टं किं नु कथं नु तत् । (भाम. IV. 40.)
M. Krishnamachariar, p 562.
 5. ‘नवं शरावं सलिलैःसुपूर्णं, सुसंस्कृतं दम्भकृतोत्तरीयम् ।
तत्तस्य माऽभून्नरकं स गच्छेद्, यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥’
भा. ना. च. p. 99.
 6. स्वप्नवासवदत्तम्. IV. 7 v, (भासनाटकचक्रम्. p. 34; 2nd
ed. 1951)
 7. चारुदत्तम्. I. 2 v. (p. 196 of भासनाटकचक्रम् - 2nd
ed. 1951)

इति चारुदत्तश्लोकश्च भट्टवामनेन काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ^१ प्रमाणत्वेन स्वीकृताः ।

‘नवं शगवम्’ इत्यादिप्रतिज्ञारूपकश्लोकः कौटिल्यार्थशास्त्रदशमाधिकरणे दृश्यते । तत्रायं प्रक्षिप्त इति मन्तव्यम् ।^२

‘यासां बलिः’ इत्यादिश्लोकोऽभिनवगुप्तेन नाट्यशास्त्रव्याख्यायां चोदाहृतः ।

अनेनैव ध्वन्यालोकव्याख्यायामयं^३ स्वप्नवासवदत्तश्लोक उदाहृतः

स्वञ्चितपक्ष्मकवाटं नयनद्वारं स्वरूपताडेन ।
उद्घाटय सा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपतनूजा ॥

तन्नाटकश्लोकोऽयमपरः परिगृहीतो रामचन्द्रगुणचन्द्राभ्यां नाट्यदर्पणे^४ —

पादाक्रान्तानि पुष्पाणि, सोऽहं शिलातलम् ।
नूनं काचिदिहासीना, मां दृष्ट्वा सहसा गता ॥

तथापि नेमौ श्लोकौ मुद्रितस्वप्नवासवदत्ते दृश्येते ।

भोजराजेनैवं स्वप्नशब्दविचारः कृतः शृङ्गारप्रकाशे ‘राजा’-स्वप्नायमानश्च वासवदत्तामावभाषे । स्वप्नशब्देन चेह स्वापो वा, स्वप्नो वा स्वप्नदर्शनं वा,

1. Vāmana's काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः v. 3 (p. 69- N. S. Press IV ed. 1953, Bombay)
2. M. Krishnamachariar, p. 558.
3. ध्वन्यालोकलोचनम्. III. ed. 14. (p. 344-Kashi Sanskrit Series No. 135, 1940)
4. नाट्यदर्पणम्. vol. I. 84 p. (G. O. Series-No. 48, Baroda, 1929)

स्वप्नायितं वा विवक्षितम्¹ । एवं शारदातनय² - सर्वानन्द³ - सागरनन्दि⁴-
प्रभृतिभिर्लक्षणीकैरतीव स्तुतं स्वप्नवासवदत्तम् । एवमेव पूर्वकविभिश्चायं
प्रस्तुतः⁵ ।

अनेन चतुर्विंशतिरूपकाणि निर्मितानीति महती प्रतीतिः । तत्र त्रयोदश दृश्य-
काव्यान्त्येवानन्तशयने मुद्रितानीति पाठका जानीयुः ।⁶ द्विसहस्रवत्सरेभ्यः प्रागा-
विर्भूतानि चिक्कालं विद्वत्परंपरापठितान्यपि पश्चान्नष्टानीव कुत्रचिद्दीनान्यमून्यय
प्राज्ञलोकदृश्यान्त्यभवन्ननन्तशयनमहाराजभाषाभिमानादिति सन्तुष्टा वयम् ।
स्वप्नवासवदत्तादिभिर्विद्वच्चक्षुरुन्मीलितम् । कविहृदयं विकसितं, गीर्वाणवाणी-
वदनमतीव विलसितम् । “भासः कविताकामिनीहासः”⁷ इति यदुक्तं जयदेवेन⁸
तत्सत्यम् ।

अस्य विद्वत्कवित्वे

वेदेवेत्ता कर्मनिष्ठश्चायमार्यशेखरः । भाषायां कवितायाञ्च स्वतन्त्रः

1. M. Krishnamachariar, p. 560.
2. भावप्रकाशनम् (Gaekwad Oriental Series-45. Baroda-1929.)
3. टीकासर्वस्वम् on अमरकोशः - T. S. Series (1914-17)
4. Edited by M. Dillon (Oxford University Press-1933)
5. M. Krishnamachariar, p. 560-61.
6. ” ” ”, 566.
7. M. Krishnamachariar, p. 552.
8. प्रसन्नराघवम्-I. 22. v (p. 10)
‘यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरो, कर्णपूरो मयूरो,
भासो हासः, कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः’
(Prof. N. S. Panse's ed. Poona-1894)

धर्मार्थयोगादिशास्त्रज्ञानसम्पन्नः, लोकज्ञानमूर्तिः, प्रतिभाशाली, रूपकौचित्यमार्ग-
दर्शी, महाकविः, सहृदयहृदयाह्लादकारिदृश्यकाव्यधर्मोपदेष्टा, महालाक्षणिकश्च ।

प्रख्यातवृत्तं, प्रसिद्धपात्रस्वभावञ्च प्रकारान्तरेण प्रवर्तयितुं निःशङ्कोऽयं
निर्ङ्कुश इति पञ्चरात्रं प्रथयति । अपूर्वमनोरञ्जनकथासंविधाने अस्य प्रतिभा
अप्रतिमेति 'प्रतिमा' प्रकटयति । बृहत्कथासंगृहीतवृत्तमप्युत्पाद्यमिव अविमर्क-
माविभाति नवनवोन्मेषसम् । मिश्रवृत्तेष्वस्य प्रज्ञां प्रज्ञापयति 'प्रतिज्ञा' । स्वप्ने
जागर्ति, स्वपिति, पश्यति चान्तरेण चक्षुषाऽयं कविब्रह्मेति सर्वाङ्गसौष्टवं स्वप्न-
वासवदत्तं समाकलयति । चारुतं 'चारुदत्तं' सर्वथा मृच्छकटिकस्य मूलम् ।
मध्यमो नाम्ना मध्यमोऽपि गुणैरुत्तमः । 'दूतवाक्यं' नीतिवाक्यम् । 'दूतघटो-
त्कचं' वीरोचितं श्रीकृष्णस्यापरं दौत्यम् । 'कर्णभारः' तत्पात्रसौशील्यभूषणः ।
'अभिषेकः' कवितानकाभिषेकः । 'ऊरुभङ्गः' प्रशान्तपापसङ्गः । 'बालचरितं'
श्रीहरिलीलाहसितम् । ब्राह्मणभक्तिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तयश्चाभिवर्णिताः सर्वत्र
यथासन्दर्भम् । वेदशास्त्राणि प्रमाणीकृतानि यथाकथोचितम् । विविधशीलानि
चित्रितानि पात्रोचितानि । के वयं भासकवितापगमरं ? वस्तुपात्ररसपोषणे कृत-
हस्तः तत्रापि लक्षणस्यापि लक्षणं स्वप्नवासवदत्तमद्वितीयम् । कंसवधं दुर्योधन-
पतनं च, रङ्गस्थले प्रदर्शयताऽनेन नाट्यशास्त्रमप्युलङ्घितम् ।

लोकोत्तरकविरिति विख्यातेन कालिदासेनापि गौरवबुद्ध्या भासरचनमनुकृतं
यत्किञ्चिदेवम् — "सर्वशोभनीयं मूलं नाम" इति प्रतिमावचनभावम् —

‘किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्’
इत्यर्थान्तरन्यासेनाऽलञ्चकार कालिदासः शाकुन्तले ।

अपि च स 'बालचरितीय' - देवकीवर्णनमनुकृतवान् शाकुन्तले —

“हृदयेनेह तत्राङ्गैर्द्विधाभूतेव गच्छति ।
यथा नभसि तोये च चन्द्रलेखा द्विधाकृता”¹

‘गच्छति पुरः शरीरं, धावति पश्चादसंस्थितं चेतः ।
चीनांशुकमिव केतोः, प्रतिवातं नीयमानस्य”¹

किञ्चाभिषेकीयवर्णनं चानुश्रुतं शाकुन्तले —

“यस्यां न प्रियमण्डनापि महिषी देवस्य मण्डोदरी
स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान्न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात्”²

“नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्”³

दशरथादिप्रतिमाकल्पनमुत्तररामचरिते चित्रप्रदर्शनकल्पने⁴ भवभूति-
नाऽनुकृतम् ।

शूद्रकेण मृच्छकटिके चारुदत्तश्लोका एव — “यासां बलिर्भवति,⁵”
“मार्जारः प्लवने,”⁶ विषादत्रस्तसर्वाङ्गि”⁷ इत्यादय ईषद्भेदेन संगृहीता इति
विदितं खलु ! किम्बहुना दृश्यकाव्यसाम्राज्ये प्रथमं मूर्धाभिषिक्तोऽयं सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रः । रूपकारम्भे नटीसूत्रधारसम्भाषणरूपमामुखमनेन विहितम् । अनन्तर-
कविभिः ‘प्रस्तावना’ इति नाम्ना व्यवहृतम् । अनेन तु ‘स्थापना’ इत्युक्तम्⁸ ।
साऽप्येतद्रूपकेषु ‘नान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः’ इत्यागम्य, त्रिचतुरैर्वाक्यैः
समाप्तिं गच्छति ।

1. शाकुन्तलम्. I. 30 v. (p. 53. Nirayasagar Press-
Bombay 11th. ed. 1947)
2. अभिषेकनाटकम्. III. 1 v. (p. 338. of भास. ना. च.)
3. शाकुन्तलम्. IV. 8. v.(p. 134. N. S. Press
11th. ed. 1947)
4. उत्तररामचरितम्. I. pp. 17-37. N. S. P. 10th ed.
(1949)
5. चारुदत्तम्. I. 2 v. (p. 196. of भास. ना. च. 1951)
मृच्छकटिकम्. I. 9. v. (N. S. P.) 8th ed-1950.
6. चारुदत्तम्. III. 11 v. (p. 229); मृच्छकटिकम्. III. 20.
7. चारुदत्तम्. IV. 3 v. (p. 241)-मृच्छकटिकम्. IV. 8.
8. M. Krishnamachariar, p. 556.

अयमस्य रूपकारम्भचातुर्यविशेषः । सोऽयं विद्वद्भ्रिष्टो वेदवेदान्तपारगः, परमात्मैकत्वविज्ञाता च । ईश्वरोपासने च तत्काले शिवकेशवभेदो नास्ति । तथापि, भासो विष्णुभक्त इति वक्तुमवकाशो दृश्यते । नान्दी भरतवाक्येषु केषुचिदिमानि वाक्यानि । तथा मध्यमव्यायोगे नान्दी —

पायात्स वोऽमुग्वबूहदयावसादः, पादो हरेः कुवलयामलवण्डनीलः ।
यः प्रोद्यतस्त्रिभुवनैकमणे रगज वैदूर्यसङ्क्रम इवाम्बरसागरस्य ॥¹

मध्यमव्यायोगादिभरतवाक्येषु ‘तथा प्रमुनौ भगवानुपेन्द्रः’ परामृष्टेषु तत्रत्याः ‘राजसिंहः, राजा, नरपतिः’ इत्यादिप्रयोगा अपि श्रीविष्णुप्रमुपरा एव भवेयुरिति भावः समुदेति । ‘प्रतिमा’भरतवाक्यञ्च तं पुण्यातिमनागेवम् —

यथा रामश्च जानक्या बन्धुभिश्च समागतः ।
तथा लक्ष्म्या समायुक्तो राजा भूमिं प्रशास्तु नः ॥²

अत्र लक्ष्मीशब्दो न राज्यलक्ष्मीपरः, ‘राज्यश्रीसहित एव राजा’ इति प्रसिद्धत्वात् । लक्ष्म्या, श्रिया, रुक्मिण्या इत्यर्थे एवात्र वक्तव्यः । तथा च ‘श्रीविष्णुरथवा श्रीकृष्णः प्रशास्तु’ इत्यर्थः सम्यगन्वेति । पण्डितैरालोच्यतामयं भाव इति विज्ञापना । अथ भासकवेरुदात्तभावानां कानिचिदुदाहरणानि —

नीतिबोधका इमे श्लोकाः —

गुणानां वा विशालानां, सत्काराणां च नित्यशः ।
कर्तारः सुलभा लोके, विज्ञातास्तु दुर्लभाः ॥³

-
1. Nandi in मध्यम-व्यायोगः p. 421.
(भासा. ना. च. 2nd ed-1951)
 2. प्रतिमानाटकम्. VII. 15 v. (p. 317. भास. ना. च. P. O. Series 2nd ed. 1951)
 3. स्वप्नवासवदत्तम्. IV. 9 v. (p. 34-भास. ना. च. 2nd ed. 1951)

काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानाद् भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।

सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥¹

यत्ने कृते, यदि न सिध्यति, कोऽत्र दोषः ।

को वा न सिध्यति ममेति करोति कार्यम् ॥

यत्नैः शुभैः पुरुषता भवतीह नृणां ।

दैवं विधानमनुगच्छति कार्यसिद्धिः² ॥

श्लोकस्यास्य प्रथमं पादं गृहीत्वा, केनापि रचितोऽयं नीतिश्लोकः
प्रचलति लोके —

उद्योगिनं पुरुषसिद्धमुपैति लक्ष्मीः

दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते, यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥³

सूक्तिमुक्तावल्यादिचाटुपद्यसङ्कलनग्रन्थेषु भासप्रणीता इव केचन श्लोका
दृश्यन्ते । तत्रैकः श्लोकः — (नाऽयं भासकृत इति मन्ये)

प्रत्यासन्नविवाहमण्डलविधौ देवार्चनव्यग्रया

दृग्द्वाग्रे परिणेतुरेव लिखितां गङ्गाधरस्याकृतिम् ।

उन्मादस्मितगोषलज्जितधिया गौर्या कथञ्चिच्चिराद्

वृद्धस्त्रीवचनात्प्रिये विनिहितः पुष्पाञ्जलिः पातु वः ॥⁴

1. प्रतिज्ञायौगगन्धरायणम्. I. 18. v (p. 72-भास. ना. च.-1951)

2. अविमारकम्. III. 12. v (p. 141-भास. ना. च.-1951)

3. पञ्चतन्त्रम्. I. 392 v. (p. 108-N. S. P.
9th ed.1950)

4. सूक्तिमुक्तावली. p. 22. v. (37)

(१३) महाकविः कालिदासः

कालिदासगिरिं सारं कालिदासः सरस्वती ।

चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥

आचन्द्रतारार्कजीवां सकलभूमण्डलान्तवर्तीं महानयं कविब्रह्मा । अस्य
जीविततत्त्वान्वेषणे बहवो विद्वांसः प्रवृत्ताः । तन्निर्णयास्तु गणनातीताः । ते
सर्वे मुद्रिताः प्रचलन्ति लोके । तत्क्रोडीकरणमनावश्यकम् । अस्य देशः कालश्च
नाद्यापि निरुद्धः । इत् ऊर्ध्वं निश्चायत इति को वक्ष्यति ? परतत्त्वमिव कालि-
दासतत्त्वमगम्यमगोचरम् । अग्निलज्जनादावासस्य त्रिकालवर्तिनः काव्यात्मनः
कालविवक्षा, देशविवक्षा च कीदृशी ? तथापीदं कविजीवितं खलु !

भासकालादप्यस्य कालः समधिकं संशयमापन्नः । विंशतिशताब्दीषु
प्रतिशताब्दं समुत्पन्न इवायं दृश्यते विविधविमर्शकमतेषु । कस्य निर्णयो प्राह्यः ?
सर्वेऽपि कालिदासकवितत्त्वजिज्ञासव एव । मया चेतःपूर्वं संस्कृतवाङ्मयद्वितीयसम्पुटे
कालिदासः शा. श. पूर्व (१३४) चतुस्त्रिंशदधिकशततमवर्षप्रान्ते समासीदिति
बहुविमर्शकाभिप्रायानुगोणेन निर्णीतम् । अद्यापि मदभिप्रायः स एव । अत्र हेतवः
केचित् —

उज्जयिनीपालको हर्षविक्रमादित्यः क्रि. श. ९४४ समये म्लेच्छान्
जित्वा स्वनाम्ना विक्रमशकं (संवत्) स्थापितवानिति फर्ग्यूसन्कल्पित^१ करु-
रुसिद्धान्तः प्रतिहतो जयभट्टशासनेन मन्दसारशासनेन च^२ । मालवशकस्तत्पूर्व-
मेवास्तीत्यत्र प्रमाणं मन्दसारशासनवचनमिदम् —

1. M. Krishnamachariar, p. 107.

2. „ „ 90.

‘मालवानां गणस्थित्या याते शतचतुष्टये ।

त्रिनवत्यधिकेऽब्दानामृतौ सेव्यघनस्वने ॥’¹

मालवशककर्तृविक्रमार्कस्य सभायां क्रि. पूर्वं ९६ वर्षे कालिदासो मेधाविरुद्रापरारख्यया प्रावर्ततेत्युक्तिर्न विश्वसनीया, न विमर्शक्षमा च । ज्योतिर्विदाभरणं कालिदासकर्तृकमिति प्रवादस्तु प्रामादिकः² । श्रीहर्षविक्रमादित्यकालसूचनं (क्रि. पू. ९६) विना, कालिदासादिकविसम्बन्धवचनानि न तत्र विश्वासपात्राणि । केनाप्यर्वाचीनेन, स्वकृतं ज्योतिर्विदाभरणं कालिदासनाम्ना लोकविख्यातं भवत्वित्यद्भुतकल्पनेन ततच्छ्र्लोका रचिता इति विश्वसनीयमेव सुस्पष्टम्³ ।

‘नवाधिकपञ्चशतसंख्यशाके वराहमिहिरो दिवं गतः’

इत्युक्तब्रह्मगुप्तव्याख्यावचनद्वया चरित्रज्ञो न कोऽपि विश्वसेद्वराहमिहिरकालिदासौ समकालिकाविति ।

1. M. Krishnamachariar, p. 90.

2. „ „ 102.

3. यो रुमदेशाधिपतिं शकेश्वरं जित्वा गृहीत्वोज्जयिनीं महाहवे ।
आनीय सम्भ्राम्य मुमोच तं त्वहो श्रीविक्रमार्कः समसह्यविक्रमः ॥
शङ्कवादिपण्डितकराः कवयस्त्वनेके ज्योतिर्विदः सममवंश्च वराहपूर्वाः ।
श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि मान्यबुद्धिस्तैरप्यहं नृपसखः किल कालिदासः ॥
काव्यत्रयं सुमतिकृद्गुवंशपूर्वं पूर्वं ततः स्मृतिहितं श्रुतिकर्मवादम् ।
ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥
वर्षेः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैः (३०६८) याते कलौ सम्मते ।
मासे माघवसंज्ञके च विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः ॥
क्रिस्तपूर्वं ३४ शा. शकपूर्वं ११२ घन्वन्तरिक्षपणकामरेत्यादिश्लोकश्च
ज्योतिर्विशेषाध्याये ।

क्रि. श. ६३४ वर्षं द्वितीयपुलकेशिना स्थापिते ऐहोल्लशासने स्थितमेकं श्लोकं प्रमाणीकृत्य केनापि सम्बन्धं कल्पयित्वा कालिदासस्तात्कालिको भवेदित्युक्तिर्न समीचीना, न विश्वास्येत्याधुनिकगवेषणनिपुणैर्निगृह्यतेति विदितमेव^१ । श्रीहर्षविक्रमादित्येन काश्मीरपालेन नियुक्तो मातृगुप्त एव कालिदासः । स राजा क्रिस्तपूर्वषष्ठशताब्दीमध्यवर्तीत्येको वादः, स तु क्रिस्तपूर्वषष्ठशताब्दीवर्तीत्यन्यो वादः । समुद्रगुप्तसमकालः कालिदास इत्यादयोऽनेके वादाश्च । ते सर्वे प्रामादिका इति मन्तव्यम् । मातृगुप्तो न कालिदासः । भोजराजास्थानकविः शाकुन्तलादिकर्ता कालिदास इत्यादिवादा निःसाग इति स्पष्टम् । अन्यैका किंवदन्ती परिहर्तव्या, या तु कैश्चिद्विमर्शकैः प्रमाणीकृता^२ ।

“स्थानादस्मात्सगसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहर्गन् स्थूलहस्तावलेपान् ।”

इति मेवसन्देशश्लोकस्योत्तगर्धम् । अस्मिन् दृष्टो निचुलः कालिदासस्य मित्रमिति, दिङ्नागोऽस्य शत्रुमिति प्रथा कदाचित् पाठकल्लोकेऽजायत । सा व्याख्यात्रा दक्षिणावर्तनं प्रथमं विध्वस्ता । तमनुसृत्य महिनाथोऽपीमां किंवदन्तीं विश्वस्य अत्रेदमर्थान्तरं ध्वनयतीत्युक्त्वा, रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता दिङ्नागानामिति पूजायां बहुवचनम् । दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहर्गन् इत्युक्तवान् । इमानि वाक्यानि

1. येनाज्योजि नवेशमस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेशम् ।
स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥
Aihole Insc.
2. Bhāu Dāji's *Literary Remains*; Apte's *Date of Kalidasa*; R. C. Datt; T. S. Nārāyaṇaśāstri's introduction to मध्यमव्यायोग; मैक्समूल्लरप्रभृतिभिः, गणपतिशास्त्रिभिः प्रतिमानाटकोपोद्घाते दिङ्नाग इति कोप्याचार्यः कालिदासप्रबन्धानन्यत्रोक्तोऽयमर्थ इति स्थूलहस्ताभिनयैर्दूषयतीति दक्षिणावर्तीक्तिः उदाहृता ।

पुरस्कृत्याऽर्यासङ्गवमुबन्धुशिष्यस्य दिङ्नागस्य कालिदासः समकालः क्रि. षष्ठशताब्द्यामासीदिति कश्चिद्विमर्शाभिप्रायविशेषः सञ्जातः । अत्रायं विचारः —

मेघसन्देशव्याख्यात्रा प्राचीनेन वल्लभदेवेनायं ध्वन्यर्थो न लिखितः । कालिदासनामानस्त्रिचतुर्गः सन्ति^१ । कस्य कालिदासस्यायं दिङ्नागः प्रतिपक्ष इति निर्णयस्तु न क्वापि । वमुबन्धुनिर्मितग्रन्थाः चैनभाषायामनुवर्तिताः क्रि. ४०४ वत्सर इत्येकं मतम् । आर्यासङ्गवमुबन्ध्वोऽन्तिके दिङ्नागः प्रमाणादि-शास्त्राण्यधीतवान् क्रि. ९४१ वर्ष इति भगवद्बुद्धजीविते तिबेट्देशीयगन्तराजेन लिखितमित्येकं मतम् । वमुबन्धुः क्रि. ४९० समये स्थित इत्येकं मतम् । बुद्धनिर्वाणानन्तरं ९०० परिमितकाले वमुबन्धुस्तत्सोऽरोऽसङ्गश्च स्त इति चैन-प्रवादः । गौतमबुद्धनिर्वाणकालः क्रि. पूर्वमित्यत्रानेकानि मतानि सन्ति^२ । कथमत्र निर्णयः ? एतां किंवदन्तीमाश्रित्य कालिदासस्य दिङ्नागः शत्रुरित्यङ्गी-कार्यं चेत्तर्हि रघुवंशादिकर्ता स न भवति । किन्तु गणककालिदासो भवतीति वक्तव्यम् । शत्रुपराभवाख्यग्रन्थकर्ता सोऽयं गणकचक्रवर्ती^३, तेन मतप्रामाण्यवादे दिङ्नागः पराजितः स्याच्चेत्, स्यात् । न ह्यसम्भाव्यमेतत् ।

अश्वघोषस्य बुद्धचरितं दृष्ट्वा, महाकविष्यं कालिदासो रघुवंशादिषु पुरन्ध्रीवर्णनादिकं कृतवानिति केचित् तत्परिहासपात्रम् । कविताप्रपञ्चे कालि-दासं तुल्यितुमश्वघोषो नालम् । तदेवोक्तं सत्कवितापरिपाकज्ञेन भट्टपादेन —

‘कवयः कालिदासाद्याः, कवयो वयमप्यमी ।

पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं व्यवस्थितम् ॥’^४

1. M. Krishnāmachariar, p. 112.

2. „ „ „ „ pp, 107-109.

3. नत्वा सुरासुरशिरोमणिरत्नरश्मि -

चित्रिकृताङ्घ्रियुगलं हरिमादिदेवम् ।

श्रीकालिदासगणकः स्वरशास्त्रसारं

वक्ष्याम्यहं प्रबलशत्रुपराभवाख्यम् ॥

4. शा. प. 175.

महाकविगिति पूज्यभावेन कृतं क्वाचित्कं भासकवितानुकर्णं मनसि निधाय, कालिदासस्य समन्ततः परकवितानुकर्णारोपणं नोचितम् । नह्यश्व-घोषात्परः कालिदासः । खविषयं तत्कालप्रभुविषयं चास्मगताऽनेन मालविका-ग्निमित्रभरतवाक्ये अग्निमित्रनाम गृहीतमित्यम् ।

‘आशास्यभीतिविगमप्रभृति प्रजानां ।

सम्पत्स्यते न खलु गोप्तृगि नाऽग्निमित्रे ॥’

एतेनाऽग्निमित्रसमकालः कालिदास इति केचन वदन्ति^१ । एतन्नाटक-व्याख्याता काठ्यवेमभूपालोऽपि “सर्वनाटकप्रयोगान्ते भरतेन सर्वकालसाधारणे, आशीर्वचने कर्तव्ये सति, अत्र प्रजानामाशास्यासिद्धिं प्रति गोप्तृगिग्निमित्रस्य कथनं तत्कालगजोपलक्षणमिति वक्तव्यमित्युक्तवान्” । अग्निमित्रकालनिर्णय-विषयेऽपि मतभेदाः सन्तु नाम । किन्तुपूर्वप्रथमशताब्द्यां स गजा आसीदिति विश्वासः प्रचल आसीत् ।

अस्य वायुपुराणवचनमप्येवं सहायो भवति — (उत्तर, ३७)

‘पुण्यमित्रस्तु सेनानीरुद्धृत्य वै जयद्रथम् ।

कारयिष्यति वै राज्यं समाः षष्टिं सदैव तु ॥’

सङ्गराज्यस्थापकस्य पुण्य (प्य) मित्रस्य पुत्रोऽयमग्निमित्रः पितुः प्रतिनिधिर्भूत्वा, दशार्णराजधान्यां विदिशापुर्यामुवासेति देशचरित्रं च कथयति^२ । ततोऽपि किञ्चित्पूर्वोप्युज्जयिनीपालकस्य श्रीहर्षविक्रमादित्यस्य सभायां कालि-दास आसीदिति प्रतीतिः दिगन्तव्याप्ता । एतन्निर्णायकप्रत्यक्षप्रमाणानि न सन्ति ।

1. M. Krishnamachariar, p. 111.

2. „ „ „ 105.

तथापि नेयं प्रच्यवते लोकविश्वासात् । शकजेता अयं राजा स्वनाम्ना विक्रम-
(संवत्-मालव) शकं स्थापितवानिति मेस्तुङ्गाचार्यपाठावलिः कथयति^३ ।
तच्छृङ्गाग्निः क्रि. पू. ९६ (९७) पदपञ्चाशो वत्सर इति प्रसिद्धम् । अयमेव
शकारातिरिति विनिश्चृतं शक्यः । न तु तत्प्राचीनो विक्रमादित्यः । अन्ध-
युधिष्ठिरं राज्यभ्रष्टे सति तदमात्यैर्यस्योज्जयिनीपालकस्य विक्रमादित्यस्य ज्ञातिः
प्रतापादित्यः काश्मीरपालनार्थमानीतः स इति स्मर्तव्यम् । अयमंशः प्रकृतः
स्पष्टीकृतः कल्हणेन राजतगङ्गिण्याम्^२ । तस्मादस्मत्कालिदासः शा. श. पूर्व
(१३४ प्रान्ते) द्वितीयाब्दशतके स्थित इति विश्वास एव वरमिति मन्ये । तच्च
भासात्परोऽश्वघोषात्पूर्वं इति मन्मतम् ।

कालिदासकवितोत्पत्तिकथा

भास इवायमपि कल्पिताद्भुतकथाश्रयः । पाठकप्ररोचनार्थं तत्रैका
निवेद्यते । नेयं विश्वासक्षमा । “कन्यचिद्राज्ञः सभायां केचन विद्वांस आसन् ।
तद्राजकन्या निविडनितम्बा, समधीतशाम्बा सती पण्डितान् शास्त्रवादेऽजयत्
त्रिवारम् । तेनाऽसूयाप्रस्तास्ते ‘इयं मूढेन वरेण संयोज्या’ इति आलुलोचन् ।
एकदा भूपतिना ते वरान्वेषणार्थं नियुक्ताः । ओमिकत्युक्त्वा ते गत्वा परममूढमेकं
युवानमानीय, सोऽयं महाकुलीनो, राजपुत्रः, शूरो, विद्याविशारद इत्यूचुः ।
राजा तस्मै प्रादात्कन्यां निविडनितम्बाम् । स्वसङ्कल्पसिद्धेः पण्डिताश्चैव-
मानन्दपरवशा अभवन् ।

उन्द्रे लुम्पति रं वा पं वा, तस्मै दत्ता निविडनितम्बा ।

किं न करोति स एव हि रुष्टः, किं न करोति स एव हि तुष्टः ॥

1. भाऊदाजीरचितः ‘कालिदासकालनिर्णयः’

2. अथ (अन्धयुधिष्ठिरानन्तरं) प्रतापादित्याख्यस्तैरानीय दिगन्तरात् ।
विक्रमादित्यभूभर्तुर्जातिरत्राभ्यषिच्यत ॥

शकारिविक्रमादित्य इति सभ्रममाश्रितैः ।

अन्यैरत्रान्यथाजलेखि विसंवादि कदर्थितम् ॥ २. ६

रात्रावन्तःपुरे दम्पत्योः सम्भाषणे तस्य विद्याविहीनता तथा विदिता । गजकुमारी विद्वत्कृतवज्ज्वनां विचिन्त्य, धैर्यमवलम्ब्य प्रत्यपकारचिन्तामुत्सृज्य, कालिकेश्वरीमाराध्य, विद्यामर्जयेति तमुवाच । तथेति साऽपि कालिकालयं गत्वा, तदागधनदीक्षितोऽभूत् आवत्सगसमाप्ति । ततो देवी प्रसन्ना सकल-विद्याज्ञानेन सत्कविताशक्त्या च तमनुजग्राह । तदनुपदमेव स कालिकास्तवं कृत्वा, तत्रत्यैः कालिदास इति विनृतः । तेनायं कालिदाससंज्ञकोऽभवत् ।

अनन्तरं सोऽयमन्तःपुरमागत्य स्योदन्तं भार्यायै निवेदितवान् तदा “अस्ति कश्चिद्रागविशेषः” इति सा पप्रच्छ । तस्य वचनेन सन्तुष्टा राजतनया भवद्विद्याविज्ञानं प्रकटयेति पुनरुवाच ततोऽयं कालिदासो ‘अस्ति’ शब्दमुपयुज्य ‘अस्त्युत्तरस्यामित्यारभ्य’ कुमारसम्भवम्, ‘कश्चित्पदमुपयुज्य’ ‘कश्चित्कान्ते-त्यारभ्य’ मेघसन्देशम्, वाकुशब्दमुपयुज्य, ‘वागर्थोवित्यारभ्य’ रघुवंशम्, ‘विशेषमुपयुज्य’ ‘विशेषसूर्य इत्यारभ्य’ ऋतुसंहारं च प्रणीय, गजसभायां तानि काव्यानि श्रावयित्वा, सन्तुष्टैः सभ्यैः संस्तुतः, सत्कृतश्च । पश्चादन्तःपुरं प्रविश्य कलत्रेण सम्मानितस्तदनुगगपात्रमभूदिति ।

तद्देशजातिमतानि

तत्तद्विमर्शकाभिप्रायेष्वयं वङ्गीयः, काश्मीरीयो गुर्जरीय उज्जयिनीनिवासी चासीत् । एषु तर्केषु न कस्यचित् प्रत्यक्षसाक्ष्यसम्पर्कः । तथाप्येतत्कृतो-न्युज्जयिनीशिवप्रामहाकालादिविशेषवर्णनान्ययं तत्प्रान्तवासी भवेदिति मन्दं सूचयन्ति । अवन्तीसुन्दरीकथायां सन्दृष्टम् —

“लिप्ता मधुद्रवेणासन् यस्य निर्विवशा गिरः ।

तेनेदं वर्त्म वेदमर्षं कालिदासेन शोधितम् ॥”¹

इति श्लोकमाधारीकृत्य, मञ्जुमदारपण्डितेनायं विदर्भज इत्युक्तम् ।

1. M. Krishnamachariar, p. 99.

हप्रसादशान्त्रिमिश्रेणायं मालवदेशीयदशपुर्वासीति कथितम् ।^१ एवं मतभेदेषु सत्स्वायुजयिनीप्रान्तवासीति मतमेव बहुसम्मतं भवति ।

कालिदासात्पूर्वमेव ब्राह्मणजातो गौडद्राविडभेदः समुत्पन्नः । विन्ध्य-
दक्षिणवासिनो द्राविडाः । तदुत्तरदेशवासिनो गौडास्तस्मादयं गौडब्राह्मण इत्यत्र
न कोऽपि संशयः । कालिदासोऽधीतवेदवेदान्त इति तद्वचनेषु दृष्टानि तत्तद्वच-
नान्येव कथयन्ति । स्वभावेनायं शिवभक्तोऽपि मनेनाद्वैत एव । “या सृष्टिः
स्मृष्टुगद्या, वागर्थ्याविव सम्पृक्तौ” इत्यादिश्लोकेषु शिवपर्यायशब्दाः प्रयुक्ता
अपि, तदर्थस्त्वद्वितीयपरमात्मबोधक एवेति स्पष्टम् । सांध्यमेकेश्वरोपासकस्तदपि
जीवेश्वराभेदवादीत्यत्र विक्रमोर्वशीयनान्दीश्लोको “वेदान्तेषु यमाहुरंकपुरुषम्
इत्यादिक एव परमं प्रमाणम् । सकलजगदाकारः, सर्वान्तर्यामी, परमेश्वर
इत्यनेनाचरितस्तवानामभिप्रायः स्पष्टः । कुमारसम्भवद्वितीयसर्गस्था शिवस्तुति-
रपि तमेव पोषयति । यथा —

“नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥

जगद्योनिरयोनित्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥

आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलयसे ॥

त्वामामनन्ति प्रकृति पुरुषार्थप्रदायिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तर्गवर्तिनम् ।

अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥”^२

1. M. Krishnamachariar, p. 99.

2. कुमारसम्भवम्. II. 4, 9, 10, 13, VI. 77.

कालिदासप्रशंसा

वेदशास्त्रवेत्ता, लोकज्ञः, कवितासाम्राज्यधुरन्धरोऽयं महाकविर्वहुभिर्वहुधा
कीर्तितः स्वानुभवपूर्वकमेवम् । तत्र गोवर्द्धनाचार्यकृता स्तुतिः —

“साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे गतलीलाकालिदासोवती ॥”¹

केनचिद्रसिकेन भोजनप्रियेण कृता —

“कालिदासकविता नवं वयो, माहिषं दधि सशर्करं पयः ।
ऐणमांसमबला च कोमला, सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥”²

एकेन यथार्थवादिना कृता —

“पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे, कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेर्भावादानामिका सार्थकनामधेया ॥”³

केनचित्पूर्वालङ्कारिकेण कृता —

“तस्मादालोचिताशेषलोकशास्त्रेण धीमता ।
कर्तव्यं कालिदासस्य काव्यानां परिशीलनम् ॥”⁴

1. आर्यासप्तशती. v. 35.
2. Kavibhaṭṭa's-पद्यसंग्रहः, सुभाषितरत्नभाण्डागारम्-p. 384,
290 v. (8th ed. 1952)
3. Appayadikṣita's-कुबलयानन्दः. p. 179 (Nirṇayasāgar
Press 10th ed. 1955)

गजशेखरकृतैव सूक्तिमुक्तावल्याम् —

“एकाऽपि जीयते हन्त कालिदासा न केनचित् ।

शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किम् ॥”^१

अत्र कालिदासत्रयीशब्दस्य रघुवंश-मेघसन्देश-कुमारसम्भवत्रयीति, अपि च शाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय-मालविकाग्निमित्रत्रयीति चार्थो वक्तव्यः । न तु कालिदासनान्नां कवीनां त्रयीति मुख्योऽर्थः । सोऽयं प्रयोगः काव्यत्रये निरुद्धः श्लोकेऽस्मिन् चमत्कृतः ।

कालिदासस्य काव्यानि

एतन्निर्मितं रघुवंशादिकाव्यत्रयं शाकुन्तलादिनाटकत्रयं च प्रसिद्धम् । ऋतुसंहारश्चाप्यनेन रचित इति प्रसिद्धः । अन्यानि श्रुतबोध-शृङ्गारतिलक-कुन्ते-श्वरदौत्य-पुष्पबाणविलासादीन्यस्मिन्नारोपितानि । सेतुबन्धनाम्नः प्राक् तत्प्रबन्धस्य कर्ता कालिदास इति किंवदन्ती तस्य व्याख्याता रामदासा नाम सामन्तराजोऽकबरचक्रवर्तिसमकाल एवमुक्तवान्^२ । सव्याख्योऽयं मुद्रितः ।

“धीराणां काव्यचर्चाचतुर्गमिविधये विक्रमादित्यवाचा

यं चक्रे कालिदासः कविकुमुदविधुः सेतुनामप्रबन्धम् ॥”

काश्मीरगजेन प्रवरसेनेन प्रार्थितः कालिदासः सेतुकाव्यं चकारेति चैके विश्वसन्ति । मातृगुप्तकालिदासौ भिन्नकालवर्तिनाविति च बहवः स्मरन्ति । तेन

- 1, Jalhana's सूक्तिमुक्तावली, p. 44, 60 v. (G. O. Series, 82, 1938)-Baroda.
2. M. Krishnamachariar, p. 112.
3. Discussion if there were three Kālidāsa's: M. Krishnamachariar, pp. 112, 113 Rājasekhara. 592. M. Krihrnamachariar, p. 592.

सेतुबन्धकर्ता कालिदासोऽस्मात्कालिदासादन्यो भवेत् । अथवा प्रसिद्धकालि-
दासनाम तस्मिन् काव्ये प्रक्षिप्तं वा स्यात् । नान्या गतिरस्याः किंवदन्त्याः ।
अथ काव्यौचित्यं यत्किञ्चित् —

रघुवंशः :- गते द्विसहस्रवत्सगमिते काले रामायणकथामवलम्ब्य
समद्भूतानि काव्यानि द्विसहस्रमितानि सन्तीति नातिशयोक्तिः । तथाप्ये-
तत्काव्यं तुल्यितुं नैकमपि क्षमम् । अभ्यस्तसंस्कृताक्षरस्य प्रथमं वाग्भूषणं
रघुवंशः किल । चत्वारिंशदधिकेर्व्याख्यातृभिः प्रशंसितोऽस्मिन्नेकोनविंशति-
सोऽप्येकोनत्रिंशद्व्युवंशपुराणा वर्णिताः, दिल्लीपादग्निरवर्णान्ताः । तेषु रघोर्द्विग्विजय-
यात्रावर्णनमपूर्वं प्राचीनभगवत्खण्डमक्ष्णोः प्रदर्शयति ।

उपमा कालिदासस्येति विद्वद्भिः कीर्तितोऽयमाद्यकविकवितायामादरा-
तिशयेन साताविवाहसन्दर्भस्थिता “पतिव्रतामहाभागा छायेवानुगता सदा”¹
इत्युपमां संगृह्य, नन्दिनीधेनुमनुसरति दिल्लीं ।

“जलाभिलाषी जलमादधानां, छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्” ।

इति प्रत्युक्तवान् । लौकिक्युपमायामिदं लिङ्गभेदः प्रायेणेति वामन-
मतमनुसृत्य, व्याख्याता चारित्रवर्धन इदमुपमानमत्यन्तं समुचितमिति
समर्थितवान् । उपमालङ्कारप्रयोगेऽयं निरुपमान इत्युक्तप्युपमालङ्कार एवाय-
मित्युक्तिर्तीव्र समुचिता स्यात् । यथा मालविकाग्निमित्रे रागलेखावर्णनम् —

“चरणाङ्कनिवेशितां प्रियायाः, सगसां पश्य वयस्य ! गगलेखाम् ।
प्रथमामिव पल्लवप्रसूति, हरदग्धस्य मनोभवद्रुस्मय ॥”

न च केवलं सहजसौन्दर्यवर्णने अपि तु शृङ्गारवर्णने चायं सिद्धहस्तः
अपि तु करुणवर्णने च दक्षः । यथा रघुवंशचतुर्दशसर्गे पतिव्रतालक्षणपूर्णानि

-
1. रामायणम्-II.
 2. रघुवंशम्. II. 6.
 3. मालविका. 3.11.

करुणस्यन्दीनि सीतावचनानि —

वाच्यस्त्वया मद्रचनात् स राजा
 बह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
 मां लोकवादश्रवणादहासीः
 श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥
 साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टि -
 ऊर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
 भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि
 त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥¹

कुमारसम्भवः :- गतिवाक्यमप्येवंविधम्, यथा —

“शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
 प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचर्ततेऽपि ॥”²

अपि च राजाधिगजोचितसत्कार्यसत्कारागचारविशेष एवं प्रदर्शितः कल्याण-
 वेदिकार्सानपरमेश्वरचर्यावर्णनेन —

“कम्पेन मूर्ध्निः शतपत्रयानि वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन ।
 आलोकमात्रेण मुगनशंपान् सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥”³

गसौचित्यपागदश्वनाऽनेन आकुन्तलादिषु कृतं शृङ्गारवर्णनमतीव सहृदय-
 हृदयाह्लादकारि समुचितमाभाति । अस्याष्टमसंगं तु शृङ्गारमर्यादा समति-

1. रघु. XIV. 61, 66 vv. (Nirṇayasāgar Press, Bombap-7th edition)-1929.
2. कुमारसं. IV. 33. (Nirṇayasāgar Press, Bombay) 14th ed-1955.
3. कु. सं. VII. 46.

क्रान्तेव दृश्यते¹ । तदेवोक्तं क्षेमेन्द्रेणैवम्² ।

“नरवराजिविराजितोरुमूलहतविलोचनत्वं त्रिलोचनस्य भगवतस्त्रिजगद्-
गुरोर्यदुक्तं तेनाऽनौचित्यमेव परं प्रबन्धार्थः पुण्याति”³ ।

मम्मटादयोऽपि दिव्ययोः सम्भोगवर्णनं जननीजनकयोः सम्भोगवर्णन-
मिवाऽनुचितमित्याहुः⁴ । वामनोऽपि ‘दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका’⁵ इत्यादिवर्णन-
मनुचितमित्युक्तवान् । ध्वनिकारस्तु “महाकवीनामप्युत्तमदेवताविषयप्रसिद्ध-
सम्भोगशृङ्गारनिबन्धनाद्यनौचित्यं शक्तिरिस्कृतत्वाद् ग्राम्यत्वेन न प्रतिभासते ।
यथा कुमारसम्भवं देवीसम्भोगवर्णनम्” इति समर्थितवान् ।⁶

बाल्मीकिभक्तोऽयं महाकविर्यथा तद्रुक्तगमकथामाश्रित्य रघुवंशं चकार ।
तथैव बालकाण्डसप्तत्रिंशसर्गं तेन वर्णितं कुमारजननोद्गन्तमुपजीव्य कुमार-
सम्भवं निर्मितवानिति काव्यसंज्ञायाश्च तद्दर्शनमेव मूलमिति च ज्ञापयत्ययं
रामायणश्लोकः । कौशिकोक्तिरियम् -

“सुरसंज्ञागणपतिं ततस्तममलद्युतिम् ।

अभ्यषिञ्चन् मुग्गणाः समेत्याग्निपुगेगमाः ॥

1. M. Krishnamachariar, p. 115.
2. औचित्यविचारचर्चा-p. (Kāvya-mālā, Part I. 3rd Edition. Nirṇayasāgar Press, Bombay-1929.)
3. cf कुमारसं. VIII. 87.
4. काव्यप्रकाशः-VII. p. 269. (Chowkhambā-Vidhyā. bhavana Granthamālā-15; Banares-1955)
5. कुमारसं. VIII. 18.
6. ध्वन्यालोकः III. p. 317. (Kashi Sanskrit Series-135)-1940.

एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ।

कुमारसम्भवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥”¹

मेघसन्देशः — अमूल्यकाव्यरत्नं कालिदासप्रतिभामूर्तिरयं ग्रन्थः । रामायणीयं हनुमत्सन्देशं मनसि निधायाऽयमिदं काव्यमरचयत् । तथापि केवलकल्पितकाव्यसृष्टाविदमेवायम् ।

एतदनुकृत्य सञ्जातानि सन्देशकाव्यानि शतानि, नैकमप्यस्य पार्श्व-स्थितेरप्यलम् । अस्य अधिकत्रिंशा व्याख्याः सन्ति । तासु मल्लिनाथसू-निर्मिता सञ्जीविन्येव लोकव्याप्ता । अयमत्र सन्देश इति न केनापि व्याख्यात्रा निरूपितः । तथापि यक्षाद्विष्टसन्देशः प्रतिकृतिदर्शनानुभवकथनरूप इत्ययं श्लोको द्यातयतीति मन्ये —

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुगणैः शिलायाम् —

आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिगद्युप्यते मे

क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नो कृतान्तः ॥”

शकुन्तलम् :— जगदभिनुतं नाटकमेतदेव विनुतम् ।

“काव्येषु नाटकं गम्यं तत्र गम्या शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥”

1. रामायणम्-(बाल. 37-31-33 2nd ed. Madras Law Journal Press, Mylapore, Madras. 1958) M. Krishnamachariar p. 114.
2. मेघसन्देशः. 102(p. 74)-Dr. S. K. De's ed. (Sāhitya Akademy-New Delhi)-1957.

वस्तुपात्रसौचित्यानामिदमुत्तमोदाहरणम् । यथा स्वप्नवासवदन्तम् ।
विक्रमोर्वशीयमालविकाग्निमित्रे च शृङ्गाग्रसप्रधाने हृदयरञ्जने । तथापि
शाकुन्तलमेव प्रथमतया गण्यते । सहजसौन्दर्यवर्णनमिदं दशरूपवलोके माधुर्य-
स्योदाहरणम् । -

“सगसिजमनुविद्धं शैवलेनापि गम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुगणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥”¹

सर्वशान्त्रविज्ञाता स्वतन्त्रोऽयं कविः । अनेन प्रयुक्ता वेदिकार्पशब्दाः -
“त्रियम्बकं,² अवैहि,³ विश्रामहेतोः⁴” इत्यादयः समर्थिता मल्लिनाथादिभिः ।
अन्तिमप्रयोगो विश्रामो वा इति चान्द्रव्याकरणसूत्रस्य शरणमभवत् ।

“छाया हि भूमेः शशिना मलत्वेनागोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ।
अथौषधानामविषस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ॥”⁵

वार्यवन्त्यौषधानां च विकारं सन्निपातिके⁶ ।

“सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः”⁷

“आमयस्तु रतिरागसम्भवः”⁸

1. शाकुन्तलम्. I. 20. (p. 25.)-2nd ed. of Monier Williams-Oxford. (1876)
2. कुमारसं. III. 44. ‘त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श’.
3. रघुवंशम्. II. 35. ‘अवैहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः’
4. ‘नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतोः’ (मे. I. 25.)
5. कुमारसं. VII. 1.
6. कु. सं. II. 48.
7. रघुवंशम्. XIX. 49.
8. रघु. XIX. 48.

“राजयक्ष्मपरिहानिराययौ”¹

“भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य”²

“छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम्”

“कथं समुद्रव्यवहारी सार्धवाहो धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः”³

“द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ।”⁴

“चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालं”⁵

“चीनांशुकमिव केतोः ॥”⁶

इत्यादिवाक्यान्त्यस्य विविधशास्त्रज्ञानं लौकिकविज्ञानं च प्रदर्शयन्ति ।
स्तुतेरतीतास्य प्रतिभेत्यलम् ।

1. रघु. II. 32.
2. मालविका. IV. v. 4. (p. 62.)-9th ed. (Nirṇayasāgar Press Bombay) 1950.
3. शाकुन्तलम्. VI. (p. 258)-2nd ed. of M. Williams. (1876).
4. रघुवंशम्. VI. 57. (N. S. P. ed. VII ed-1929) Bombay.
5. कुमारसं. VII. 3.
6. Śāk. I. 34. (p. 58-Monier William's-2nd ed. 1876)

(१४) मातृगुप्तः

मुशीलः सत्त्वगुणसम्पन्नोऽयं ब्राह्मणः कविः कञ्चित्कालं काश्मीरगन-
पालयत् । अस्य चरितं विस्मयजनकं गजतरङ्गिण्यां वर्णितम् । तत्संग्रहेणाऽत्र
निवेदयामि ।

गोनन्दवंशे श्रेष्ठसेनतुञ्जीनापरनामा प्रवरसेनः काश्मीरभर्ता । तस्या-
नुजो हिरण्यसेनापरनामा तोरमाणः तेन भ्रात्रा बन्दीकृतः । ततस्तावुभावपि
ईपत्कालभेदेनैकस्मिन् समय एव मृतौ । तदा तोरमाणतनयः द्वितीयप्रवरसेन-
नामको बालकः कयाचित् कुलालकान्तया सगृहस्य संवर्धितः । पश्चात् पितृ-
वृत्तान्तं ज्ञात्वा देशं परित्यज्य तीर्थयात्राव्याजेन कुत्रापि गतः । काश्मीरराज्य-
मगजकमभूत् । तदा श्रीहर्षापरनामा विक्रमादित्य उज्जयिनीचक्रवर्ती । स
म्लेच्छान्तकः शकानां जेता । तस्याज्ञया मन्त्रिणः काश्मीरान् पालयन्ति स्म ।

तत्काले श्रीहर्षस्य सभां प्रतिदिनं बहवः पण्डिताः कवयश्च प्रविश्य
राजानं स्तुत्वा सत्कृतिं च लब्ध्वा गच्छन्ति स्म । एकदा मातृगुप्तस्तत्र गत्वा
महाराजं दृष्ट्वा सन्तुष्टान्तरङ्ग एतद्दर्शनमेवात्ममिति मत्वा कुत्रचिदुपविश्य
तूष्णीमास । सभान्ते विबुधैः सह बहिर्निर्गाम । ततःप्रभृति प्रतिदिवसमायाति
स्म । न किमपि याचते । किमर्थमागतोऽसि त्वमिति गङ्गा च न पृष्टः । तथैव
रात्रिदिवमयं बलीयसोद्योगेन राजानं सेवमानः पदं ऋतूनत्यवाहयत् ।

एकस्यां रात्रावयं राजद्वारे भटैः सह स्थितः । तेषु मुप्तेषु अयं जाग-
रूकोऽभवत् । तस्मिन् समये प्रासादे चण्डवायुना दीपाः प्रशमिताः । तान्
दृष्ट्वा भूपालः कस्तत्रेत्यब्रवीत् । राजन्नयमहं मातृगुप्त इति प्रतिवचनं दत्त्वा,

तदाज्ञया प्रासादमाख्य दीपानुज्ज्वलितान् कृत्वा पुनरधो गच्छन्तं तं भूपतिः
तिष्ठेत्युक्त्वा पप्रच्छैवम् ।

राजा— कियत्यस्ति निशा ?

मातृ०— देव ! अर्धयामावशेषा यामिनी ।

राजा— कुतस्त्वया ज्ञातो निशाशेषः ? कथं ! न निद्रां गतः ?

मातृ०— तस्मिन्नेव क्षणे श्लोकं कृत्वा राजानमेवं व्यजिज्ञप्त् ।

“शीतेनोदवृषितस्य मापशिमिवञ्चिन्तार्णवे मज्जतः

शान्तार्गिन् स्फुटिताधगस्य धमतः क्षुत्क्षामकण्ठस्य मे ।

निद्रा क्वापि विमानितेव दयिता संत्यज्य दूरं गता

सत्पात्रप्रतिपादितेव वसुधा न क्षीयते शर्वरी ॥”¹

सोऽयं श्लोकं मातृगुप्तप्रणीत एव न तु कल्हणेन कल्पितः, किन्तु
विद्वत्सम्प्रदायागतः श्लोकोऽयं कार्पटिकस्येति क्षेमेन्द्रेणौचित्यविचारचर्चायां²
यदुक्तं तत्प्रामादिकम् ।

तदा श्रावणश्चिरमुपेक्षितोऽयं साधुरिति मनसि विचिन्त्य गच्छेति मातृ-
गुप्तमाज्ञाय राजहानस्य काश्मीरम्याय राजा भूयादिति निश्चित्य तदानीमेवा-
ज्ञापत्रं दत्त्वा गृहचारान् प्रेषयामास काश्मीरगण । अपि च काश्मीरराज्यदान-
शामनं च लेखयित्वा गत्रिशेषमत्यवाहयत् । प्रभातायां शर्वरी यथापूर्वं राज-
सन्निधिं गतायास्मै राजादेशाच्छासनलेखमदाद्राजलेखाधिकारी । राजा चोक्त-
वान् पर्याप्तं लेखं मा पठ । अथैव श्रीनगरं गच्छेति । तथेति प्रभोगज्ञां
शिरसि कृत्वा, मातृगुप्तः पादचारी श्रीनगरं प्राप्य ततोऽपनीतप्राग्वेषः, प्रावृत्तो
धवलांशुकैर्जगामान्तिकं मन्त्रिणां विक्रमादित्यशासनपत्रं चादात् । ते च लेख-

1. राजतरङ्गिणी. III. 181.

2. ‘क्षेमेन्द्रस्य. औचित्यविचारचर्चा’ (Kāvya-mālā-Part I.
p. 124) 1929.

मुन्मुच्य वाचयित्वा मातृगुप्तमिममभिवन्द्य शुभे मुहूर्ते राज्याभिषिक्त चक्रः ।
कविर्यं परमानन्दभगितः कृतज्ञतापूर्वकाभिवादनपत्रं श्रीहर्षाय प्रेषयित्वा प्रजानु-
रञ्जनं काश्मीरपालनं चकार । भर्तृमेण्ठादीनां कविरोगवगाणां चाश्रयोऽभवत् ।

अनन्तरं तोरमाणपुत्रः प्रवर्गमेनः स्वतपःसन्तुष्टाच्छिवाद्राज्यवरं लब्ध्वा
ससैन्यस्त्रिातांदिशत्रून् विजित्य, विक्रमादित्यं जेतुमुज्जयिनीं गत्वा, तत्समये
स राजा दिवंगत इति विज्ञाय, वर्याभूताय तननयाय प्रतापशीलापरनाम्ने शीला-
दित्यायाभयं दत्त्वा, पूर्वमुज्जयिनीनाथेनापहृतं काश्मीरराजसिंहासनं स्वायत्तं
कृत्वा, श्रीनगराभिमुखोऽभवत् । तद्घातीं श्रुत्वा मातृगुप्तां राज्यं पत्नित्यज्य
काश्मीरप्रयाणोन्मुखोऽभूत् । प्रवर्गमेनस्तद्घातांमाकर्ण्य मध्येमार्गे मातृगुप्तमुपेत्य
“यथा पूर्वं भवन्तः काश्मीरपालनं कुर्वन्त्यिति प्रार्थितवान् । न हि तथा
वक्तव्यम् । त्वदीयं राज्यं त्वमेव पालयेत्युक्त्वा अयं ब्राह्मणः काशीं गत्वा,
सन्यस्य योगनिष्ठो भूत्वा, तत्रैव सिद्धिं गतः । मातृगुप्तराज्यपालनकालः
कतिपयमासानाः पश्यत्सगः^१ ।

मातृगुप्ताश्रयः शकजेतोऽजयिनीपालकः श्रीहर्षविक्रमादित्यः शा. शकपूर्वं
१३४ तमे वत्सरे भवेदिति कालिदासजीविते पठितं पाठकैः ।^२ राजतर्ङ्गिण्युक्त-
काश्मीरपालकराज्यकालवत्सराणानानुगतेन शा. श. प्रान्ते यशोवर्माणंकाश्मीर-
राजो ललितादित्यो जिगायेति ललितादित्यात्पूर्वं ६३८ संवत्सरमितकाले मातृ-
गुप्तश्रीहर्षविक्रमादित्यावास्तामिति च वेंचं भवति । तत इदानीं द्वयोः कालयो-
रन्तरं १२३ संवत्सरमितं दृश्यते । इदमन्तरं विचारणीयं भवतु । तथापि
मातृगुप्तश्रीहर्षयोः कालः पूर्वोक्त एवेति प्रतीतिः प्रबला ।

प्रवर्गमेनेन गवणवधनामान्तरं सेतुबन्धकाव्यं विरचितमिति दण्डिभट्ट-
बाणादिस्तुतिवचनैर्विज्ञातम् । तदीयश्लोकाः केचन क्षेमेन्द्रादिभिर्गौचित्यविचार-

1. This story is narrated in राजतरङ्गिणी III. Tara-
nga.

2. See infra.

चर्चादिपूढाहताश्च । स काश्मीरपालः प्रवर्गसेनः शा. श. ४९ प्रान्ते स्थित इति काव्यमालाप्रकाशकैरुक्तम् ।^१ न तु प्रथमो वा उत द्वितीयो वेति चिन्तितम् ।^२ यदि सेतुबन्धकर्ता द्वितीयः स्यात् स राजा शा. श. १०२ प्रान्ते भवेदित्यन्येषामभिप्रायाद् ज्ञायते । तर्हि मातृगुप्तसमकालः प्रवर्गसेनः सेतुबन्धकर्ता न भवेत् तत्पितामहपौत्रयोः प्रवर्गसेनयोरन्तरं ४७ वत्सरमितम् । एवं स्थिते पुनर्गण्यन्वो विशयः ।

प्रथमतुञ्जजीनादिसप्तगजपालनानन्तरं मातृगुप्तो काश्मीरगजत्वेन श्रीहर्षविक्रमादित्येन नियुक्तः । तद्गजसप्तकपरिपालनकालः २२२ वत्सरा इति राजतरङ्गिणीतो ज्ञायते । अनेन गणनेन तावुभौ शा. श. ४० (क्रि. श. १२८) मितकाले भवतः । अयं निर्णयः शकारिविक्रमशककर्ता श्रीहर्षविक्रमादित्यः शा. शकात्पूर्वं १३४ (क्रि. पू. ९६) वत्सर आसीदिति प्रसिद्धविश्वसस्य भञ्जको भवति । ततश्च मातृगुप्तकालः संदिग्धः । तथाप्ययं कविः कालिदासात्पर एवेति वक्तव्यम् । मातृगुप्तः कदापि कथमपि कालिदासो भवितुं नार्हति । न हि कालिदासो दीनः, न राजा न संन्यासी । न मातृगुप्तो गधुवंशादिप्रसिद्धकाव्यकर्ता । कालिदासवार्धकदशायां मातृगुप्त आसीदिति चिन्तनं वरम् ।^३

विख्यातोऽभिनवगुप्ताचार्यः स्वीयत्रिंशिकाविवरणावतारिकायां निजवंशमूलपुरुषो मातृगुप्तोऽन्तर्वेदीतः काश्मीरमाजगामेत्युवाच, न तु काश्मीरपालकत्वेनागत इति । द्वयोरन्तरं वत्सरसहस्रम् । तत्प्राचीनकालचरितं कथमभिनवगुप्तो ज्ञातुं समर्थः ? तथाप्यभिनवगुप्तवंशमूलपुरुषोऽयमिति वक्तुमिदमलम् । अस्य

-
1. सेतुबन्धम्-2nd ed. (N. S. Press, Bombay) 1935.
 2. M. Krishnamachariar, p. 124.
 3. For a discussion see under Kālidāsa M. Krishnamachariar, pp. 101 ff.

जन्मभूमिगन्तवर्दी कुत्रत्येति संशयः । गजतरङ्गिणी ललितादिन्यमेवं वर्णयति ।

“करं पूर्वदिशो गृह्णन् प्रतापानलसन्निधौ ।

अन्तर्वेद्यां महागजः स्वकीत्युष्णीषमृदु बभौ ॥”¹

प्रयागदेशीया गङ्गायमुनयोर्मध्यभूमिः (लङ्का) अन्तर्वेदीति तत्प्रकाशका-
भिप्रायः । प्राग्गोदावरीमण्डलीयं नृसिंहस्वामिक्षेत्रं पुरातनमद्याप्यन्तर्वेदीनाम्ना
चकास्ति । स्कान्दगौतमीमाहात्म्ये चेयं वर्णिता । अनयोर्ललितादित्यविजिता-
न्तर्वेदी का वा ? अनेन कविना निर्मितं काव्यं न लभ्यम् । औचित्यविचार-
चर्चायामुदाहृतोऽयं श्लोक एतन्निर्मितकाव्यस्थ इव भाति ।

“नायं निशामुखसरोरुहराजहंसः

कीरीकपोलतलकान्ततनुः शशाङ्कः ।

आभाति नाथ तदिदं दिवि दुग्धसिन्धु —

डिण्डीरपिण्डपरिपाण्डु यशस्त्वदीयम् ॥”²

भरतनाट्यशास्त्रस्यैतेन व्याख्यानं रचितमिति सुन्दरमिश्रेण ‘नाव्यप्रदीपे’³
सूचितम् । अभिनवगुप्तकुन्तकादिभिरस्य वाक्यान्मुदाहृतानि स्वग्रन्थेषु⁴ ।
शार्ङ्गदेवेन सङ्गीतशस्त्राकरे प्रशंसितेषु संगीतशास्त्रप्रसिद्धेषु पूर्वग्रन्थमप्यस्ति । एतेन
सङ्गीतसाहित्ययोः मुगृहीतनामधेयो मातृगुप्त इति ज्ञायते ।

1. राजतरङ्गिणी. III. 132.
2. औचित्यविचारचर्चा-(Kāvyamālā, Part I, p. 142.
3. Composed in 1613 A. D. by Sundara Mīśra
Aujāgari. India Office Catalogue vol III,
pp. 347-48.
4. M. Krishnamachariar, p. 819.

(१५) भर्तृमेण्ठः

काश्मीरगजस्य पूर्वोक्तमातृगुप्तिस्थास्थानविद्वत्कविग्यं पूर्वकविभिर्गतावाभि-
नन्दित इत्थम् । तत्र परिमलकालिदास एवमाह —

“तत्त्वस्पृशस्ते कवयः पुराणाः
श्रीभर्तृमेण्ठप्रमुखा जयन्ति ।
निस्त्रिंशधागसदृशेन येषां
वैदर्भमार्गेण गिरः प्रवृत्ताः ॥”¹

अत्र पुराणा इति विशेषणमयं कविः प्रमुखा मातृगुप्तेन सह प्राचीन इति
सूचयति, वैदर्भमार्गशब्दोऽस्य विदर्भजत्वं च ।

अयमीश्वरस्य द्वितीयावतार इति राजशेखरकविरेवं स्तुतवान् —

वभूव वल्मीकभवः कविः पुरा
ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेग्वया
स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥”²

बाणः एनमेवं स्तवीति —

“वक्रोक्त्या मेण्ठराजस्य वहन्त्या सृणिरूपताम् ।
आविद्धा इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविकुञ्जराः ॥”³

-
1. नवसाडसाङ्कचरितम्. 1.5(Bombay Sanskrit Series-L-III-Bombay)-1895.
 2. Bālarāmāyaṇam. I. 16(Medical Hall Press, Benares)-1869.
 3. हरिकविप्रथिता ‘सुभाषितहारावली’ (अमुद्रिता)

एवमेव मङ्गलादिभिरप्ययमभिनुतः कल्हणस्तु राजतरङ्गिण्यां
तृतीयतर्ङ्गेऽस्य चरितमेवं वर्णितवान् —

“हयग्रीववधं मेण्ठस्तदग्रे (मातृगुप्ताग्रे) दर्शयन्नवम् ।
आसमाप्तिं ततो नापत्साध्वसाध्विति वा वचः ॥
अथ प्रथयितुं तस्मिन् पुस्तकं प्रस्तुते न्यधात् ।
लावण्यनिर्याणभिया तदधः स्वर्णभाजनम् ॥
अन्तर्गतया तस्य तादृश्या कृतसत्कृतिः ।
भर्तृमेण्ठः कविर्मेने पुनरुक्तं श्रियोऽर्पणम् ॥”¹

अनेन मातृगुप्तस्य लक्ष्मीविलासः, भर्तृमेण्ठस्य सुवर्णसत्कारलाभश्च
प्रदर्शितः । क्षेमेन्द्रः सुवृत्ततिलके,² राजशेखरः काव्यमीमांसायां चोदाजहारेण
अधोलिखितं श्लोकं भर्तृमेण्ठं स्मरन् —

“आसीदैत्यो हयग्रीवः मुहूर्द्रेष्मसु यस्य ताः ।
प्रथयन्ति बलं बाह्वोः सितच्छत्रस्मिताः श्रियः ॥”³

एतादृशमहाकवेरेवंविधं हयग्रीववधकाव्यं कालगर्भं लीनं दुर्दैवात् ।
अहो कालः । मेण्ठशब्दपर्यायं हास्तिपकपदमपि व्यवहृतम्,⁴ यथा हास्ति-
पकस्येति भोजराजेन शृङ्गाप्रकाशे नामद्वयमपि गृहीतम् । तेन तत्रोदाहृता
इमे श्लोकाः सदुक्तिकर्णामृते च सन्ति ।

1. राजतरङ्गिणी. III. 250-262.
2. सुवृत्ततिलकम्. III. p. 16 (Haridās Sanskrit Series-26. Benares) 1933.
3. M. Krishnamachariar, p. 133.
4. Intro. to Jalhana's सूक्तिमुक्तावली. (pp. 47-48) Gaekwad's Series-Vol. IXXXII. Baroda.

“वाचो माधुर्यवर्षिण्यो नाभयः शिथिलांशुकाः ।
 दृष्ट्यश्च चलद्भूका मण्डनान्यान्प्रयोषिताम् ॥
 तथाप्यकृतकोत्तालहासपल्लविताधरम् ।
 मुखं ग्रामविलासिन्याः सकलं राज्यमर्हति ॥
 न तथा नागरस्त्रीणां विलासा रमयन्ति नः ।
 यथा स्वभावमुग्धानि वृत्तानि ग्राम्ययोषिताम् ॥”¹

अत्र प्रथममान्ध्रस्त्रीवर्णनमत्यन्तं स्वभावसिद्धं सत्कविरयमान्ध्रदेशं
 संवचारेति प्रथयति । द्वितीयं ग्रामविलासवर्णनमस्य सहजसौन्दर्यवर्णनचातुर्यं
 लोकविज्ञानं च प्रकटयति । अपि च गोदावरीतीरान्तर्वेदीग्रामात्प्रयातस्य मातृगुप्त-
 स्यायमान्ध्रो विदग्धजः प्राणमित्रमिति, तेन हेतुना तदास्थानं गत इति च तर्क-
 यत्यस्मन्मनः । आन्ध्रेण मया नातोधिकं वक्तव्यम् । देवं जानाति तत्तत्त्वम् ।
 सदुक्तिर्गामृतेऽम् श्लोकौ दृश्येते भर्तृमेण्ठनाम्ना -

“वासग्रासं गृहाण त्यज कर्किलभ ! प्रेमबन्धं कर्णिष्याम् ।
 पाशग्रन्थि व्रणानामवितमधुना देहि पङ्कानुलेपम् ॥
 दूरीभूतास्तवैते शबरवरवधूविभ्रमोद्भ्रान्तश्याः ।
 रेवातीरोपकण्ठच्युतकुमुमरजो धूसरा विन्ध्यपादाः ॥²
 त्यक्तो विन्ध्यगिरिः पिता भगवती मातेव रेवानदी
 ते ते स्नेहनिबन्धबन्धुरधियस्तुल्योदया दन्तिनः ।
 त्वल्लोभाज्जनु हस्तिनि स्वयमिदं बन्धाय दत्तं वपुः
 त्वं दूरे ध्रियसे लुठन्ति च शिरःपीठे कठागंशुकाः ॥”³

-
1. M. Krishnamachariar, *p.* 133. Peterson's Intro. (*pp.* 93-94) to the सुभाषितावली. (1886)
 2. शाङ्गधरपद्मदत्तः vol. I. 928 v. (Bombay Sanskrit Series-XXXVII-Bombay) 1888.
 3. Peterson's Introduction (*p.* 94) to सुभाषितावली, (B. S. Series Bombay)-1886.

(१६) अश्वघोषः

प्रसिद्धाऽयं विद्वत्कविर्बौद्धमतगुरुः पाटलीपुत्रनिवासी प्रथमतः । ततः पुरुषपुरं (पेशावर) कनिष्कराजाऽस्थाने सभ्याऽभवदिति चरित्रकारा वदन्ति ।^१ कनिष्ककालस्तु विमर्शकलोकैऽतीतं सन्दिग्धः । गौतमबुद्धनिर्वाणानन्तरं १५० वत्सरमिते काले स आसीदिति कल्हणेनैवमुक्तं राजतरङ्गिण्यां प्रथमतरङ्गे --

“अथाभवन् स्वनामाङ्कपुरत्रयविधायिनः
हुष्कजुष्ककनिष्काख्यान्त्रयस्तत्रैव पार्थिवाः ।^२
ते तुरुष्कान्वयोदभूता अपि पुण्याश्रया नृपाः
शुष्कलेत्रादिदेशेषु मठचैत्यादि चक्रिरे ॥
प्राज्ये राज्यक्षणे तेषां प्रायः काश्मीरमण्डलम्
भोज्यमास्ते स्म बौद्धानां प्रब्रज्योर्जिततेजसाम् ।
तदा भगवतः शाक्यसिंहस्य परनिर्वृतेः
अस्मिन्महीलोकधातौ सार्धं वर्षशतं ह्यगात् ॥”^३

तेनैवं पुरातनमते प्रकटितेऽपि नैतावता बुद्धनिर्वाणकालः प्रकाशितः ।

-
1. M. Krishnamachariar, pp. 124, 125.
 2. राजतरङ्गिणी-I. 168.
 3. राजतरङ्गिणी-I. 170-172.

अपि च कनिष्कस्यायं समकाल इति च न ज्ञातः । तथा च चरित्रकाग बहु-
विधमामनन्ति कनिष्ककालम् ।^१ अशोकमहाराजपौत्रादामोदगदनन्तरं कनिष्कः
काश्मीरं गत इति राजतरङ्गिणीतो ज्ञायते ।^२ तथाप्यशोककाल इव कनिष्क-
कालोऽपि चरित्रकागमते न स्पष्टः । अश्वघोषः कनिष्केन साकं काश्मीरं गत
इत्यत्रापि न प्रमाणम् । तस्मात् कौलपण्डितः द्विपरिशोधकमतानुसारेणायं
कविः शा. शकारम्भात् किञ्चित् पूर्वो वा, परो वा आसीदिति चिन्तनमेव
वरमद्य ।^३ अश्वघोष आर्यस्वर्णाक्षितनयः पार्श्वपण्डितशिष्यः । अनेन बुद्ध-
चरितं सौन्दरानन्दं चेति काव्यद्वयं निर्मितम् ।^४

आद्यस्यान्तिमसर्गवृत्तयं शा. श. १७९२ प्रान्ते नेपालदेशवासिना
अमृतानन्देन रचितमिति किंवदन्ती । द्वितीयमष्टादशसर्गात्मकम् ।^५ गौतमोप-
देशात्परित्यक्तसंसारस्य नन्दस्य पतिविरहितायास्तत्पत्न्याश्च वियोगदुःखमभि-
वर्णितमस्मिन् । अनेनाऽलङ्कारग्रन्थोऽपि निर्मित इति श्रूयते, न तु दृश्यते
कुत्रापि । कविरयं बौद्धमततत्त्वज्ञः शान्तो विरक्तश्च । अपि च लोकज्ञः । अस्य
कवित्वमपि निर्दुष्टं संसं च । इमे विरक्तिबोधका श्लोका बुद्धचरिते ।

“नावजानामि विषयाञ्च जाने लोकं तदात्मकम् ।
अनित्यं तु जगन्मत्वा नाऽत्र मे रमते मनः ॥
जरा व्याधिश्च मृत्युश्च यदि न स्यादिदं त्रयम् ।
ममापि हि मनोज्ञेषु विषयेषु रतिर्भवेत् ॥

-
१. बुद्धनिर्वाणान्तरं ९०० वत्सरमिते काले कनिष्क आसीदिति ह्युच्यन्-
त्स्याङ्गः; ४०० मितकाल इति माक्समुल्लरः; क्रि. श. २७८ मिते
काल इति भाण्डारकरमिश्राः क्रि. श. प्रथमशताब्द्यामश्वघोष इति केचन
द्वितीयशताब्द्यामिति; M. Krishnamachariar, p. 126.
 २. राजतरङ्गिणी.
 ३. M. Krishnamachariar, p. 126.
 ४. „ „ p. 125.
 ५. M. Krishnamachariar, p. 126.

एतत्तत्परमं ब्रह्म निर्लिङ्गं ध्रुवमक्षरम् ।

यन्मोक्ष इति तत्त्वज्ञाः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥११

अयं गौरवबुध्या तत्र तत्र कालिदासकवितामनुससारेत्यत्र निदर्शन-
वाक्यानीमानि —

दिशः प्रसेदुर्भरुतो ववुः सुखाः^२

दिशः प्रसेदुः प्रवभौ निशाकरः^३

वाता ववुः सौग्व्यकराः प्रसेदुः^४

वाता ववुः स्पर्शमुखा मनोज्ञाः^५

कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दृःखमेकान्ततो वा^६

अतोऽपि नैकान्तमुखोऽस्ति कश्चि —

नैकान्तदृःखः पुरुषः पृथिव्याम्^७

परस्परं स्पृहणीयशोभं

न चेदिमं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः

पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥८

1. बुध्दचरितम्.
2. रघु. III. 14.
3. बुध्द.
4. कुमार. XI. 37.
5. बुध्द. XIII. 73.
6. मेघ. 106.
7. बुध्द. XI. 43.
8. रघु. VII. 14.

तां सुन्दरीं चेन्न लभेत नन्दः

सा वा निषेवेत न तं नतभूः ।

द्वन्द्वं ध्रुवं तद्विकलं न शोभे -

तान्योन्यहीनाविव रात्रिचन्द्रौ ॥¹

अग्निष्टश्यां परितो विसारिणा

सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो

बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥²

स हि खगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या

दापप्रभां भास्करवन्मुमोष ।

महार्हजाम्बूनदचारुवर्णा

विद्योतयामास दिशश्च सर्वाः ॥³

एतावन्मात्रेणास्य कवित्वप्रज्ञा न अङ्गनीया । कालिदासोऽपि भासमनु-
ससार खलु कुत्रचिद्गौर्वेण । एतादृशमनुसरणं कविलोके सर्वत्र दृश्यत एव ।
एवमेव रघुवंशसप्तमसर्गीयपुगन्धर्वीवर्णनम्, कुमारसम्भवतृतीयसर्गीयकामवर्णनं
चानेनानुसृतमिति बुद्धवरितृतीयत्रयोदशसर्गीयतद्वर्णनाभ्यां वेद्यम् । एतेनायं
कालिदासात्पर इति विमर्शकविश्वासः समञ्जसमेव । न हि कालिदासेनानुकृता
अश्वघोषकविता, किन्तु तेनैवानुकृता कालिदासकवितेति उभयकाव्यपाठकानां
विदितमित्यलं पल्लवितेन ।

1. सोन्दरानन्दम्. IV. 7. (p. 23)-*Punjab University Oriental Publications*. Edited by Dr. E. H. Johnston. (1928)

2. रघु. III. 15.

3. बुध्द. I. 32. M. Krishnamachariar. pp. 127-28; Who imitated whom depends on the dates of both Aśvaghoṣa and Kālidāsa. (Vide infra) In this connection cf. Dr. S. K. De, p. 69 and Winternitz vol. II. p. 256.

(१७) हरिषेणः

नष्टग्रन्थेषु प्राचीनकविष्वयमेकः । अलाहाबादनगरस्थितस्तम्भशासना-
दयमुत्तरदेशीयः समुद्रगुप्तसमकालस्तदास्थानविद्वत्कविरिति ज्ञायते । अनुक्त-
कालं गद्यपद्यात्मकं तच्छासनं प्रथमतः फ्लीट्पण्डितेन^१ परिशोधितम् ।^२
तदनन्तरं तदन्तर्गतसंस्कृतभागपरिशीलकेस्तच्छासनं समुद्रगुप्तराज्यकाले
निर्मितमिति निश्चितम् । “निशितविदग्धमतिगान्धर्वललितैर्ब्रीडितगुरुतुम्बुरु-
नारदादेः विद्वज्जनोपजीव्यानेककाव्यक्रियाभिः प्रतिष्ठितकविराजशब्दस्य”^३ इति
समुद्रगुप्तं कविराजविरुदाङ्कितं वर्णयता हरिषेणेन तदास्थानविद्वत्कविना भवि-
तव्यमिति च सम्भावितम् । समुद्रगुप्तः शा. श. २८२ समये स्थित इति
इति केषांचिदभिप्रायः । एतेन समुद्रगुप्तः स्वयं महाकविरिति हरिषेणादि-
सत्कवीन्द्रपोषक इति च द्वौ चरित्रांशौ विज्ञाताविति सन्तोष्यम् ।

1. Dr. Fleet.

2. M. Krishnamachariar, *p.* 97.

3. „ „ „ *p.* 98.

(१८) भर्तृहरिः

“महान्तः कवयः सन्तु महान्तः पण्डितास्तथा ।
महाकविर्महाविद्वानेको भर्तृहरिर्मतः ॥”

शब्दशास्त्राचार्यः, सार्वलौकिकविज्ञानमूर्तिः ब्रह्मवेत्ता अयमपि कालवशात् चित्रविचित्रकथाश्रयः समभवत् यथा वाल्मीकिप्रमुखाः परिणीतचतुर्जाति-कन्यस्य चन्द्रगुप्तनामकब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां वररुचिः, क्षत्रियायां विक्रमार्कः, वैश्यायां भट्टिः, शूद्रायां भर्तृहरिश्च सञ्जाता इत्येका कथा^१ । वलभीपालकस्य भट्टारकापरनामकभट्टिगजस्य सभायामयं कविरित्येका कथा^२ । अन्या चैका कथा चाटुश्लोकाऽत्मिकाः —

“ब्राह्मण्यामभवद्ग्राहमिहिगे ज्योतिर्विदामग्रणीः
गजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् ।
वैश्यायां हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च, शङ्कुः कृती
शूद्रायाममरः षडेव गबरस्वामिद्विजस्यात्मजाः ॥”

भर्तृहरिः कस्यचिद्देशस्य पालकः । तस्मै कश्चिद्विप्रः फलमेकं समर्पितवान् । स गजा तत्फलं भार्यायै प्रायच्छत् । सा तु स्वजारायादिशत् । स च निजकान्तायै दत्तवान् । तद्गृहीत्वा वीथ्यां गच्छन्त्यास्तस्याः हस्ते तत्फलं दृष्ट्वा, राजा तामाहूय तत्फललब्धिं श्रुत्वा, तदनन्तरं तद्वृत्तान्तं सकल-

1. M. Krishnamachariar, pp. 315 and 141.
2. „ „ p. 141.

माकलय्य, राज्ञीदुश्चरितं विदित्वा, विरक्तः संसारमुत्सृज्य पर्यटन् सुभाषित-
त्रिशतीमुक्तवान् । स एवायं महाकविः भर्तृहरिरिति अपरा कथा । एतां कथां
विश्वस्य, त्रिशतीव्याख्याता अर्वाचीन आवञ्चिरामचन्द्रपण्डितस्तदवतारिकाया-
मेवमुक्तवान् ।

“विप्रेणाभूतपूर्वं फलमधितपसाऽलम्भि सूर्यप्रसादात् ।”

इत्यादि । अपि च, भर्तृहरिनिर्मित इति श्लोकोऽयं कस्मिंश्चिन्मुद्रणे (शा.
१८९९. निर्णयसागर) दृश्यते --

“यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता

साप्यन्यामिच्छति जनं स जनोऽन्वसक्तः ।

अस्मत्कृते च परिशुष्यति काचिदन्या

धिकं तां च, तं च, मदनं च, इमां च, मां च ॥”

केवलं किंवदन्तीमूलकं अत्यर्वाचीनकल्पितमिदं कथासूचनं किं विश्वसनीयं
म्यात् ? तदेतादृशकथाः परित्यज्य, कवेरस्य सत्यादन्तं विज्ञातुं यतामहे
यथालाभं, यथाशक्ति ।

पातञ्जलमहाभाष्यस्य त्रिपदी दांपिकेतिव्याख्ययोर्निर्माताग्मेनं कैयटः
स्वायप्रदीपाख्यव्याख्यावतारिकायामेवं तुष्टाव --

“भाष्याद्धिः क्वातिगम्भागः क्वाहं मन्दमतिस्ततः ।

छात्राणामपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥

-
1. Sri. Malladi Sūryanārāyaṇa Śastri's *Lives of Sanskrit Poets* (Telugu) p. 85. (1911) for a discussion about Bhaṭṭhari, see also Das Gupta, pp. 101. ff. Intro (p. 73-75) to सुभाषितावली; Intro. (p. 47) to Jalhana's सूक्तिमुक्तावली. (Baroda)-1938.

तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ।

क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तोऽस्मि पङ्गुवत् ॥”^१

काश्मांगजमुक्तापीडस्य मन्त्रिणो लक्ष्मणस्य वंशे सम्भूतो भूपतिगजपुत्रो
हेलराजो भर्तृहरिनिर्मितवाक्यपदीयस्य व्याख्यानं ग्वयन् तदवतारिकायामेनमेवं
स्तुतवान् ।

“त्रैलोक्यगामिनी येन त्रिकाण्डी त्रिपदीकृता ।

तस्मै समस्तविद्याश्रीकान्ताय हृग्ये नमः ॥

सूक्तिश्रियः स्फुटा एता जयन्ति जगतां गुरोः ।

हेरभाय्याधिपायूषच्छुटाच्छ्रुतिविग्रहाः ॥”^२

वाक्यपदीयस्यैवान्यद् व्याख्यानं निर्मितवता पुण्यराजेन तदन्ते भर्तृहरि-
रवं कीर्तितः ।

“गुग्मे भर्तृहरये शब्दब्रह्मविदे ।

सर्वसिद्धान्तसन्दोहसागमृतमयाय च ॥”

अनेनायं भर्तृहरिग्व प्रवृत्तश्लोकेषु नामैकदेशन्यायेन हरिसंज्ञया व्यवहृत
इति फलितम् । एतावता अस्य हरिनामख्यातिः, महावैदुष्यविख्यातिश्च
विदिता ।

अथ, इदानीमेतदायमुभाषितत्रिंशती-भट्टिकाव्य-पुरुषार्थदशकादानां
व्याख्यातृभिः तत्तदवतारिकामु तत्तन्मूलग्रन्थलेखकैः तदन्तेषु चायं कथं वा
व्यवहृतः ? तद् द्रक्ष्यामः ।

1. Kaiyata's महाभाष्यप्रदीपः Introductory vv. 6-7.

(Nirṇayasāgar Press, Bombay)-5th ed. (1951)

2. हेलराजस्य वाक्यपदीये.

सहृदयानन्दिनीव्याख्यान्तवाक्यानि इमानि ‘श्रीभर्तृहरिगीर्णोद्भविरचिता सुभाषितत्रिशती सम्पूर्णा’ ।¹

“पुरुषार्थदशकान्तस्थितानामानि वाक्यानि इति आचार्यभर्तृहरिप्रणीतं पुरुषार्थदशकं सम्पूर्णम् ।”

श्रीधरपण्डितकृतव्याख्यान्तश्लोकार्धोऽयम् — “व्याख्याने भट्टिकाव्यस्य श्रीधरीये मनोहरे ।”

मुग्धबोधिण्याद्यन्तयोर्भरतपण्डित एवमाह । भर्तृहरिनामककविः श्रीराम-
कथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।

“भट्टिकां प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनीम् । मुग्धबोधिण्या भट्टिकायाम् ।”

“लिंगितपुस्तकस्यैकस्यान्ते — इति भर्तृकाव्यटीकायां जयमङ्गलायाम् ।”

“अन्यस्मिन् लिंगितपुस्तके — श्रीमद्गोविन्ददीक्षितसूनुविक्रमावर्ज-
भट्टिमहाकविविगचिने महाकाव्ये ।”

“परस्मिन् लिंगितभट्टिकाव्यपुस्तके वलभीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूनुः
भट्टिमहाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य कृतौ ।”

कस्मिंश्चिद्विगितपुस्तकस्थानि जयमङ्गलावाक्यानि “श्रीस्वामिसूनुः कवि-
भट्टिनामा रामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।”

“कन्दर्पचक्रवर्तिभाषितमिदं — अत्र तावत् महामहोपाध्यायश्रीभर्तृ-
हरिकविना विरचिते भट्टिकाव्ये शब्दकाण्डलक्षणम् ।”

नारायणविद्याविनोदोक्तिरियम् । “अत्र कविना श्रीधरस्वामिसूनुना

-
1. रामचन्द्रबुधेन्द्रनिर्मिता सहृदयानन्दिनीसमेता, सुभाषितत्रिशती.
(अष्टमसंस्करणम्) (Nirṇayasāgar Press, Bombay) —
1957.

भर्तृहणिणा सर्गबन्धः । ईदृशानि बहूनि वचनानि सन्ति । प्रकृतविषयनिर्णया-
येमान्यलम् । एभिस्तत्त्वमिदं वेद्यं भवति ।^१

नामैकदेशन्यायेन तत्तत्प्रदेशेष्वयं हरिनाम्ना, भर्तृनाम्ना, तत्प्रकृत-
रूपभट्टिनाम्ना च व्यवहृतः । पाणिनीयमूर्तिनाऽनेन निर्मितं रामकथाकाव्यं तु
विशेषतस्तत्र तत्र कविनाम्ना भर्तृकाव्यमिति सर्वत्र भट्टिकाव्यमिति प्रतीति-
मगमत् । तेन भर्तृहरिरिव भट्टिगिति निःशङ्कं वक्तुं शक्यते ।

अस्य पितुर्नाम केनचिदेकेन गोविन्ददीक्षित इति लिखितम् । केवल-
चाटुकथाश्रयं तद्वचनमुपेक्ष्यम् । बहुभिरैवकेव्याख्यातृभिश्च श्रीधर-श्रीधरस्वामी-
श्रीस्वामिनामान्येव प्रोक्तानि । श्रीधरस्वामिनः संप्रहनाम श्रीस्वामीति स्पष्टम् ।
तस्मादाकल्यवत्प्रमाणलाभमस्य पिता श्रीधरस्वामी भवेदिति सम्भावनीयम् ।

विषयेऽस्मिन्नेवं विस्पष्टेऽपि भट्टिकाव्यकर्ता भट्टिरेव न भर्तृहरिति भाव-
यन्ति केचित् ।^२ तत्र निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितजयमङ्गलासहितभट्टिकाव्यान्त-
स्थितं श्लोकचतुष्टयं प्रधानं कारणं तदिदम् ।

“इदमधिगतमुक्तिमार्गचित्रं

विविदिषतां वदतां च सन्निबन्धात् ।

जनयति विजयं सदा जनानां

युधि मुसमाहितमैश्वरं यथास्त्रम् ॥”

1. M. Krishnamachariar, p. 140; For a discussion on the identity of Bhaṭṭi and Bhartṛhari, see Dasgupta p. 616; *History of Sanskrit Poetics*, by Mm. Dr. P. V. Kane pp. 475. (1951)
2. पश्यन्तु पी. ही. काणेपण्डितनिर्मितसाहित्यदर्पणांगलपीठिकाम् ।
(2nd Revised and enlarged edition-1951.)

दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।
 हस्तादंश इवान्धानां भवेद् व्याकरणादृते ॥
 व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।
 हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥¹
 काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां
 श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।
 कीर्तिगतो भवतान्नुपस्य तस्य
 प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥²

पुनश्च काव्यमिदमित्यस्य श्लोकस्य जयमङ्गलव्याख्या मयेदं काव्यं
 विहितं कृतम् । श्रीधरसूनुना नरेन्द्रनाम्ना नृपेण पालितायाम्.....वलभी-
 नामकपुर्याम् । अत एव काव्यविधानाय या कीर्तिः सा तस्यैव गङ्गा भवतात् ।

अत्रायं विचारः — किमिदं श्लोकचतुष्टयं भट्टिकाव्यकर्तृचितं वा ?
 यदि तत्कविकर्तृकं तर्हि जयमङ्गलव्याख्यासहितेषु वा, केवलमूलमात्रेषु वा
 लिखितपुस्तकेषु कथमेतन्न स्यात् ? केवलजयमङ्गलासहितपुस्तकान्तस्थितत्वादिदं
 कविनिर्मितमिति न विश्वसनीयम् ।

पूर्वदृष्टचतुर्थश्लोके श्रीधरसेन इति तद्व्याख्याने श्रीधरसूनुरिति पाठभेदो
 दृश्यते । श्रीधरसूनुना नरेन्द्रनाम्ना नृपेण पालितायां वलभीपुर्यामित्यादि-
 व्याख्यानवचनवलान्मूलपाठो मुद्रणप्रमाद इति मन्तव्यमेव । तदा श्रीधर एव

1. M. Krishnamachariar, p. 143. भट्टिकाव्यम् XXII.
32-34 Nirṇayasāgar Press, Bombay.
(8th ed. 1934)
2. जयमङ्गलासहितेष्वपि बहुषु लिखितपुस्तकेषु नेदं श्लोकचतुष्टयम् ।
M. Krishnamachariar, p. 141, भट्टिकाव्यम्. XXII.
35(Nirṇayasāgar Press, Bombay. 8th.ed 1934)

श्रीधरसेन इति वक्तव्येऽपि कलमीपालकश्रीधरसेनचतुष्टये भट्टिपोषकश्रीधर-
सेनस्य निर्णयः कथम् ? व्याख्यानं विश्वस्य नेन्द्रनामा राजेति निर्णेतुं वा किं
प्रमाणम् । तदिदं सर्वमसङ्गतमिति मत्वा, ते श्लोका अर्वाचीनेन जयमङ्गलेन
विरचिता इति स्मरणमेवात्र शरणम् । अत्रेदं विवरणम् —

पूर्वश्लोकेषु प्रथमद्वितीयौ ग्रन्थप्रशंसात्मकौ । तृतीयश्लोकार्थस्तु दृग्-
कारप्रतिः । यः कोऽपि कविः पाठकोपयोगार्थं काव्यं प्रणीय “हता दुर्मधसश्चा-
स्मिन्निति” वदेद्वा ? भट्टिरेव भवतु । सोप्येतादृशदृग्भवाव इति कथं वक्तुं
शक्यते ? अथ कीर्तिरतो भवतानृपस्य तस्येति चतुर्थश्लोकवाक्येन कविर्वलमी-
पालकाय काव्यकीर्तिं दत्तवानिति खलु वादः ? भवतु, कीदृशमिदं काव्ययशो
दानम् ? काव्यं तन्नामाङ्कितं वा न हि तद्वद्विकाव्यमेव । तद्राजवंशावली किमु
वर्णिता तादृशावतारिकैव नास्ति । तद्राजगुणवर्णनलेशोऽपि न काव्ये कुत्रापि ।
अहो विचित्रा राजभक्तिः । अद्भुतं काव्ययशोदानम् । तदास्ताम् ।

व्याख्याता जयमङ्गलो कलमीप्रान्तवासी अर्वाचीनः, भट्टिविषयकचाटु-
कथाश्रोता, भट्टिकाव्यपाठकश्च । श्रुतिगोचरीभूतां किंवदन्तीं विश्वस्य भट्टिः
श्रीधरसूनुरेन्द्रास्थानकविरिति भ्रान्तः सन् पूर्वोक्तविषयं वर्णयितुं स्वीय-
व्याख्यानमहत्त्वं प्रकटयितुं चैतत्पद्यचतुष्टयं ग्रन्थान्ते निक्षिप्तवानित्यत्र न कोऽपि
संशयः ।

भट्टिकाव्यादं भामहालङ्कारः परमर्वाचीनः^१ । तस्मिन् भामहः काव्य-
प्रशंसां कुर्वन् नानाधात्वर्था यमकव्यपदेशिनी प्रहेलिका न मुखबोध्येति वक्तु-
कामः शास्त्रमिव काव्यमीदृशमपि व्याख्यागम्यं चेत् किं प्रयोजनमिति तन्नि-
रासपूर्वकमेवमुक्तवान् —

“काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।

उत्सवः सुविद्यामेव हन्त दुर्मधसो हताः ॥”^२

1. Vide M. Krishnamachariar, p. 144.

2. M. Krishnamachariar, p. 143; भामहीयः ‘काव्या-
लङ्कारः’ II. 20.

इमं श्लोकं भट्टिकाव्यस्याप्यनुगुणं मत्वा जयमङ्गलः स्वशक्तिप्रकठनाय
भामहवाक्यानि उपयुञ्जन्, पूर्वोक्ततायश्लोकं निर्मितवानिति विस्पष्टम् । भट्टि-
वाक्यान्येव भामहोनाप्युक्तानीति न कोऽपि विमर्शकः प्रवदेत् । भर्तृहरिव
भट्टिः । शब्दशास्त्राचार्येण भर्तृहरिव भट्टिकाव्यं निर्मितमिति निःशङ्कं विश्व-
सनीयमित्यलमतिविस्तरेण ।

अस्य कृतयः

एतन्निर्मितमहाभाव्यव्याख्ये कालक्रमेणान्तर्गते । अपि तु मुचिगं कीर्त्यते
वेयाकणैः । अस्य वाक्यदीप्यं त्वद्यापि विद्वदादरपात्रं भवत्येव । तन्महाकृतानां
लक्ष्यं यथाऽयं रामकथाश्रयं भट्टिकाव्यं चकारिति विदुषां विश्वासः ।

भट्टिकाव्यं द्वाविंशतिसर्गात्मकम् । प्रकीर्णादिचतुर्काण्डम् । तत्र
प्रसन्नकाण्डे दशमादिसर्गचतुष्टये सलक्ष्याणि काव्यगुणालङ्कारादिलक्षणानि
विशदीकृतानि । एतदवाचीनालङ्कारिकाणामयं भागो मार्गदर्शकः समभूत् ।

मुभाषितत्रिशर्ता सकलजनहृदयानन्दिनी सगस्वताकण्ठगत्नावली सहृदय-
रञ्जकमेतन्नीतिज्ञानवैराग्यवर्णनमनन्तर्गतातिकाव्यानामाद्यं निदर्शनम् । शैली तु
निरूपमाना । तत्रत्याऽयं कालस्तवः —

“सा रम्या नगरी, महान् स नृपतिः, सामन्तवक्रं च तत्
पार्श्वं तस्य च सा विदग्धपण्डितश्चन्द्रविम्बानताः ।
उद्बुधतः स च राजपुत्रनिवहस्ते वन्दिनस्ताः कथाः
सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥”¹

वर्णनमिदं दृष्ट्वा केचन राजा भर्तृहरिः प्राभवभ्रंशेन विरक्तः सन्नेव-
माहेति कथामकल्पयन् । वलभीराजास्थानकविरयं तद्राज्यविनाशानन्तरमेवं

चिन्तितवानिति केचनाबदन् । कविनाम्ना जगति विख्यातमिदं काव्यमक्ष-
गस्यैरावाल्लगोपालमाराधितमिति विदितम् । क्रियापदप्रयोगचातुरीविशिष्टमिदं
वैराग्यशतकपद्यं भट्टिकाव्यं भर्तृहरिनिर्मितमेवेति मुक्तकण्ठं कथयति । अत्र
द्वितीयं, भट्टिकाव्ये —

अशीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि ।
शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥^१
पपात गक्षसो भूमौ रगट च भयङ्करम् ।
तुतोद गदया चारिं तदुद्रावाद्रिणा कपिः ॥^२

लंके धनस्यैव प्राधान्यमिति ज्ञापयति निम्नलिखितः श्लोकः । विशेषतो-
ऽस्य तुरीयपादः सार्वलौकिकः —

“यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः, स श्रुतवान्, गुणज्ञः ।
स एव वक्ता, स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥”^३

विषयलोलुपहृदये जुगुप्सामुत्पादयितुं शक्तास्य वाणी यथा —

“कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ।
चाग्भट्चाग्चैटकविटनटनिष्टीवनशायम् ॥^४
वेश्याऽसौ मदनज्वाला रूपेन्धनविवर्धिता ।
कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥”^५

1. सुभाषितत्रिशती-III. 55 v. (p. 147.)-Nirṇayasāgar Press, Bombay. (8th ed-1957)
2. भट्टिकाव्यम्. IV. 81 (p. 365)-Nirṇayasāgar Press, Bombay. (8th ed-1934)
3. सुभाषितत्रिशती. I. 32(p. 20)-N. S. P. ed. (1957)
4. „ II. 60(p. 91) „ „ „
5. „ II. 59.

ज्ञानयोगी सर्वशाम्भारङ्गतः सोऽयं शुद्धाद्वैती । तथापि शिवभक्तः ।
यथा: —

“दिवकालायतनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तेये ।
स्वानुभूत्यैकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥”¹
“महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे
जनार्दने वा जगदन्तर्गत्मानि ।
न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे
तथाऽपि भक्तिस्तरुणोन्दृशेऽग्रे ॥”²

लोकज्ञोऽयं चित्रमिति जीवतत्त्वमिन्धं प्रकटयति -

“व्याघ्राव तिष्ठति जगत्परितर्जयन्ती
गेगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्त्वति भिन्नवटादिवाम्भः
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥”³

भट्टिकाव्यं पाणिनीयसिद्धशब्दस्वरूपविज्ञानार्थं निर्मितमपि तस्मिन्
कविताचातुरी दृश्यते यथा —

“हिरण्मयी साललतेव जङ्गमा
च्युता दिवः स्थास्तुरिवाचिरप्रभा ।
शशाङ्कान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”⁴

1. सु. त्रिशती. I. 1. (p. 2)
2. „ III. 84 (p. 163)-N. S. P. ed. 1957
3. सु. त्रिशती. III. 38. (N. S. P. ed. 1957)
4. भट्टिकाव्यम्. II. 47.

“न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
 न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
 न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलम्
 न गुञ्जितं तन्न जहाग यन्मनः ॥”^१

जातीव्याप्तायां सुभाषितत्रिशत्यां कालक्रमेण कैचन श्लोकाः प्रक्षिप्ता
 इत्यत्रेदमुदाहरणम् मुदाराक्षसद्वितीयाङ्कश्लोकोऽयं विषयसागस्य लोभेन केनचित्
 त्रिशतीधैर्यपद्धत्यां प्रक्षिप्तः ।

“प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
 प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।
 विघ्नैर्मुहुर्मुहुर्गपि प्रतिहन्यमानाः
 प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥”^२

अपि च भर्तृहरिनीतिशतकश्लोकोऽयं वक्ष्यमाणः सुभाषितावल्यां माव-
 कविचाटुरिव दृश्यते । तत्प्रामादिकम् । भर्तृहरेः परस्य मावस्यायं श्लोकस्त-
 स्मिन् केनाप्यारोपितः स्यात् । तावता मावस्य चाटुश्लोक एव नीतिशतके प्रविष्ट
 इति न मन्तव्यम् । सोऽयं श्लोकः । (चिन्त्यं सुधीभिस्तत्त्वम्)

“शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वह्निना
 माऽश्रौषं जाति श्रुतस्य विफलक्लेशस्य नामाप्यहम् ।
 शौर्यं वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु मे सर्वदा
 येनैकेन विना गुणास्तृणबुसप्रायाः समस्ता अमी ॥”^३

1. मट्टिका. II. 19.
2. सु. त्रिशती. I. 72. (p. 42) N. S. P. ed. 1957-
 मुदाराक्षसम्. II. 17.
3. सुभाषितावली. 3073 (p. 508)

अस्य कालः

सन्दिग्धकालेऽप्यमेकः । बहुभिः परिशोधितोऽप्यस्य कालनिर्णयस्तु विभिन्न एव । मायात्पूर्वो भागविः । तस्मात्पूर्वो भर्तृहरिरिति पण्डितसम्प्रदायः । दण्डिभागविभ्यां पूर्वमेव वाक्यपदीयं सञ्जातमिति डाक्टर् ए. वा. कीथप्रभृतयः पाश्चात्याः, पण्डितत्रिवेदिप्रमुखा आस्माकीनाश्च विमर्शकाः सम्भावयन्ति । त्रिशतीर्षाठिकायां तेलंगपण्डिताः क्रि. प्रथमद्वितीयशताब्दीमध्यगतो भर्तृहरिरिति निर्णीतवान् ।¹ अन्ये केचनायं क्रि. पञ्चमशताब्दीमध्यगत इत्युक्त-
यन्तः । भर्तृहरिविंशति इति वदतां मतेऽयं कविः परोऽभवत् । ततदभिप्रायान् पुनस्कृत्यैव भर्तृहरिः शा. श. ३७० प्रान्ते स्थितवानित्यहं तर्कयामि । चरित्रज्ञाः परिशीलयन्तु ।

-
1. *History of Sanskrit Poetics* by Mm. Dr. P. V. Kane, pp. 74-75,

(१९) वत्सभट्टिः

अयं कविः प्राचीनोप्यस्य काव्यं मृग्यम् । मन्दसारशासनप्रशस्तिर्कास्य
कृतिर्यवशिष्टा ।¹ सा चैकपञ्चवाशनपद्यात्मिका फलीट्टमहाशयसम्पादितगुप्त-
शासनेषु भट्टीकृता । मन्दसारसूर्यदेवालयलब्धमिमां प्रशस्तिमयं कविः (मालव-
शके ५२९) शा. श. ३९५ मितवत्सरे निर्मितवान् ।²

प्रशस्तिरगिञोधकाः किलहोर्न्, वृल्हरप्रभृतयः कालिदासकवितामनुचकार
वत्सभट्टिरित्यवदन् । सम्पूर्णप्रशस्तिर्न मया दृष्टा । सप्तश्लोकास्तु लब्धाः ।³
तेनाऽस्मिन् प्रशस्तिकाव्येऽपप्रयोगाः सन्तीति यदुक्तं वृल्हरपण्डितेन⁴ तद्वगन्तुं
न शक्यते । यदि “मनोज्ञवधव” इति प्रयोगः शब्दशास्त्रविरुद्ध इति तदभि-
प्रायश्चेत्तदा प्रामादिकः स्यात् । पुरुषविशेषणरूपमिदं समस्तपदं न व्याकरण-
विरुद्धम् । मनोज्ञा वधवः येषां ते मनोज्ञवधवः — सोऽयं प्रयोगविशेषः समुचित एव ।
प्रशस्तिश्लोकेष्विमे चत्वारः

“केचित्स्वकर्मण्यधिकास्तथान्यै —

विज्ञायते ज्योतिषमात्मवद्भिः ।

अद्यापि चान्ये समग्रप्रालम्भाः

कुर्वन्त्यरीणामहितं प्रसद्य ॥

प्राज्ञा मनोज्ञवधवः प्रथितोरुवंशाः

वंशानुरूपचरितभरणास्तथाऽन्ये ।

1. M. K. p. 95.

2. „ „

3. डाक्टर् कृष्णमाचार्याणाम्. *Cl. Skt. Lit.* p. 95.

4. Dr. G. Bühler.

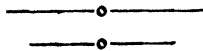
सत्यव्रताः प्रणयिनामुपकारदक्षाः
 विश्रम्भपूर्वमपरे दृढसौहृदाश्च ॥
 विजितविषयसङ्गैर्धर्मशीलैस्तथान्यै —
 मृदुभिरधिकसत्त्वैर्लोकयात्रामरैश्च ।
 स्वकुलतिलकभूतैर्मुक्तरागैरुदारै —
 रधिकमभिविभाति श्रेणिरिव प्रकारैः ॥
 रामासनाथरचने दरभास्करांशु —
 वह्निप्रतापसुभगे जललीनमीने ।
 चन्द्राशुहस्यतलचन्द्रनतालवृन्त —
 हारोपभोगरहिते हिमदग्धपद्मे ॥”¹

श्लोकोऽयं तुर्यः, ऋतुसंहागपञ्चमसंस्थं “निरुद्धवातायनमन्दिरोदग्म्”
 इत्यादिकं, न चन्द्रः न चन्द्रमगीचिशीतलम्² इत्यादिकं चानुकरणात्ताति यदुक्तं
 किल्हानपण्डितेन तदनुचितम् ।³ अनुकरणमन्वेष्टुं यततां सर्वेषां काव्येषु
 तद् दृग्गोचरं भवत्येव । वत्सभट्टिस्तन्मते महाकविर्माभूत् । कविरिति वक्तुमियं
 प्रशस्तिरलम् ।

1. M. K. pp. 95-96.

2. „ „ 96.

3. ऋतुसंहागम्. V. 2-3 vv.

(२०) चन्द्रगोमी

बौद्धः सोऽयं कविर्महान् वैयाकरणः, यस्तु स्वनाम्ना चान्द्रं व्याकरण-
मकरोत् ।^१ शा. ४०० प्रान्तवर्तिनाऽनेन तागसाधनशतक-शिष्यलेखाधर्मकाव्ये
विरचिते । अत्र द्वितीयं नीतिज्ञानबोधनात्मकम् । एतन्निर्माणविषये चैका-
कथा —

“रत्नकीर्तिनामा सामन्तराजश्च चन्द्रगोमिनमवमानितवान् ।

हितमुपदिशन्निदं काव्यमयं विरच्य तस्मै प्रेषितवानिति ॥”

काव्यमिदं गशियादेशे प्रकाशितम् ११४ श्लोका अस्मिन् सन्तीति च
श्रूयते ।^२ बल्लभदेवस्य सुभाषितावल्यां दृश्यमानमिदं श्लोकद्वयं तत्काव्या-
न्तर्गतमिति परिशोधका भावयन्ति ।

“विषस्य विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥”

केचिद्ध्येन हि भजन्ति विनीतभाव —

मन्ये जना विभवलोभकृतप्रयत्नाः ।

केचिच्च साधुजनसंसदि कीर्तिलोभात्

सद्भाववान् जगति कोऽपि न साधुरस्ति ॥^३

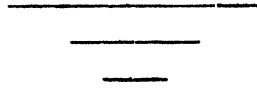
1. M. K. p. 314.

2. „ „

3. सुभाषितावली; 3368; 3449 *vv.* M. K. p. 315.

काशिकावृत्तिकर्त्रा जयादित्येनायं कीर्तितः । तेनास्य व्याकरणस्य विद्वल्लोके व्याप्तिरस्तीति विदितम् । अस्य व्याकरणं सर्वथा प्राणिनीयानुसरणमपि, तेनासाधिताः शब्दरूपा बहवोऽनेन साधुत्वेन साधिताः । तस्मादेवेदं व्याप्तं तत्काले । तदिदं तत्कृतिमङ्गलाचरणपद्यम् ।

“सिद्धं प्रणम्य सर्वज्ञं सर्वीयं जगतां गुरुम् ।
लघुविस्पष्टसम्पूर्णमुच्यते शब्दलक्षणम् ॥”

(२१) बुद्धघोषः

अयं बौद्ध इति नामैव वदति । विद्वान् कविरयं पद्यचूडामणिनामकं^१ दशसर्गं काव्यं प्रणीतवान् । अश्वघोषस्य बुद्धचरितमिवेदमपि गौतमबुद्धप्रशंसात्मकम् इदमधुनैव पाठकानां दृष्टिपथं गतम् । कवेरस्य समयः क्रि. ३३७, ३८७, ४८३, ५९०, ६००, इति विभिन्नानि मतानि सन्ति । बौद्धमतग्रन्थसम्पादनार्थमयं सीलोनदेशं गत इत्युक्तवतां ग्रे-जॉन्-सेनवर्त्तने^२-प्रमुखाणां तत्कालनिर्णये नेकमत्यं सञ्जातम् । पद्यचूडामणिनवमसर्गः शिशुपालवधद्वितीयसर्ग इवाभातीति मत्वा, केचन मावादयं पर इत्यचिन्तयन् । सेनवर्त्तनेपण्डितपरिशोधनं समञ्जसमिति बुद्ध्या बुद्धघोषः शा. ४०९ प्रान्तवतीति ब्रह्मो विश्वसन्ति । नायं मावकवितानुकारित्येतद्ग्रन्थप्रकाशकानां सयुक्तिकं विमर्शनमाविष्करोति । तथापि शा. ३०९ प्रान्तवर्त्ययमिति वादस्तु प्रबलः । पाठकाः प्रमाणमत्र ।

कविरयं ललितविस्तर-बुद्धचरितादिपूर्वकाव्यानि निरीक्ष्यैव कृतिमिमां वभाण । तथापि तैरनुक्ताश्चरित्रांशाः केचनास्मिन् स्फुरन्तीत्यत्र नाक्षेपः । अस्य कविता सरसा शैली च हृदयङ्गमा । यथा —

“यदीन्द्रनीलोपलकुड्मिषु

प्रविष्टविम्बां प्रथमेन्दुलेखाम् ।

मृणालखण्डस्पृहया मरालाः

चञ्चूपुटैश्चुम्बितमुत्सहन्ते ॥

1. M. K. p. 129.

2. Edited by Prof. M. Rangachariar & Sri S. Kuppaswamisastri. 1921.

रराज तस्या नवरोमराजि -

रारोहतस्तुङ्गपयोधराद्रिम् ।

शृङ्गारयोनेरवलम्बनार्थ -

मालम्बितेन्दीवरमालिकेव ॥

कृताभिषेकाः प्रथमं घनाम्बुभिः

वृतोत्तरीयाः शङ्खसंचयैः ।

विलिप्तगात्र्यः शशिरश्मिचन्दनैः

दिशो दधुस्तारकहारयष्टिकाम् ॥”¹

1. M. K. p. 131. पद्यचूडामणि-II. 15; IV. 23; V. 47.

(२२) रणादित्यः

काश्मीरपालकोऽयं राजकविः । अस्य महिमा राजतरङ्गिण्यामभिवर्णितः कल्हणेन ।¹ सोऽयं कारणजन्मा राजयोगी । चरित्रात्मिका राजतरङ्गिणी प्रामाणिकी परिशोधकानाम् । तदस्य राज्यकालस्त्रिशतवत्सरपरिमिता इत्युक्तिर्न विचारणीयाऽस्माकम् । अस्य राज्यसमाप्तिकालस्तु शा. ४४२ प्रान्त इति तद्वचनाद्विज्ञेयो भवति ।²

सोऽयं काश्मीरपालकेषु द्वितीयस्तुञ्जीनः । अस्य भार्या रणरम्भा । सा रतिसेनानामन्त्रोलराजस्य तनया । अनयोर्दम्पत्योः प्रथमः पुत्रो विक्रमादित्यनामा, द्वितीयस्तु बालादित्यापरनामा प्रतापादित्यः ।³ एतौ द्वावपि क्रमात्परिपालकौ । एतेषां प्रसक्तिः पुनरुत्तरत्राऽयास्यति ।

रणादित्यो विद्वान्, कविः, कविपोषकश्च । न काप्यस्य कृतिर्दृग्गोचरा । तथापि क्षेमेन्द्रादिभिर्निजग्रन्थेषूदाहृताः, सुभाषितावल्यादिसङ्कलनग्रन्थैः संगृहीताश्च केचन श्लोका अवशिष्टाः । तत्र द्वाविमौ —

“त्वन्मुखचन्द्रनिरीक्षणवर्त्मा

यः सुतरामिह निर्मलनेत्रः ।

सर्वजनस्य पुरः स्थितमेतत्

सोऽन्तकवर्त्म न पश्यति चित्रम् ॥”⁴

1. राजतरङ्गिणी-III. 386 v. onwards.

2. M. K. p. 386.

3. *Sbhu.* Intro. p. 96.

4. सुवृत्तिलकम्-II. under कारिका 10. (p. 8)-(1933). Benares.

“यद्यप्युन्नतवंशवान्नवसुधाधामाभिरामं वपुः

सम्प्राप्तोऽतिशयस्वभावमुभगच्छायः सतां तापहृत् ।

तत्राप्येष विसंस्थुलस्थितिर्हो लक्ष्मीं निजात्मोचितां

प्रायश्चक्रिकया विना न लभते पश्यात्पत्रं यथा ॥”^१

3. Sbhv. 3075 v.

(२३) सुन्दरपाण्ड्यः

पाण्ड्यमण्डलपालकोऽयं राजा मधुरापुरवासी । अरिकेसरिराजशास-
नेष्वयं पाण्ड्यराज्यस्थापक इति वर्णितः ।^१ एतन्निर्मितनीतिद्विषष्टिका^२ श्लोकाः
पञ्चतन्त्रे त्रिण्युशर्मणा संगृहीताः । तस्मादयं शा. ९०० प्रान्तवर्तीति तर्कयन्ति
केचन विमर्शकाः ।

आत्मनो नीतिद्विषष्टिका सुकविस्तुतिपात्रमभवदित्यनेनैवोक्तमेवम् —

“इमां काञ्चनपीठस्थां समेत्य कवयो भुवि ।

आर्यां सुन्दरपाण्ड्यस्य स्नापयन्ति बधूमिव ॥”^३

एतत्काव्यमार्यावृत्तबन्धुम् । द्विषष्टिश्लोककालितम् । श्लोकास्तु लोक-
ज्ञानबोधका, नीतिदायका मनोहराश्च । तत्र मनोहरेषु पद्येष्विदमेकम् —

“सह वसतामप्यसतां, जलरुहजलवद्भवत्यसंश्लेषः ।

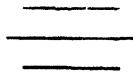
दूरेऽपि सतां वसतां, प्रीतिः कुमुदेन्दुवद्भवति ॥”^४

1. M. K. p. 3;3.

2. Edited by पण्डितसूर्यनारायणतीर्थ-Madras, 1928.

3. M. K. p. 314; नीतिद्वि. 116 v(p. 29)

4. नीतिद्विषष्टिका. 108 v. (p. 28)

(२४) भारविः

किरातार्जुनीयकर्ता प्रौढकविरयमुत्तरदेशीयो, दाक्षिणात्यः, आन्ध्रदेशीय इति भिन्नमतानि सन्ति । एतस्मिन्निधन्यः कथा सर्वत्र व्याप्ताः । विद्वत्परम्पराप्राप्ता काचन कथाऽपि विद्वद्गोष्ठीषु प्रचलति त्रिल्लिङ्गदेशे । तत्त्वं जानाति दैवम् । तथापि पाठकप्ररोचनार्थं संप्रहेण कथ्यतेऽत्र सा कथा^१ ।

अष्टादशवर्षप्राय एवायं पाणिनीयविज्ञानेन साहित्येन, कवित्वेन च सुहृद्वरञ्जकोऽभवत् । एकदा बन्धवांऽस्य पितरमुपागत्य सम्भाषणवशात् ‘भवान् पुण्यशाली । विद्वत्कविव्यातिमायाति भवत्पुत्रः, सभापूज्यो भवियत्यचिरम्’ इत्यस्तुवन् । पुत्राभ्युदयकांक्षी स पिता कुमारकीर्तनानुमोदनमनुचितमिति मत्वा, “नेतावताऽयं युष्मादृशानां स्तुतिपात्रम् । किमयं जानाति क्षीरकण्ठः ? अद्य पठति शान्त्राणि पठनीयं चामितमस्ताति प्रत्युक्तवान् ।

अनन्तरं भारविः स्वाभ्युदयमस्मान् इव दृश्यते पितेत्यालोच्य, तस्मिन् जीवत्यात्मनः कीर्तिर्नायातीति निश्चित्य, पितुर्वचनानि मात्रे निवेद्य, तानि प्रेमपूर्वकवचांसि इति तन्मुखतः श्रुत्वापि चित्तशान्तिमनासाद्याऽयमेकदा पितृभोजनसमयात्पूर्वमेकमुपलमादाय, कुड्योपरिभागे प्रच्छन्न उपाविशत् । जनके भुञ्जाने सति जननी, बन्धुकृतमात्मनः प्रशंसां भवन्तो न सहन्त इति कुमारश्चिन्ताक्रान्तोऽभवत् ; किमेतच्चित्रमिति तमब्रवीत् । तदा हसन् पिता “हन्त ! त्वमपि मतिहीनासि । अस्मत्कुमारस्य प्रज्ञास्माकं न स्तुत्या, परकृता स्तुतिरपि नानुमन्तव्या । तेन तथा वदामि किन्तु जानामि वंशवर्धनो भवियत्यस्मद्बाल इत्यवोचत् । तदाकर्ण्य भारविर्विस्मितः पापचिन्तनभीतः कुड्यादवरुह्य मार्गान्तरेण भोजनशालां प्रविश्य पितुः पुरः स्थित्वा “ततपादाः ! पूज्यचरणान्

1. For various versions, see M. K. pp. 149-50.

हिंसितुमुद्यतस्य किं दण्डनं निहितमिति पप्रच्छ निर्विकारम् । अज्ञातकुमारोद्योगः
स पिता तादृक पापवृत्तेः श्वशुरगृहे षण्मासवसतिर्महती निष्कृतिरित्युवाच ।
तदायं महोषं विज्ञायाऽनेन सूक्ष्मदण्डनं विहितमिति मनस्याशङ्क्य, कटिबद्धा-
त्तरीयं साष्टाङ्गं प्रणम्योत्थाय, बद्धाञ्जलिः सोऽहं तादृशः पापी, क्षम्यतामित्यु-
क्त्वा, तदानीमेव श्वशुरगृहनिवासदीक्षां सङ्कल्प्य तद्ग्रामं ययौ ।

अचिन्तितागमनं जामातरं श्वशुरश्वशुरौ श्यालकाश्च सम्भावयामासुः ।
उपदशा दिवसा गताः । नायं स्वग्रामं गन्तुकाम इव दृष्टः भाषणे भोजनं च
मन्दाभूतं गौग्वम् । क्रमशः परोक्षनिन्दावचनानि शृण्वन्त्यशृण्वन्निव लज्जां
परित्यज्य, मानमुत्सृज्य, कर्मफलमवश्यमनुभोक्तव्यमिति हृदयमाश्वासयन्,
यथापूर्वं ग्रन्थानवलाकयन्, श्लोकान् गचयन् कालमक्षिपत् । द्वौ मासौ गतौ ।
अनन्तरं श्वशुरादिभिर्निर्दाक्षिण्यमभिहितानि विविधानि कार्याण्याचरन्, मास-
द्वयमगमयत् । ततः श्वशुरेणायं यावनालसस्यरक्षणे नियुक्तः । सविनयं तत्र
गत्वा भारविः सस्यक्षेत्रमभितः संचरन्, पशून् पक्षिणश्च सञ्चालयन् तत्कर्मणि
जागरूकोऽभवत् । कस्मिंश्चिदिनेः कस्मिन् मञ्च उपविश्य तदा कल्पितम् —

“सहसा विदधीत न क्रियाम्

अविवेकः परमापदां पदम् ।¹

वृणते हि विमृश्यकारिणं

गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥”²

इति श्लोकं तालपत्रे लिखित्वा, पुनः सस्यं पश्यति सति आसन्नयौवना
मलिनवसना दीनाननाऽस्य भार्या मन्दं मन्दं तत्रागत्य, समानीतमन्नपात्रं मञ्चे
निधाय, नम्रमुखी साश्रुपातं पार्श्वतः पश्यन्ती स्थिता तदायं कविरुद्विग्नमानसोऽपि
धैर्यमवलम्ब्य, भोजनार्थं गृहं गन्तुमपि नार्हामि । आसायमत्रैव स्थातव्यं मयेति

-
1. श्लोकोऽयं पश्चात्किरातार्जुनीये प्रविष्ट इत्येको वादः । किरातार्जुनीय-
रचनं तत्काल एवारब्धम् । तत्रत्योऽयं श्लोक इत्यन्यो वादः ।
 2. किरातार्जुनीये : II. 30 v.

श्वशुरचर्या कथयति । अहमिव सेयं मुग्धापि गृहे दुरवस्थामनुभवतीति स्पष्टम् । अहो दण्डनम् ! मानिनामिदं पणमासिकी नित्यमृतिः इति सञ्चिन्त्य, 'बाले ! किं रोदिषि ? कर्मानुभवार्थमहमागतस्ते पितृगृहम् । अनुभवश्च समाप्तप्रायः । इदं पत्रं ग्रामेऽस्मिन् यो महान् धनिकस्तस्मै वणिजे विक्रीणीठव । स च किमपि धनं दास्यति । तद्विनियुज्य भवदिष्टं वस्त्रादिकं क्रीणीष्व, निर्विचारं गच्छेत्युक्त्वा तत्पत्रं ददौ । सा च ग्रामं गत्वा धनगुप्तनाम्ने वणिजे तद् ददौ । स तु तच्छ्लोकार्थं ज्ञात्वाऽतीव सन्तुष्टः अतं निष्काणि प्रायच्छत् । सा बाला भर्तृमहिमानं विज्ञाय मुमुदेऽन्तरङ्गे । एवं क्लेशमनुभूय पापान्निर्मुक्तो भागविः सप्तममासप्रथमदिवसे भार्यया साकं स्वगृहमागत्य पितृसंवां कुर्वन् सुखमनुभवभूय सुचिरम् । कालान्तरेण द्वीपान्तर्गतः स वणिगेकशय्यागतौ भार्या-कुमारौ दृष्ट्वा, स परपुरुष इति भ्रान्त्या तौ हन्तुमिच्छन् खड्गमुन्नीय, तदा खड्गोपरि चलन्तं सहसेति श्लोकपत्रं दृष्ट्वा, तामुत्थाप्य सत्यं ज्ञात्वा, तत्पापकृत्याद्विरामेत्यनुबन्धकथा चास्ति —

कालिदासादिमहाकवीनामारोपितकथा इवेयमपि केनापि कल्पितेति स्पष्टम् ।

अथ भारविवंशचरितम् :— इदमवन्तिमुन्दरीकथायां, तत्सारे च वर्णितमपूर्वम् । तत्कथा भोजप्रबन्ध इव चाटुकथाराशिरिति तत्त्वज्ञानां विदितमेव । तथापि यत्किञ्चित् —

अयं भारविर्नारायणस्वामिनः पुत्रः । प्रथमतोऽस्य नाम दामोदरः । सोऽयं कौशिकगोत्रः । उत्तरहिन्दूदेशे वायव्यभागे स्थितमानन्दपुरमस्य पितृ-पितामहादीनामावासः । अस्य पिता तत्पुरान्नासिक्त्र्यदेशमागतः ।

सिंहविष्णुनामा काञ्चीपुरनाथः कवि-गोष्ठ्यां भारवेः कविताचातुरीं विज्ञाय, तं सम्मानितवान् । तेन तत्कुमारस्य महेन्द्र (विक्रमस्य) वर्मणोऽयं परममित्र-मासीत् । (विष्णुवर्धन इत्यन्यः पाठः)

भारवेस्तनयो मनोरथः । तत्पौत्रः प्रसिद्धो दण्ड्याचार्यः-इत्यादि^१-अत्राऽयं विचारः । महाकविभारविगार्ग्यस्य दण्डिनः प्रपितामह इति कथनं यदि सत्यं तत् सर्वेषां मुदावहं स्यादेव^२ । न तद् भाग्यमुपलब्धम् । दण्डिनाप्ययं स्वग्रन्थेषु कुत्रापि न स्मृतः । वस्तुतस्तु अनयोस्तावान् कालव्यवधिर्गपि न दृश्यते अन्यच्च नैकेनापि किगतार्जुनीयव्याख्यात्रास्य दामोदरनामोद्भूतम् अपि चास्य पोषकां

१. M. K. pp. 147-49.

२. कौशिकगोत्रस्य नारायणस्वामिनः पुत्रः दामोदरस्वामी । अस्य दामो-
मोदरस्वामिनः 'सिंहविष्णुः, मनोरथः, अतिलोभः' चेति त्रयस्तनयाः ।
तेषु मध्यमस्य मनोरथस्य दामोदरः, भवदासः, सिंहविष्णुः, वीरदत्तः
इति चत्वारः सुताः । तत्र वीरदत्तः गौरीं दण्डिनामानं सुतमविन्दत ।
एष एव अवन्तिसुन्दर्यादीनां प्रबन्धानां निर्माता ।

“को हि नाम भगवतीं भवितव्यतामतिक्रम्य यथासभीहितेन
साधयति पथा, यतः कौशिककुमारो महाशैवं महाप्रभावं गवां प्रभवं
प्रदीप्तभासं भारविं रविमिवेन्दुरनूप्यदर्शं इव पृथ्व्यकर्मणि विष्णुवर्ध-
नास्ये राजसूनी प्रणयमन्ववध्नात् ।”

आचार्यदण्डिनः-अवन्तिसुन्दरी (१० पृष्ठे)-अनन्तशयनमंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १७२ (१९५४)

अवन्तिसुन्दरीकथायां दामोदरस्वामी भारविः इत्येतौ द्वावपि
भिन्नावित्युक्तम् । 'महाशैवम्, महाप्रभावम्, गवां प्रभावम्, प्रदीप्त-
भासम्' इति दण्डी भारविमवर्णयत् । भारविः दामोदरस्वामिनं प्राच्य-
चालुक्यानवयस्य कूटस्थस्य विष्णुवर्धनाख्यस्य राज्ञः सकाशमनयत् ।
तथोर्मेत्री समजायत । एष दामोदरः गाङ्गेयकुलध्वजेन दुर्विनीतेनापि
समादृतः । स दामोदरः सिंहविष्णुनाम्ना पल्लवराजेन आहूतः
काञ्चीनगरमगच्छत् । तत्रैव च स निवासमकरोत् । अस्य दामोदरस्य
प्रपौत्रः एव आचार्यदण्डी प्राच्यचालुक्यप्रभोविष्णुवर्धनः, गाङ्गवंशजो
दुर्विनीतः, पल्लववंश्यः सिंहविष्णुः, महाकविः भारविः दण्डिनः प्रपिता-
महः दामोदर स्वामी एते सर्वे क्रि. षष्ठशताब्दस्य उत्तरार्धे व्यल-
सन्निति ज्ञायते ।

गजा महेन्द्रवर्ममिति न सूचितम् । किमु वक्तव्यम् ? ईदृशानि चाट्टवचनानि चरित्रप्रमाणानि न भवन्ति खलु ।

अथास्य कालः

पेहोलशासनगतं “येनायोजि न वेश्म^१ इत्यादि पद्यं कालिदासजीविते विमृष्टम् । भारविकालिदासौ रविकीर्तनं समकालाविति च निर्णीतम् ।

मावकवेर्भारविः पूर्वं इति अयमुद्धृतश्लोकः स्पष्टं कथयति । बहुभिश्चाङ्गी-
कृताऽयं विषयः —

“तावद् भा भारवेर्भाति यावन्मावस्य नोदयः ।

उदिते च पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव ॥”^२

दण्डिनः पूर्वोऽयमिति विषयः सर्वसम्मतः । तथा च किगताजुनीये प्रतिभटकिगतवर्णनं दृष्ट्वा दण्डी लक्षणमिदमुक्तवानिति च विदितं भवति —

“वंशवीर्यप्रतापादीन् वर्णयित्वा रिपोगपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं च धिनोति नः ॥”^३

तस्माद्भारविः शा. श. पञ्चमशताब्दीमध्यकाले (४९०) समासीदिति भावनं सुसङ्गतं स्यात् ।

अथ तत्काव्यम्

काव्येऽस्मिन् वर्णिता पाण्डवाण्यकथा, नायकोऽर्जुनः । प्रतिभटः
किगतवेषधारी महेश्वरः । वीरः प्रधानो रसः । शृङ्गागदिरसोऽङ्गम् । दिव्यास्त्र-

1. M. K. p. 149. *Epigraphia Indica*, vol. VI. p. 1.

2. „ „ 151.

3. काव्यादर्शः-I. 22. (Poona-1924)

लाभः प्रयोजनम् । अष्टादशसर्गात्मकेऽस्मिन्नादिमं सर्गत्रयं पाषाणत्रयमिति विद्वल्लोकप्रतीतिः । तदर्थमेव सूचयतीदं मल्लिनाथसूरिवचनमपि —

“नागिकेलफलसम्मितं वचो, भागवेः सपदि तद्विभज्यते ।”¹
उपमा कालिदासस्य भाग्वेदार्थगौगवम् ॥²

इत्याद्यार्योक्तिरपि तदेव समर्थयति । “प्रकृतिमधुरा भारविगिरः”³ इत्युक्तिरस्य काव्यमाधुर्यं प्रकटीकरोति । पञ्चमसर्गारम्भेऽयं हिमालयमवर्णयद् यथा कालिदासः कुमारसम्भवे । ऋतुगिरिकाननादिप्रकृतिवर्णनानि, जल-क्रीडापुष्पापचयादिवर्णनानि च मनोहराणि सन्त्यस्मिन् । काव्यं यमकादि-शब्दालङ्कारप्रायमप्यर्थगम्भीरं रसगर्भनिर्भरं सदेकनाथ-जानराज-नरहर्यादिमहा-पण्डितानाचर्क्य व्याख्यानाय । तत्रापि मल्लिनाथनिर्मितवण्टापथेन देशदेशा-न्तराणि जगाम । आजननमद्यापि सर्वतः पठनपाठव्यवहारे प्रचुरस्यास्य काव्यस्य “भागवि” इति नामैव हृदम् । प्रतिसर्गान्तिमल्लोके लक्ष्मीवाचकपदस्य प्रयुक्तत्वादस्य लक्ष्मीपदलाञ्छनमिति यशः सञ्जातम् । तेनाऽयं कविलक्ष्मी-भक्त इति, कोलापुरप्रान्तवासीति चाभिप्रायः स्फुरति विमर्शकलोके । न केवलं सर्गान्तिमल्लोकेषु अन्यत्राप्ययं लक्ष्मीशब्दं प्रयुक्तवान् । शोभार्थं लक्ष्मीपदप्रयो-गस्येदमुदाहरणम् —

“उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मा —

दुद्भूतः सगसिजसम्भवः परागः ।

वात्याभिर्वियति विवर्तितः समन्ता —

दाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥”⁴

1. किरात. 1. उपोद्घात. v. 6.

2. M. K. p. 152.

3. सङ्कितकर्णामृतम्. Vide Peterson's Introduction (p. 57) to the सुभाषितावली. (1886)

4. किरात. V. 39.

अनेनायं छत्रभागविख्यातिं च गतः ।

“तादात्म्यं भावरसयोः भारविः स्पष्टमूचिवान् ॥”

इति भावप्रकाशकर्त्रा शारदतनयेनायं विनृतः । अपरेण पण्डितेनायमेवं कीर्तितः —

“प्रदेशवृत्त्यापि महान्तमर्थं

प्रदर्शयन्ती रसमादधाना ।

सा भाग्वेः सत्पथदीपिकेव

गम्या कृतिः कैरिह नोपजीव्या ॥”¹

एवं मृदुमधुरगम्भीर अस्य कवितारीतिः जगद्विदितापि द्वौ श्लोकावत्र —

“शुचि भूषयति श्रुतं वपुः, प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्किया ।

प्रशमाभरणं पराक्रमः, स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥”²

जीयन्तां दुर्जया देहे रिपवश्चक्षुरादयः ।

जितेषु ननु लोकोऽयं तेषु कृत्स्नस्त्वया जितः ॥”³

एतत्काव्यात्मना शाश्वतजीवी, सकलशास्त्रविज्ञाता, नीतिपारदृश्वा लोकज्ञोऽयं कविशेखरो भारविः ।

1. भारतचरितम् (कृष्णकविनिर्मितम्-1925)

2. किरात. II. 32.

3. तदेव. XI. 32.

(२५) विष्णुशर्मा

सारस्वतसागर्ज्ञो नीत्यर्थशास्त्रपारदृश्वा लोकज्ञानी महानयं पुरुषः पञ्चतन्त्र-
नामकं ग्रन्थं प्रणिनाय । इदं नमस्काररूपमङ्गलाचरणमेवास्य नयशास्त्रविशार-
दत्वं प्रकाशयति —

“मनवे वाचस्पतये शुक्राय पद्मशाय ससुताय ।
चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः ॥”¹

अस्य मते नेदं काव्यम् । किन्तु शास्त्रमेव यथा —

“सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मदम् ।
तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ॥”²

सत्यमिदं सुमनोमनोहरं शास्त्रम् । यतः पण्डितपामरसाधारणतया विज्ञेयं
पाठ्यं, श्राव्यं सदाऽनन्ददायकं चित्रविचित्रकथोपेतम् ।

दक्षिणात्यमहिलारोप्यपुरपालकस्यामरशक्तिनरनाथस्य प्रार्थनया दुर्विनीतां-
स्तत्सुतान् नीतिं बोधयितुमयं कविरिदं चकारेति अवतारिका कथयति ।
तेनाऽयं दक्षिणदेशीयोऽमरशक्तिगजास्थानविद्वत्कविरिति वक्तव्येऽपि विमर्शक-
लोकेऽस्य विषयस्य चरित्रदृष्ट्या प्राधान्यमेव न दृश्यते । तत एतत्कथनमर्थवाद-
रूपं वा सत्यं वेति निर्णेतुं न शक्यते ।³

ग्रन्थोऽयं कासांचिद् बृहत्कथाकथानां वचनरूपः संप्रहानुवादोऽपि

1. पञ्च. I. 2.

2. तदेव. I. 3.

3. Dasgupta, p. 88; A. B. Keith; p. 248.

स्वतन्त्र इवाभाति । अनेन मनुस्मृत्यादिपूर्वग्रन्थेभ्यो बहवः श्लोका संगृहीताः । कालक्रमेणास्मिन्नर्वाचीनकविश्लोका अपि केचन प्रक्षिप्ताः । अत्रेदं निदर्शनम् —

दामोदरगुप्तः शा. सप्तमशताब्द्यन्तर्गतः । तन्निर्मितः “पङ्कः स्वास्तरणः पतिरनुकूलः”^१ इत्यादिकुट्टिनीमतश्लोकः प्रथमतन्त्रे^२ दृश्यते । अन्यच्च, शा. अष्टमशताब्दीमध्यगतो रुद्रभट्टः । तद्वितः “सार्थमनोग्यशतैरित्यादि” शृङ्गातिलकश्लोकोऽत्र चतुर्थतन्त्रे दृश्यते । कविकालदृष्ट्या ग्रन्थपरिशोधनं कुर्वतामयं विषयो दृग्गोचरो भवेत् । सि. पि. ब्राउन् पण्डितोऽप्याह “इंग्लण्ड-जर्मनीदेशयोर्मुद्रितात्पञ्चतन्त्राद्वरतवण्डे मुद्रितमाधुनिकं पञ्चतन्त्रं क्वचित् क्वचिद्भिद्यत इति । नौ. पेर्वानानाम्नि पारसिकराजे राज्यं कुर्वति सति (क्रि. ९३१-९७९) पञ्चतन्त्रं पहलवीभाषायां परिवर्तितमिति विदितत्वात्तत्कालादितं पूर्वमिति स्मरम् ।”^३ “दौर्मन्यान्नृपतिः”^४ इत्यादिभर्तृहरिसुभाषितश्लोकोऽस्मिन् दृश्यते इत्यनेनेदं तत्पुनरिति स्पष्टम् । अयं श्लोकः पश्चादस्मिन् प्रविष्ट इति क्रि. द्वितीयशतकप्रान्त इदमुत्पन्नमिति च” केषांचिन्मतं श्रूयते । तस्मादस्य कालः मुनिश्चितो न भवति । तथापि शा. पञ्चमशताब्दीमध्यकालात् (शा. ४९०) किञ्चित्पूर्वं एव विष्णुशर्मा न तस्मात्पर इति वक्तुं शक्यते ।

परभाषासु परिवर्तनं गतानि संस्कृतकाव्यानि बहूनि सन्तु नाम । पञ्चतन्त्रवद् बहुभाषासु परिवर्तनं तु न दृश्यते । अस्य तावद् द्विशतसंख्याकैः पञ्चाशद्विदेशभाषासु परिवर्तनमिति हेट्टेल्लपण्डितस्योक्तिरत्र प्रमाणम् ।^५ कृति-मेनामनुसृत्योदितानि नीतिकाव्यानि बहूनि । तत्तथास्ताम् । पञ्चतन्त्रकाव्य-पञ्चतन्त्रकाव्यदर्पण-पञ्चोपाख्याननामभिः संक्षेपपञ्चतन्त्राणि च सन्ति ।

1. सुभाषितावली, p. 2. 342 v.
2. पञ्चतन्त्र, p. 273. 1 v-1950.
3. M. K. p. 423; S. K. De, p. 87.
4. भर्तृहरिसुभाषितसंग्रहः, v. 23 (p. 10) 1948.
5. Dr. S. K. De, p. 86; M. K. p. 423.

एतेष्वन्तिमकृतिकर्ताऽनन्तभट्टः । तस्योक्तिरियम् ।

“पदवाक्यप्रमाणज्ञोऽनन्तभट्ट इति श्रुतः ।
भट्टश्रीनागदेवस्य तनूजः काण्वशाखिनः ॥
कौतुकात्तन्यते तेन पञ्चोपाख्यानसंग्रहः ।”¹

एतेनास्य शास्त्रस्य पञ्चोपाख्यानं इति नामाग्न्यस्तीति ज्ञायते । अयं
भारतचम्पूनिर्मातुरन्यः ।

सुलभगद्यकाव्यनिर्माणेऽनन्तरकर्वीनां मार्गदर्शकस्य विष्णुशर्मणः काव्य-
मिदमेकमनेकदेशीयानां संस्कृतविद्याभिलाषिणां हस्तभूषणं, वाग्भूषणं सद्वि-
राजत इति पुनरुक्तिः पण्ठितपामरसाधारणतया श्राव्यं पाठ्यं च सदानन्ददायकं
चित्रविचित्रकथोपेतमिदं विरच्य, विष्णुशर्मा स्तुतेरतीत आसीत् । अत्र द्वौ
श्लोकावस्य —

“मातृवत्प्रदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥
विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावे तु साक्षिणः ।
साक्ष्यभावात् ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”²

1. M. K. p. 428.

2. पञ्चतन्त्रम्, p. 124, vv, 435-436.

(२६) शूद्रकः

अयमेकतमो राजकविः कविराजश्च । अवेद्यतत्त्वमप्येतच्चरितं विदुषो
विमर्शकांश्चाकर्षयत्येवादितः । तद्यथा-सूक्तिमुक्तावलीचाटुश्लोक एव कथयति -

“तौ शूद्रककथाकागौ वन्द्यौ गमिलसोमिलौ ।

ययोर्द्वयोः काव्यमासीदर्थनार्गीश्वरोपमम् ॥”^१

एवमेव शूद्रकं नायकं कृत्वा पञ्चशिखो नाम प्राकृतभाषाकविर्वैकान्त-
शूद्रकमज्ञातनामा कश्चन शूद्रकचरितं चाग्रचयत् इति ज्ञायते । शृङ्गाग्रकाश-
काव्यानुशासनादिषूदाहृतैर्वाक्यैर्यथा शुको जग्दगिरः शूद्रककथायां हर्मितीवृत्तान्ते ।
यथा (भो. शृ. १८) -

“सम्भ्रान्तस्त्वर्गितमसौ मल्लिभुवाना -

मुर्वीशः शमितमयोधयद्गुम्मान्

कालेऽस्मिन् विनयवती वनेषु चार्ता

वार्तायै कमितुरितस्ततो जगाम ॥”^२

आनन्दः पञ्चशिखस्य शूद्रककथायां (हेम. का.)^३ अपि च राज-
नीतिज्ञोऽयं शूद्रको ब्राह्मणः शालिवाहनस्य परमं मित्रम् । स त्वेकदा विक्रमा-
दित्यं जित्वा प्रभुरासीदुज्जयिन्याः । तदनन्तरं तत्कुमारः शक्तिकुमार उज्जयि-
नीमपालयत् । तस्मिन् मृते सत्ययमुज्जयिनीपालकः समभवत् । इत्यनन्तकवि-

1. सूक्तिमुक्तावली, p. 43, v. 49.

2. M. K. pp. 573-74.

3. हेमचन्द्राचार्याणां 'काव्यानुशासनम्' M. J. V. P. Bombay-
1938. p. 388. M. K. p. 574.

वीरचरिते वर्णितवान् ।¹ एतादृशचनेषु पर्यालोचितेषु तत्तत्कवीनामयमतीव पूर्व इति शौर्यशालिनोऽगाधसत्त्वस्य चरितानि कालक्रमेण महिमाभिगमतया देशव्याप्तानि बहुविधं वर्णितानीति च ज्ञायते । अन्यच्च विख्यातमहाकविग्रन्थेष्वप्यस्य चरितं विभिन्नमेव दृश्यते ।

शूद्रको विदिशापालक इति कादम्बरि कथयति । शोभावतीप्रभुगिति कथासरित्सागरः, वर्धमानपुरनाथ इति वेतालपञ्चविंशतिः, चकोरराजस्य चन्द्रकेतोः शत्रुगिति हर्षचरितम् । विक्रमादित्यशूद्रकप्रवर्गसेना महाधैर्यसम्पन्ना इति च राजतरङ्गिणी आचष्टे² । एवं स्थिते कस्य वचनं विश्वसनीयम् ? कथं निर्णयः ? पूर्वकविवाक्येष्वेवं विभिन्नेषु भ्रान्तिजनकेषु सत्सु कः शक्यति वेत्तुमस्य जीविततत्त्वम् ? आधुनिकविमर्शकमतान्यवलम्ब्य क्रिस्तपूर्वतृतीयशताब्द्याः क्रिस्तपू्वपष्ठशताब्द्या मध्य इतस्ततो दालायमानस्य कः प्रभवेदस्य कालं निर्णेतुम् ?³

दशाङ्गं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं शूद्रकेण निर्मितम् । इदं दण्डिकवि-
प्रणीतमिति पिथलपण्डितः, मॅण्डोनेल्प्रभृतिभिर्यदुक्तं तदनाकमिति निगस्तं
तदर्वाचीनपरिशोधकैः । अस्य प्रस्तावनायां सूत्रधारमुखेनाविष्कृतानि
कविवाक्यानीमानि —

“द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः, परिपूर्णन्दुमुखः सुविग्रहश्च ।
द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः ॥”

“ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद् व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।

-
1. हे. का. p 574 (para 597)
 2. राजतरङ्गिणी. III. 343; M. K. Para 596 p. 573.
 3. In this connection, vide M. K. p. 574-78; p. 240. M. K. throws new light on this subject based on materials from Dandi's अवन्तिसुन्दरीकथा.

गजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा
लब्ध्वा चायुःशताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ॥”

“समगव्यसनी प्रमादशून्यः

ककुदं वेदविदां तपोधनश्च ।

परवारणबाहुयुद्धलुब्धः

क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥”¹

एतादृशमात्मप्रशंसनं यथापूर्वं, तथेदृशसर्वेक्षणव्यक्षितः कविश्चापूर्वः, ।
पभिः श्लोकैः सौन्दर्यगङ्गस्य वेदशस्त्रवैदुष्यं सकलकलाविशारदत्वं विशेषतः
संग्रामसामर्थ्यं च प्रकटितम् । तत्र निम्नकालजीविना गणितज्ञातकस्वल्पपाठश्रवणा
परित्यक्तार्ग्याभिमानेन तपोधनेनानेन करिष्यमाणयागाग्निप्रवेशः कृत इव
सूत्रधारोक्त्या कथित इत्येवंकथविशेषोऽयान्तव्यः । अयमेव व्याख्यात्रा पृथ्वी-
धरेण समर्थितः जातकादिगणितद्वारा ज्ञात्वाऽऽगामिसूत्रधारवचनापेक्षया अग्निं
प्रविष्ट इत्यादि भूतकालप्रत्ययो न विरुद्ध इति मर्मज्ञाः । एतेन प्रस्तावना शूद्र-
कानन्तर्गमन्येन निर्मितेत्यपवादोऽपि निरस्तः । शूद्रकविरेव निर्मितवानित्यत्र
प्रसिद्धलाक्षणिकस्य वामनाचार्यस्य वचनं प्रमाणम् । यथा ‘शूद्रकादिचित्तेषु
प्रबन्धेष्वस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते’ ।² ‘वृत्तं हि नाम पुरुषस्याऽसिंहासनं
राज्यम्’³ यद्यप्ययं शूद्रकः शूरः, शस्त्रास्त्रविनीतिनिपुणो महाबलसम्पन्नो राजा ।
तथापि कं देशमपालयत्, कदा वेत्यत्र न कोऽपि निश्चयोऽद्यापि । पुराणादि-
वचनानि विभिन्नानि । विमर्शकमतानि च विविधानि । तथापि संग्रहेण वक्तु-
मुत्सहे किञ्चित् ।

शा. सप्तमशतकान्तिमभागस्थितवामनाचार्यादयं शूद्रकः पूर्व इति विदित-
मस्माभिः । शा. ५०९ समये दिवं गताद्वाराहमिहिरादप्ययं पूर्व इत्यत्रेदं ग्रान्थिक-
वचनं प्रमाणम् ।

1. मृच्छकटिकम्-I. 4. 5.

2. काव्यालङ्कारसूत्राणि. III. ii. (p. 39)-Bombay. (1953)

3. मृच्छकटिकम्. II. p. 59.

जातकस्कन्धे यवनेश्वरमतं प्रसिद्धं प्राचीनं च । तेन गुरुः कुजस्य शत्रु-
रित्युक्तम् । तमनुसृत्यायं मृच्छकटिकनवमाङ्के “अङ्गारकविरुद्धस्य प्रक्षीणस्य
बृहस्पतेः” इत्युक्तवान्^१ एतेन शूद्रककाले यवनेश्वरमतस्य प्रामाण्यं स्पष्टी-
भवति । अनन्तरं ग्रहमित्रत्वशत्रुत्वविषये सत्याचार्यहोराशास्त्रस्य प्रामाण्य
सञ्जातम् । तत्कालसमुद्भूतो वराहमिहिः स्वीयबृहज्जातकद्वितीयाध्याये
यवनाचार्यमतं स्मृत्वापि सत्याचार्यमनुसृत्य “जीवेन्दृग्गकराः कुजस्य
सुहृदः” इति निर्णीतवान् । तस्मान्न तु केवलं वराहमिहिरात्, सत्याचार्यादप्ययं
पूर्वं इवाभाति । तर्हि कस्मिन् कालेऽयमासीत् ? स्कान्दादिपुराणवचनानुरोधेन
३३०० कलिवर्षेषु गतेषु सत्सु उत क्री. द्वितीयशताब्द्यामाहोस्विच्चतुर्थशतकान्ति-
मभागे वा ? किमत्र वक्तव्यम् । भासकालिदासयोः परमर्वाचीनत्वान्नायं
शालिवाहनशकारम्मात्पूर्वं इति स्थूलदृष्ट्या कथ्यते । अथास्य काव्यम् रूपक-
सारस्वते कीर्तितेषु केषुचिदिदमेकम् । भासमहाकवेश्चारुदत्तमवलम्ब्य वृद्धि
गतमपीदं ततोऽपि सहृदयहृदयङ्गमं नूतनकथाशकल्पनेन पात्ररसपोषणविधानेन
च । दरिद्रचारुदत्तो धीरशान्तनायकोऽप्यस्मिन् धीरोदात्त इव वर्णितः ।
वसन्तसेना वेश्यापि धनविरक्ता, सुगुणानुक्ता, सौशील्यगशिरुत्तमनायिकेव
पोषिता । किमनेन गणनेन ? कथापात्ररसौचित्यानामिदमालवालमित्येकोक्ति-
रलम् । चारुदत्ते सज्जलकश्चौर्योपायवक्तारं खरपटं दध्यौ । अस्मिस्तु शर्विलकः
कनकशक्तिः सस्मार । एतेन भासादर्वाचीनं कनकशक्तिनिर्मितं चौर्यसूत्रमिति
विदितम् । तच्छास्त्रमपीदानीं नष्टम् । ‘यासां बलिर्भवति’^२ ‘विषादस्तस्तसर्वाङ्गी’^३
‘माजार्गः प्रवने’^४ इत्यादि चारुदत्तश्लोकाः केचन यत्किञ्चित्पदभेदेन मृच्छ-
कटिके दृश्यन्ते । नैतावता शूद्रके ग्रन्थचौर्यमारोपणीयम् । किन्तु शूद्रकेण भक्त्या

1. मृच्छकटिकम्. IV. iii. ad 23 (p. 65) -तदेव. II. p. 59.

2. मृच्छकटिकम्. IX. 33. p. 252; (N. S. P. ed-1953.)
रवेर्गुहमित्रमतोज्यथान्ये, गुरोस्तु भौमं परिहृत्य सर्वे-(बृहज्जा-अध्या.
२ श्लो. १६ व्याख्यायाम्)

3. चारुदत्तम्. I. 2. cf. मृ. श. I. 9.

4. ,, IV. 3. ,, IV. 8.

चारुदत्तं बहुवारं पठितमिति भासे गौरवबुद्ध्या तत्पद्यसंग्रहणं कृतमिति च मन्तव्यम् । मृच्छकटिकस्य महती प्रसिद्धिराजन्मसिद्धा !

शूद्रककवित्वं जगद्विदितं मृदुमधुरं सुमनोह्रमिति च । तथापि द्वित्राणि वर्णनानि । अत्र चारुदत्तवचनम् —

“वर्षोदकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।

एकः स्तनोऽभिषिक्तो, नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥”¹

वसन्तसेनाभाषितम् —

“यत्नेन सेवितव्यः पुरुषः कुलशीलवान् दग्धोऽपि ।

शोभा हि पणस्त्रीणां, सदृशजनसमाश्रयः कामः ॥”²

शर्विलकः —

“द्वयमिदमतीव लोके, प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।

सम्प्रति तु सुन्दरीणां, शतादपि सुहृद्विशिष्टतमः ॥”³

चारुदत्तकृतं दारिद्र्यवर्णनमसमानम् यथा —

“सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते, सम्भाषते नादरात्

सम्प्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते ।

दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया

मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥”⁴

1. मृ. श. V. 38. (p. 148)

2. „ VIII. (p. 212)

3. „ IV. 25. (p. 112)

4. „ I. 37.

(२७) माघः

संस्कृतकवीनां देशकालादिनिर्णये भोजप्रवन्धादिचाटुकाव्यानि प्रमाणत्वेन नोपादेयानीति बहु परिशोधकैः सम्भावितमपि द्वित्रा विमर्शकाः प्रभावकचरित-मनुसृत्य, “दारिद्र्यपीडितो माघः सपत्नीकः प्रययौ भोजसभां तत्पितृव्यपुत्रः सिद्धकविश्च भोजेनादृत इत्याद्यभूतकल्पनं चक्रुः । तादृशवचनानि न विश्वास-योग्यानि ।¹

आगर्भश्रीमानयं विद्वत्कविः शिशुपालवधकाव्यकर्ता । अनेन ग्रन्थान्ते स्ववंशवर्णनं कृतम् । मलिनाथादिभिः कैश्चिद् व्याख्यातं तद्वर्णनं संशयास्पदमिति केषांचिदाशयः । भवतु नाम । तेनेदं ज्ञायते —

“सर्वाधिकारि सुकृताधिकारः

श्रीवर्मलारव्यस्य बभूव गजः ।

असक्तदृष्टिर्विजाः सदैव

देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा ॥

काले मितं तथ्यमुदर्कपथ्यं

तथागतस्येव जनः सचेताः ।

विनानुरोधात् स्वहितेच्छयैव

महीपतिर्यस्य वचश्चकार ॥

तस्याभवदत्तक इत्युदात्तः

क्षमी मृदुधर्मपरस्तनूजः ।

यं वीक्ष्य वैयासमजातशत्रोः

वचो गुणग्राहि जनैः प्रतीये ॥”

“सर्वेण सर्वाश्रय इत्यनिन्द्य —

मानन्दभाजा जनितं जनेन ।

यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो

मुख्यः सतां गौणमवाप नाम ॥

श्रीशब्दरम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म

लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्तनमात्रचारु ।

तस्यात्मजः मुकविकीर्तिराशयादः

काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम् ॥”^१

श्रीवर्मलगाजास्थाने सर्वाधिकारी सुप्रभदेवोऽस्य पितामहः । उदारः, सत्यसन्धो दत्तकोऽस्य पिता लिखितपुस्तकेषु तद्राजनाम धर्मनाभः, धर्मलातः, वर्मनामा, वर्मनाभः इति विविधं दृश्यते ।^२ कविनानेन निजनिवासस्थानं तु नोक्तम् । तदस्य निवासः श्रीमालेति भानमालेति कैश्चिदुक्तम् ।^३ कस्मिंश्चि लिखितपुस्तके “श्रीभिन्नमालववास्तव्यदत्तकसूनोर्महावैयाकरणस्य माघस्य कृतौ” इति ग्रन्थान्तं गद्यमस्तीति दुर्गाप्रसादपण्डितैः कथितम् ।^४ गुर्जरमालवदेशसन्धौ विन्नमालनामकग्रामोऽस्तीति कैश्चिद् भावितम् । राजपुत्रस्थानान्तर्गतवसन्तगड-ग्रामे श्रीवर्मलातनृपतिना स्थापितमेकं शिलाशासनं दृष्टम् ।^५ माघकवेः पितामहः

1. शिशु. व. pp. 557-58. (N. S. Press, XII. ed. 1957)

2. M. K. H. C. S. L. p. 155, f. n. 3.

3. श्रीबलदेवोपाध्याय-संस्कृतकविचर्चा (हिन्दी)-19.

4. शिशुपालवधपीठिका (N. S. P. ed) 1957.

5. द्विरशीत्यधिके काले षण्णां वर्षशतोत्तरे ।

जगन्मातुरिदं स्थानं स्थापितं गोष्ठिपुङ्गवैः ॥

जयति जयलक्ष्म्यलक्षितवक्षःस्थलसंशयोदारः ।

श्रीवर्मलातनृपतिः पतिरवनेरधिकबलवीर्यः ॥

तद्वाःज्ञ मन्त्री भवेदिति कैश्चित्कर्तम् । एवं स्थितेषु परिशोधकमतेषु माघ-
पितामहस्याश्रयभूतो राजाऽयमिति तन्निवासोऽयमिति च निश्चेतुं कथं शक्यम् ?
एवमेव माघस्य कालोऽपि बहुभिर्बहुधा सूचितः क्रिस्तशकसप्तमशताब्दीमारभ्य
षट्सु शतकेषु यथेष्टम्^१ । यथापीयं जिज्ञासा -

आनन्दवर्धनेन “त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्” इत्यादिशिशु-
पालवधस्थल्लोकस्य ध्वन्यालोक^२ उदाहृतत्वात् तस्मान्माघः पूर्वं इति स्पष्टम् ।
स तु शा. ७७७-८०६ मध्यवर्ती । अथ तत्पूर्वावुद्भटजयापीडौ शा. ७००
समयवर्तिनौ काश्मीरे तारानाथतर्कवाचस्पतिर्वाचस्पत्यकोशे माघशब्दप्रसक्ता-
वुद्भटाचार्यप्रणीतमिवासुं श्लोकमुदाहृतवान् -

“तावद्भा भारवेर्भानि यावन्माघस्य नोदयः ।

उदिते च पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव ॥”

श्लोकोऽयमुद्भटनिर्मित इत्यत्र प्रमाणान्तरं न दृश्यते इति केषांचिदाशयः ।
अस्तु नाम । श्लोकः स्वयम्भूः किल । तर्हि येन केनापि विद्वल्लोकसम्प्रदायाद्-
अनयोः सन्निहितत्वं जानतैव निर्मितः इति वदामः । कोऽत्राक्षेपः ? तेन भारवे-
रनन्तरं माघः सञ्जात इति भावनमेव वरमिति वक्तुं शक्यते । तथाप्येतद्वि-
रुद्धाभिप्रायः कश्चिदत्र परिहर्तव्यः । यथा -

वामनजयादित्याभ्यां पाणिनिसूत्राणां वृत्तिर्निर्मिता । तत्कालः शा. ९७०,
भवेदीषद्वैषम्यम् । तस्या वृत्तेर्जिनेन्द्रबुद्धिः न्यासाख्यं व्याख्यानं रचितवान्

1. M. K. - H. C. S. L. p. 155-56.

2. शिशु. V. 26-ध्वन्यालोक. II. 272. p. (K. S. Series-
135)-1940.

तत्कालश्च शा. ६२० भवेदिति बहूनां भावना । पाणिनीयाभिमानिना तद्वृत्ति-
न्यासाकर्षितबुद्धिना मल्लिनाथसूरिणा न्यासोद्योतनामकं व्याख्यानं निर्मितम् ।^१
सोऽयं सूरिः शिशुपालवधद्वितीयसर्गस्यास्य -

“अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥”^२

अर्थं विवृण्वन् वृत्तिन्यासशब्दयोः “काशिकावृत्तिः तद्व्याख्यानग्रन्थ-
विशेष इति श्लेषार्थं लिखितवान् । न्यासोद्योतनचर्चात्तद् ग्रन्थनिरन्तरस्मरण-
मेवात्र कारणम् न तु तद् व्याख्ययोः शिशुपालवधस्य च पौर्वापर्यविज्ञानम् ।
चाटुकथाश्रुत्या दिङ्नागकालिदासौ समकालाविति भ्रान्तिमापन्नोऽयं व्याख्याता ।
कविकालनिवासादिचरित्रांशविज्ञाता न भवतीति विदितमेव । एवं च श्लोकेऽ
स्मिन् चारमुत्वेन परवृत्तान्तज्ञानं प्रधानम् । उपमानोपमेययोरपस्पशेत्येकं श्लिष्ट-
विशेषणमत्र यथा सम्यगन्वेति, न तथा पूर्वार्धगतश्लिष्टविशेषणानीति, विमृशतां
वेद्यं भवेदेव । तेनात्र वृत्तिन्यासशब्दौ श्लिष्टावितिबुद्ध्य, तद् ग्रन्थाभ्यां शिशु-
पालवधः पर इति यदुच्यते कैश्चित्परिशोधकैस्तदनालोचितरमणीयं भवेत्किल !
तथा च हरदत्तेन माधवकिःस्मृतः पदमञ्जर्याम्^३ । पदमञ्जरीवाक्यानि कानि-
चिज्जिनेन्द्रबुद्धिना गृहीतानि न्यासे ।^४ अथ जिनेन्द्रबुद्धेः न्यासाच्छिशुपालवधः
पूर्व इत्यत्र का शङ्का ? अथ निर्णयः -

पूर्वोक्तयसन्त ऽडशासनस्थापकः श्रीवर्मलातनूपतिर्माधपितामहस्य पोषक
इति यद्यङ्गीक्रियते तन्मालवशककालापेक्षया (६८२) माघः शा. ९९० समयेऽ

1. C. C. I. 3. Mallinatha's न्यासोद्योत was 'quoted in माधवीया धातुवृत्ति.
2. शिशु. 11. 112.
3. Part 1-Edited by B. Damodara Śāstri-Medical Hall Press, Benares-1895.
4. Srish Chandra Chakravarti's ed. in 3 vols-Printed at Calcutta, Dacca and Rajshahi-1913-25.

भवदिति वक्तव्यं किलहोर्नपण्डितमनुसृत्य । किन्तु नेदं बहूनाम् सम्मतम् । जाकोचि-दुर्गाप्रसाद-पण्डिताभ्यां यद् भावितं मावकविः क्रि. पष्ठशक-मध्यवर्तीति ।

तत्पूर्वोदाहृत‘तावद् भा भाग्वेर्भाति’ इत्यादि श्लोकार्थस्य सुसङ्गतं भवति । तस्मान्मावकविः शा. ८० प्रान्ते समासीदिति सम्भावनमेव वगमिति मन्ये ।^१

मावः शब्दतर्कवेदान्तशास्त्रनिष्णातः, प्रौढकविः चित्रयमकबन्धकवित्त्व-प्रियश्च । कश्चनैवं स्तुतवान् —

“उपमा कालिदासस्य, भाग्वर्थगोच्यम् ।

दण्डिनः पदलात्कृत्यं, माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥”^२

अनेन दण्डी माघात् पूर्व इति न चिन्तनीयम् । ‘मेघे माघे गतं वयः’ इति मङ्गिनाथसूरिवचनमेवास्य महिमानं प्रकटयति । अयं पुगणप्रसिद्धां श्रीकृष्णशिशुपालकथामाहृत्य स्वेच्छया काव्यशैल्या विंशतिसात्त्विकं काव्य-मकरोत् । अस्मिन् काव्ये सर्वत्र वेदवेदाङ्गविज्ञानबीजान्युत्पत्तिः । तत्रापि चतुर्दशसर्गं विशेषतः । नाट्यसङ्गीतबौद्धदर्शनपरिव्यञ्चनेन प्रदर्शितस्तत्र तत्र । अत्र कानिचिदुदाहरणानि —

“उदासितारं निगृहीतमानसै —

गृहीतमध्यात्मदृशा कथं वन ।

बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः

पुगतनं त्वां पुरुषं पुगविदः ॥”^२

1. Dr. M. K. H. C. S. L. p. 115; Dr. S. K. De; H. S. L. p. 188 ff.
2. शिशुपाल. I. 33.

“श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः ।

सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्यषड्जम् ॥”¹

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्तवाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्माऽन्यो नास्ति मन्त्रो मदीभृताम् ॥”²

द्वितीयसर्गश्लोका रक्तवृश्चिका इत्यान्त्रविद्वत्प्रतीतिः । एतादृशप्रौढकाव्य-
निर्माता माघकविर्विष्णुभक्तः, शुद्धाद्वैती इति कृतिरेव बोधयति । एतनिर्मितं
काव्यान्तरं न क्वापि दृष्टमद्यापि । तथाप्यौचित्यविचारचर्चासुभाषितावल्यादिषु
माघनाम्ना त्रिचतुराःश्लोका दृश्यन्ते । तेषु “शीलं शैलतटात्पतत्वभिजन”³
इत्यादिकश्लोको भर्तृहरिनीतिशतके वर्तते । अन्ये तु —

“बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ।

न विद्यया केनाचिद्दुः धृतं कुलं हिगण्यमेवार्जय निष्फलाः कलाः ॥”⁴

“नारीनितम्बफलके प्रतिबध्यमाना

हंसीव हेमरशना मधुरं ररास ।

तन्मोचनार्थमिव नूपुरगजहंसाः

चक्रन्दुरार्तमुखं चरणावलग्नाः ॥”⁵

“अम्बरं विनयतः प्रियपाणेर्योषितश्च करयोः कलहस्य ।

वारणामिव विधातुमभीक्ष्णं कक्षया च वल्यैश्च शिशिञ्जे ॥”⁶

1. शिशुपाल. XI. 1.

2. तत्रैव. II. 28.

3. सुभाषिता. 3073.

4. सुभाषितत्रिशती. I. 31. सूक्तिमुक्तावली-3073 (‘माघस्य’)
Kṣemendra’s औचित्यविचारचर्चा (30-कारिका) (‘माघस्य’;
किन्तु शिशुपालवधे नास्ति)

5. सुभाषिता. 1561. (माघस्य)

6. शिशुपाल. X. 62.

“स जयति गिरिकन्यामिश्रिताश्चर्यमूर्तिः
 त्रिपुरयुवतिलीला निर्ममभ्रंशहेतुः ।
 उपचयवति यस्य प्रौढतैकस्तनत्वाद् —
 उपरि भुजगहारः स्थानवैषम्यमेति ॥”^१

इमे माघेन निर्मिता, उत तस्मिन्नारोपिता इति निश्चेतुं न शक्नुमः ।

अस्य काव्यस्य विशल्यादिका व्याख्याः समुत्पन्ना भरतवण्डमभितः ।
 तासु मल्लिनाथसूरिसर्वकषया सर्वदिक्कूलंकषमभूदिदं काव्यमिति नाति-
 शयोक्तिः । वल्लभदेवकृतसन्देहविषौषधव्याख्या काश्मीरे प्रसृता । चारित्रवर्ध-
 नादिव्याख्यानां कासांचित्तत्र तत्र व्याप्तिरस्ति काचित् ।

लोकप्रसिद्धं मावकवित्वम् । किमिति वर्ण्यतेऽत्र । अस्य लोकज्ञताप्रदर्श-
 नायेमे —

“मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।
 क्रियासमभिहारेण विगध्यन्तं क्षमेत कः ॥
 अन्यदा भूषणं पुंसां शमो लज्जेव योषिताम् ।
 पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥
 मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।
 तस्याऽजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥”^२

वक्ष्यमाणरेवतकाद्विवर्णनेन कविरयं ‘घण्टामाघ’ इति ख्यातिमाप्तवानिति
 श्रूयते —

1. सङ्कितकर्णामृतम-I. 27. 1 (p. 35)-*Bibliotheca Indica*
 edition Calcutta (1912)
2. शिशुपाल. II. 43-45.

“उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जा —
 वह्निमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
 वहति गिरिरयं विलम्बिब्रवण्टा —
 द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥”¹

1. शिशु. IV. 20.

(२८) दण्ड्याचार्यः

काव्यादर्शदशकुमारचरिताभ्यां सरस्वत्याः कर्णाविलङ्कृतवानयं कविब्रह्मा
भामहात्पूर्वं इति, पर इति च मतद्वयं प्रचलति परिशोधनवीथ्याम् । मयापि
परिशीलितोऽयं विषयो मदीयसंस्कृतवाङ्मयचरिते । तत्सारांशमत्राक्षिपामि ।¹

भरताचार्य इवायमप्यपार्थव्यर्थदिदशविधकाव्यदोषान् परिगणय्य,
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिदोषो वा न वेति,² विमर्शने निष्प्रयोजनमित्याह काव्यादर्शः ।
भामहस्तु ! दण्डिवाख्यान्युल्लिखन्⁴ अथ प्रतिज्ञाहेत्वादिहानं दुष्टं च वर्णयति
इत्यारभ्य, तद्दोषं साधयितुं पञ्चमपरिच्छेदं विनियुक्तवान् स्वीयकाव्यालङ्कारे ।
हेतुसूक्ष्मलेशा अलङ्कारा इति यद् दण्डिनो मतं तन्निरस्तं भामहेन । अनेन
प्रहेलिकाभेदस्योदाहृतोऽयं श्लोकः⁵ —

“विजितात्मभवद्वेषि गुरुपादहतो जनः ।

हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥”⁶

अस्योत्तरार्धं गृहीत्वा “हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमेत्यवाचकम् ।” इति
भामहेनात्र वाचकदोषो गणितः । एवं रात्रिप्रशंसने, कथाख्यायिकभेदगणने,
उपमादोषपरिगणने च दण्डिमतं खण्डितं भामहेन । एतेन भामहाद् दण्डी पूर्वं
इति एतयोर्न विशेषकालव्यवधिश्चेति विदितम् । अपि च भागवेरयं प्रपौत्र इति

1. संस्कृतकविजीवितम् pp. 145-150. (in Telugu)-1950.

2. काव्या. III. 127.

3. काव्याद. III-125, 126. काव्यालङ्कार. IV. 1-2.

4, „ II-23-25, „ III. 86.

5. „ III-130, „ II. 42.

6. „ III. 120. „ II. 41.

वादो न विश्वसनीय इति मावादयं किञ्चित् पर इति च पठितमितः पूर्वम् । तस्मादण्डी शा. पञ्चमशताब्द्यान्तिमभागे वा, षष्ठशतकारम्भे वा भवेदिति सम्भावयामः । अथाप्यत्र केचन परिशोधकाभिप्रायाः स्मर्यन्ते । दण्डी क्रि. षष्ठशतकवर्तीति आर्. वी. कृष्णमाचार्याः, एम्. रङ्गाचार्याश्चावदन् ।^१ आर्. सी. दत्तमहाशयस्तु शिलादित्यराज्यकाले (क्रि. ५७०-६२०) दण्डी वयोवृद्ध इत्युक्तवान् । अतोऽयं भोजराजात् किञ्चित्पूर्वः, भवभूतेः समकाल इत्यादि-मतान्यत्र न विचारणीयानि । अथास्य कृतयः —

“त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ।

त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥”^२

इत्येकः श्लोको गजशेखरगचित इव सूक्तिमुक्तावल्यामस्ति । के ते प्रबन्धा इत्याकांक्षायां दशकुमाश्चरितकाव्यादर्शा बहुभिर्गणितौ । त्रिवेदिपण्डितेन तावत्प्रतापरुद्रीयपीठिकायां दशकुमाश्चरितं न दण्डिनिर्मितमिति लिखितम् । तदभिप्रायस्तु नाङ्गीकृतः परिशोधकैः । अथ तृतीयग्रन्थविवक्षायां छन्दो-विचितिः मृच्छकटिकम्, कविहृदयम्, अनामयस्तवः इत्यादिकाव्यान्यहमह-मिकया विमर्शनरङ्गं प्रविष्टानीति विदितमेव ।^३ तेनात्र तत्तद्विमर्शनविचारणा न क्रियते ग्रन्थविस्तरमभिया, कालहरणशङ्कया च । एतेष्वनामयस्तवो दण्डिनिर्मित-तृतीयग्रन्थ इति मन्यतेऽयं कैश्चिद्विमर्शकैः ।^४ तद्विवृणोमि —

विद्वन्मणिरयं दण्डी पूर्वकर्मवशादुत्तरे वयसि कुष्ठरोगेण बाधितः सकल-विशौषधसेवयापि फलमलब्ध्वा तदा सिद्धवाचं सद्गुरुमुपमृत्य, तदुपदेशेन शिवाराधनतत्परः शिवस्मरणं शरणं मत्वा, तदेकध्याननिष्ठः सन् निजनिर्मित-

1. M. K. -p. 457; Kane.-H. S. P. p. 140.

2. Kane-p. 88; M. K. p. 461.; सूक्तिमुक्तावली. p. 45.
(74v.)

3. M. K. p. 461.

4. M. K. p. 462.

शिवस्तुतिश्लोकान्निगन्तरं पठन्ननामयोऽभवत् । तेन तद्विचितशिवस्तवोऽनाम-
यस्तवनाम्ना प्रतीत इति शैवसम्प्रदायविश्रुता कथाऽस्ति । तदुपोद्बलकश्चायं
फलश्रुतिश्लोकस्तवान्ते —

“इति विरचितमेतच्चारुचन्द्रार्धमौले —

ललितपदमुदारं दण्डिना पण्डितेन ।

स्तवनमवनकामेवात्मनोऽनामयाख्यं

भवति विगतरोगो जन्तुरेतज्जपेन ॥”

अत्र यदुक्तं कविना ललितपदं निजकाव्यमिति तत्सङ्गच्छते “दण्डिनः
पदलालित्यम्” इति चाट्टकिरपि अपि च “वन्दे रुद्रं वरदममलं दण्डिनं मुण्ड-
धारम्” इत्यादिश्लोकस्थं दण्डिनमिति शिवविशेषणपूर्वम् । स्यनामस्फोरकमिवात्र
प्रयुक्तं कविनेति वक्तुं शक्यम् । अथवा ध्यातृव्येययोरभेदत्वेन केनचिद्विज्ञात्रा
‘मह्यमेव नमो नम’ इत्युक्तम् ।¹ तद्वदिदमपि स्यात् । अनेनास्य तृतीयः
प्रबन्धोऽनामस्तवो भवेदिति मदाशयश्च ।

अयं स्तवो द्वात्रिंशत्पद्यात्मकः मन्दाक्रान्तावृत्तबद्धः । अन्तिमं श्लोक
द्वयं तु मालिनीवृत्तम् ।

“विश्वं प्रादुर्भवति लभते त्वामधिष्ठापकश्चद् —

न ह्युत्पत्तिर्यदि जनयिता नास्ति चैतन्ययुक्तः ।

क्षित्यादीनां भवति च कलावत्तया जन्मवत्ता

सिध्यत्येवं सति भगवतः सर्वलोकाधिपत्यम् ॥”²

अथ काव्यादर्शः

वृद्धभरतभरताचार्यादीनां शास्त्राणि भासादीनां काव्यादीनि च परिशील्य

1. Cf. ‘मह्यं नमोऽस्तु कवये निरपत्रपाय’-(यामुनाचार्यकृतं स्तोत्ररत्नम्)

2. काव्या. I. 2.

तत्फलमिवानेन साहित्यापणमानीतोऽभिनवः पदार्थः काव्यादर्श इतीयं प्रतिज्ञैव ज्ञापयति ।

“पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च,

यथा सामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ।”

काव्यस्यालङ्काराः शरीरमिति पूर्वलक्षणमनादृत्य “शरीरं तावदिष्टार्थ-
व्यवीच्छन्ना पदावली”¹ इति यदुक्तमनेन तल्लक्षणमेवार्वाचीनानां शब्दार्थौ काव्य-
मित्यादिविविधलक्षणानामवलम्बनमभूत् । एतदेव ज्ञापयति कः काव्यस्यात्मेति
साहित्यमीमांसाविषयकसूक्ष्मपरिशीलनाय मार्गदर्शी दण्डीति । अपि चायमेव
मार्गसंज्ञया वैदर्भगौडीयादिभेदानां वक्ता प्रथम इति ‘अस्त्यनेको गिरां मार्गः’
इत्यादिकं तद्विवरणं च मुक्तकण्ठं प्रवदति । एतदुक्तवैदर्भगौडीयप्रभेदं निगसितवान्
भामहः ।²

“गौडीयमिदमेतत् वैदर्भमिति किं पृथक् ।”³ इत्यादिना

परन्तु त्राणभङ्गेन वामनेन च प्रशंसितं दण्डिमत् । भर्ताचार्येण
प्रशंसोपमेत्याद्युपमाभेदा पञ्चैव प्रोक्ताः । दण्डी तु —

“यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं प्रदर्श्यते ॥”⁴

1. About the relative priority of Bhāmaha and Daṇḍin vide discussion by Kane : *H. S. P.* pp. 96. ff-काव्या. I. 10b.
2. तत्रैव. I. 40
3. भामह. I. 32.
4. काव्यादर्शः-II. 14.

इति प्रतिज्ञाय धर्मोपमादि चतुर्विंशदभेदान् प्रदर्शितवान् । अलङ्कार-
विभागा बहुविधाः पूर्वसूरिभिः प्रदर्शिताः । तदेव प्रतिसंस्कारपूर्वकं मया
विशदीक्रियते इत्युक्त्वा पञ्चविंशदलङ्कारानदर्शयदयम् । अस्मिन् ग्रन्थे समुदा-
हृताः श्लोकाः प्रायश एतदीया अपि केचिदन्यदीया अपि सन्तीत्यत्रायं भासकवि-
श्लोक उदाहरणम् —

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥”¹

किम्बहुना, काव्यदोषविवरणावसरे यत्कृतं सत्काव्यस्वरूपवर्णनं तदेवास्य
वैदुष्यवैदग्ध्ययोरकं निदर्शनम्, तरुणवाचस्पतिमल्लिनाथादिभिर्बहुभिः कृता
प्रशंसा त्वपरम् ।

अथ दशकुमारचरितम्

ओजःप्रसादगुणाविशिष्टस्य मृदुमधुरपदललितवाक्यविन्यासस्य कथा-
रचनस्य चादिममुदाहरणमिदं गद्यकाव्यमस्य मुश्लोकतायाश्चाद्यं कारणम् ।
तद्यथा —

“जाते जगति वाल्मीकौ शब्दः कविरिति स्मृतः ।
कवी इति ततो व्यामं कवयश्चेति दण्डिनि ॥”²

गद्यरचनं नापूर्वं भारतादिषु पञ्चतन्त्रेऽपि तद् दृश्यते । तथाप्येतादृशी
हृदयङ्गमा गीतिः, पठनश्रवणयोरुत्कण्ठाजनकं माधुर्यं च न तत्र वीक्ष्यते ।
अत्र चित्रविचित्रा मानवप्रकृतिः बहुविधा देशाचागः, नीतिः कार्यचातुरी च,
सम्यग्वर्णिताः राजवाहनापहारवर्मादिदशकुमाराणां चित्रचरित्रेऽस्मिन् कुमारो-
त्पत्तिः द्विजोपकृतिः सोमदत्तिचरितं पुष्पोद्भवचरित्रावन्तामुन्मरीपरिणये इति पञ्च-

1. चारुदत्त I. 19. Also in मृच्छकटिकम् I. 34.

2. Dhananjaya's 'निघण्टुः'-II. 42. (Vāvilla Rāma-
svāmiśāstri's edition in Telugu type. 1949-
Madras)

विषयात्मिका पूर्वपीठिका । राज्यप्राप्तिरुत्तरपीठिकेति प्रायो वादः ।¹ माख-
गजविजितस्य राजहंसान्मो मगधराजस्य वनगमनेन कथाऽगम्यते ।

आजन्मनः सकलदेशव्याप्तमिदं काव्यमवलम्ब्य अप्पयदीक्षितः, चक्र-
पाणिकविश्व दशकुमारचरितनामकं पद्यकाव्यं चकार । तत्रोत्तरकथा प्रपञ्चिता ।²
अप्पयामात्यकविर्दशकुमारकथासागराख्यं पद्यकाव्यमरचयत् । अप्पयदीक्षितो दश-
कुमारचरितसंक्षेपं निर्मितवान् । राजाधिगजगोपीनाथस्तु दशकुमारकथां
गद्यकाव्यरूपेण प्रणीतवान् ।

“गोपीनाथो द्विजाधीशः सतां कौतुकेतवे ।

दशानां च कुमाराणां संशोधयति सत्कथाम् ॥”

आन्ध्रकर्णाटादिदेशभाषासु चंदं परिवर्तनमगमत् । वनश्यामकविः
‘सञ्जीवनं’ नाम टिप्पणं कृतवान् ।³ भोजप्रबन्धकथां विश्वस्यायमित्थमव-
तारिकायामल्लिवत् —

अथ भोजसभायां कालिदासभवभूतिप्रमुखवदखिलमाननीयो बाण इव
कादम्बरिं दशकुमारचरिताख्यां प्रहेलिकां रचयिष्यन् दण्डी.... भोजप्रबन्धादि-
चाटुकाव्यानामप्रामाणिकत्वमनेनैव स्पष्टीभूतम् । एतादृशवचनैरेव दण्डिनः
सत्यचरितं संशयास्पदमासीत् ।

एतत्काव्यनिर्माणसमये मतभेदाः सन्ति । तत्र अवन्तिसुन्दरीकथा न
दण्डिनिर्मितेति वादः प्रबलः ।⁴ तदर्वाचीन-कविनैकेन निर्मितः स भागोऽस्मिन्
प्रक्षिप्त इति मन्येऽहमपि । अनर्थोऽस्मिन् गद्यग्नहारोऽयमेकः पद्यमुक्तामणिः -

1. Vide discussion in M. K. H. C. S. L. pp. 462-64
2. For other poetic versions see „ p. 464.
3. M. K. H. C. S. L. p. 249.
4. For discussion see H. C. S. L. p. 458; Kane :
H. S. P. pp. 92-93.

“किं कूरं ? स्त्रीहृदयम्
 किं गृहिणः प्रियहिताय ? दारगुणाः ।
 कः कामः ? सङ्कल्पः,
 किं दुष्करसाधनम् ? प्रज्ञा ॥”¹

कवितापरिपाकं विज्ञातुमत्र काव्यादर्शश्लोकौ द्वौ —

“कलक्वणितगर्भेण कण्ठनाभूर्गितेक्षणः ।
 पागवतः परिभ्रम्य गिंसुश्चुस्वति प्रियाम् ॥²
 अरत्नालोकसंहार्यमहार्यं सूर्यरश्मिभिः ।
 दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥”³

अत्र द्वितीयश्लोको बाणनानुकृत इत्थम् ।⁴ “केवलं च निसीत एवा-
 भानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्” एवं
 स्थिते बाणादृण्डी पर इति स्वाभिप्रायमाविष्कर्तुमयमेव बाणमनुकृतवानिति यदुक्तं
 पीठसन् पण्डितेन दशकुमारचरितपीठिकायां तत्सादृश्यं खलु ! अथ सुभाषिता-
 वल्यादिषु दण्डिनिर्मिता इव द्वित्राः श्लोकाः सन्ति । तत्रैकः —

“क्वचिदमरसगिन् क्वचित्कपालं
 क्वचिदुग्गाः क्वचिद्वैन्दवी च रेखा ।
 इति विषमविभूषणरूपेता
 प्रमथपतेरवताञ्जटाटवी वः ॥”

शिवस्तुतिरियमनामयस्तवकर्ताऽयं दण्डीति भावं पोषयति सम्यक् ।

1. Kāle's दशकुमारचरितम्-VI. p. 156. (3rd ed. 1926)
2. काव्या. II. 10.
3. तत्रैव. II. 197.
4. कादम्बरी-There is the other view that Daṇḍin studied Kādambārī see H. C. S. L. p. 459.

(२९) भट्टारहरिचन्द्रः

अस्य काव्येषु मृग्येष्वपि प्राचीना इति बुध्या सप्रश्रयं स्मर्यमाणेषु कवि-
ष्वयमेकः । हर्षचरितावतारिकायां भट्टबाणोऽस्य कृतिमेवं प्राशंसत् -

“पदबन्धोज्ज्वलो हार्गः कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥”¹

अनेन भट्टारपदविशिष्टमस्य नाम तात्कालिकविद्वज्जनव्यवहारं रूढमिति,
तत एव भासकालिदासादिमहाकविप्रशंसायामप्यदृष्टं पूजार्थकविशेषणमत्रैव
दृष्टमिति चावगम्यते । तथाप्याधुनिकपरिशोधकव्यवहारमाश्रित्यायं हरिचन्द्र
इत्येव ब्रूमः । तर्हि कोऽयं हरिचन्द्रः ? एतन्नामानश्चत्वारः सन्ति ।

तेषु यस्तु बाणकवेः पूर्वः, यश्च गद्यबन्धानिर्माता सोऽस्माभिर्गन्वष्टव्यः
धर्मशर्माभ्युदयनामकमेकविंशतिसर्गात्मकं मुम्बयां मुद्रितं काव्यमनेनैव विरचित-
मिति कैश्चिन्निर्णीतम् । तत्पद्यकर्ता जैनः कायस्थवंश्यः, लक्ष्मणस्य सोदरः ।²
अपि च तत्काव्यनेता तु इक्ष्वाकुवंशजातस्य रत्नपुरपालकस्य महासेनस्य मुव्रतायां
सञ्जातो धर्मनाथः पञ्चदशतीर्थङ्कर इति तेनैव विदितं भवति । सर्वमिदमुप-
पन्नमपि, कविना स्वनिर्मितप्रसिद्धगद्यबन्धो न क्वापि स्मृतः ।⁴ भवतु ।
पद्यकाव्यमेव प्रथमं निर्मितमित्युच्यताम् । बाणादयं पूर्व इति विश्वसितुमेतन्मत-
वादिभिर्न किमपि प्रमाणान्तरं निरूपितं किल ! एवं स्थिते भट्टबाणस्तुतोऽयमिति

1. कादं. उच्छ्वासः. I.

2. जीवंधरचम्पूनिर्माता हरिचन्द्रः शा० ८५० प्रान्तवर्ती ।

देवगिरिसंस्थानपण्डितः रुद्रसुधीतनयो हरिचन्द्रस्तु शा. १०२० ॥

3. Kāvya-mālā-8-N. S. P. Bombay. (1888)

4. M. K. H. C. S. L. pp. 146-47,

कथं वाच्यम् ? भूयश्च संशयकाणमन्यत् । भासकालिदासादिपूर्वकविकारान्त-
गद्येषु दृश्यमानमहाकविविरुदः काव्यलेखकैर्वा, व्याख्यातृभिर्वा ग्रथितः, न तु
तेः स्वयं विहितः । अयं पद्यकर्ता तु स्वयमेव महाकविविरुदं दधाम् । बाणविनुत-
भट्टा एवमहङ्कारमगति आसीद्वा ?

“स कर्णपीयूषरसप्रवाहं

रसध्वनेरध्वनि सार्धवाहम् ।

श्रीधर्मशर्मान्युदयाभिधानं

महाकविः काव्यमिदं व्यधत् ॥”¹

तस्मादयं पद्यकर्ता हर्चिन्द्रोऽस्मदुद्दिष्टभट्टागो न भवतीति ममाशयः ।
अथ विश्वप्रकाशकोशकर्तुर्महेश्वरस्य पूर्वपुरुषेषु कश्चन हर्चिन्द्रो दृश्यते । स तु
विद्वत्कविवैद्यश्च² तद्विद्वैद्यवंशसंभवत्वेन महेश्वरोऽपि वैद्यख्यातिमलभतेति
तत्कोशान्तवाक्यैरेव ज्ञायते —

“यः साहसाङ्गचरितादिमहाप्रबन्ध —

निर्माणनैपुणगुणगतगौरवश्रीः ।

यो वेदिकत्रयसंगेजवनेकबन्धुः

बन्धुः सतां च कविकैरवकाननेन्दुः ॥”

इति श्रीवैद्यराजचक्रमुक्ताशेखरस्य कविराजपरमेश्वरस्य पद्यगद्यविद्यानिधेः
श्रीमहेश्वरस्य विश्वप्रकाशे ।

अपि चायं स्वप्रणीतचक्रसंहिताव्याख्यायताग्निकायां स्ववंशमूलपुरुषं
हर्चिन्द्रं सस्माम् । अयं कोशकर्ता शा. १०२३ समयवर्ती³ बाणभट्टस्यास्य

1. M. K. H. C. S. L. p. 147.

2. तत्रैव. p. 146. (F. N. 9)

3. “रामनलव्योमरूपैः (चन्द्रैः) शककालेऽभिलक्षिते ।

कोशं विश्वप्रकाशाख्यं निरमात् श्रीमहेश्वरः ॥”

(केषुचिल्लिखितपुस्तकान्तेषु दृष्टोऽयं श्लोकः)

च महत्कालव्यवधानमस्ति । तथाप्येतद्वंशमूलपुरुषो वैद्यभट्ट हरिचन्द्रो बाणकवेः किञ्चित्पूर्वो वा, समकालो वा भवेदिति तर्कयामि । वेदशाम्ब्रवैद्यचतुर्गत्वेन स तु भट्टारविशेषणस्य च समर्हः स्यादिति च मन्ये । एवं चात्रापि कश्चित् संशयः समुदेति । धर्मसूत्रभाष्यकारस्य शबरस्वामिनश्चतुर्जातिपत्नीषु वगहमिहिगदयः षट् कुमार उत्पन्ना इति, तेषु वैश्यायामुद्भूतो वैद्यहरिचन्द्र इति च कश्चन विद्वल्लोकविश्रुतश्लोकोऽयं प्रसगति —

“ब्राह्मण्यामभवद् वगहमिहिगे ज्योतिर्विदामप्रणीः,

गजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् ।

वैश्यायां हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शंकुः कृती

शूद्रायाममरः, पडेव शबरस्वामिद्विजस्यात्मजाः ॥”^१

अत्यर्वाचनेन केनापि कल्पितोऽयं श्लोको न विश्वासपात्रं भोजप्रबन्धादि-
चाटुग्रन्थवचनानीव । विभिन्नकालवर्तिनो विख्यातपुरुषा एते शबरस्वामिपुत्रा
इत्युक्ते को नु विश्वसिति ? तथापि वैद्यतिलको हरिचन्द्रः प्राचीन इत्यंशमिदं
समर्पयतीति सन्तोष्यम् । अनेनाऽयं वैद्यतिलको विश्वप्रकाशकर्तुर्मूलपुरुष इति,
अयमेव बाणभट्टविनुतः भट्टारहरिचन्द्र इति कथं न विश्वसनीयम् ? परिशोधकाः
परिशालयन्तु कोऽयं हरिचन्द्र इत्येतद्विचारणायाः फलन्तु शून्यम् । नृपाय-
मानतद्वाद्यबन्धस्य मृग्यत्वात् ।

1. See ch. 18. भर्तृहरिः. (p. 104)

(३०) भामहः

महानयमालङ्कारिकः । अस्य काव्यालङ्कारग्रन्थश्चिरमन्वभूद्^१ विद्वल्लोक-
विनुति कतिपयाब्दशतकेभ्यः पूर्वम् । पश्चाद्विग्वितपुस्तकालयेषु विलीनोऽयं
पण्डितलोके ।

आचार्यदण्डिनः परोऽयमितीतः पूर्वमेव निर्णीतम् । भट्टिकाव्यान्तस्थितं
व्याख्यागम्यमिदं काव्यमित्यादिश्लोको न भट्टिरचितः । किन्तु काव्यान्यपि
यदीमानीत्यादि भामहश्लोकं दृष्ट्वा व्याख्यात्रा जयमङ्गलेन निर्मित इति च
भर्तृहरिजीविते विशदीकृतम् ।^२ तेनाऽयं शा. ५३० समये सजीव इति वदामः
'प्रणम्य सार्वं सर्वज्ञम्' इत्यादिमङ्गलाचरणश्लोकानुरोधाद् भामहो बौद्ध इति
कृतिप्रकाशकाभिप्रायः ।^३ नायं बौद्ध इति काणेपण्डितस्याशयः । ग्रन्थे बहुत्र
वेदशास्त्रब्राह्मणयागप्रशंसा दृश्यते ।^४ एकत्र बौद्धानामन्यापोहवादस्य खण्डनं
चास्ति ।^५ तेन सार्वसर्वज्ञप्रयोगादयं बौद्ध इति कथनमयुक्तमित्येव वक्तव्यम् ।
अयं रक्तिलगोमिपुत्र इति कृत्यन्तपद्यं कथयति —

1. Edited with an Introduction by Prof. Baṭuk Nāth Śarmā and Baladevopādhyāya. (Haridās Skt. Series-61)-Banaras. (1928)
2. See ante ch. 18; Kane: *H. S. P.* p. 75.
3. भामह. I-1. M. K. *H. C. S. L.* p. 724.
4. काव्यालं. II. 55; III. 36; IV. 22; 47; V. 37.
5. „ VI. 16-17.

“अवलोक्य मतानि सत्कवीना —

मवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।

सुजनावगमाय भामहेन

प्रथितं रक्त्रिगोमिसूनुनेदम् ॥”^१

अत्रस्थरक्त्रिसंज्ञामाश्रित्यायं बौद्ध इति न वक्तव्यम् । गोमिन् पूज्ये, गोमानन्यः इति चान्द्रव्याकरणम् । एतेनास्य पितापि प्रसिद्धः पण्डित इति ज्ञातम् । ग्रन्थेऽस्मिन् बुद्धदेवप्रशंसा न क्वापि दृष्टा । तस्मादाबलवत्प्रमाण-लाभमयं वैदिक इत्येव मन्तव्यम् । “शब्दार्थौ सहितौ काव्यं, गद्यं पद्यं च तद्द्विधा” इत्यस्य काव्यस्य लक्षणम् ।^२ अस्मिन् काव्यालङ्कारे षट्पण्डितेदकलिते काव्यशरीरम्, अलङ्कारः, काव्यदोषाः, न्यायनिर्णयः शब्दशुद्धिश्चेति पञ्च प्रधानविषयाः सन्ति । कस्मिंश्चिद्विहितपुस्तकान्ते^३ द्वौ श्लोकावेतौ —

“षष्ठ्या शरीरं निर्णीतं शतषष्ठ्या त्वलङ्कृतिः ।

पञ्चाशता दोषदृष्टिः सप्तत्या न्यायनिर्णयः ॥

षष्ठ्या शब्दस्य शुद्धिः स्यादित्येवं वस्तुपञ्चकम् ।

उक्तः पट्टभिः पण्डितैर्भामहेन क्रमेण वः ॥”^४

सर्वलक्षणविमर्शनपरेऽस्मिन् पाणिनिकणभक्षन्यासकारादिमतान्पुद्वाटितानि । अपि च “श्रद्धेयं जगति मतं हि पाणिनीयम्”^५ इत्येकत्रानेन पाणिनिमतं प्रशंसितम् । अन्यत्र स्फोटवादः परिहसित एवम् —

“शपथैरपि चादेयं वचो न स्फोटवादिनाम् ।

नमःकुसुममस्तीनि श्रद्धयात् कः सचेतनः ॥”^६

1. भामहालंकार. VI. 64.

2. „ V. 16.

3. „ VI. 65.

4. „ VI. 63.

5. „ VI. 12.

साहित्यविमर्शकोऽयं लाक्षणिकः सगौग्वमर्वाचीनालङ्कारिकैर्व्याख्यातृभिश्च
विनुतः । तदेवास्य महत्त्वस्य गमकम् ।

भरतमुनेर्गनन्तरं दण्डिनः पूर्वं कानिचित् काव्यलक्षणान्युद्धतान्यपि भट्टि-
काव्यान्तर्गतं प्रसन्नकाण्डमेव तदनन्तगालङ्कारिकाणां मार्गदर्शकमभवदित्यत्र न
कापि शङ्का । तथापि दण्डिभामहाभ्यां न तत् स्मृतमित्याक्षेपोऽस्ति । न
तत्प्रत्येकं काव्यलक्षणम्, किन्तु काव्यमित्येतत्समाधानमत्र ।

अनेन स्तुतान्यनेककाव्यान्यद्य न लभ्यानि । महतां मेधावि-रामशर्म-
शाखवर्धनादीनां काव्यानि क्वेवान्तर्हितानि । दण्डिना चत्वार उपमादोषाः
कथिता, मेधाविना तु ते सप्तेति निर्णीताः । इममर्थमयं निवेदितवानिति
द्वितीयपरिच्छेदे —

“त एत उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः ।”¹

रामशर्मणोऽच्युतोत्तग्रन्थमेवं स्मृतवान् द्वितीयपरिच्छेदे —

“नाना धात्वर्थगम्भीरा यमकव्यपदेशिनी ।

प्रहेलिका सा ह्युदिता रमशर्माच्युतोत्तरे ॥”²

शाखवर्धनस्यायं श्लोक उदाहृतो द्वितीये —

“निष्पेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः

शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा

दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥”³

1. भामहलंकार. II 40.

2. „ II. 19.

3. „ II. 47.

वक्रोक्तिरस्याभिमतेत्येवं ज्ञायते —

“सैषा सर्व्वं वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥”^१

अस्य पद्यरचनं सहृदयरञ्जकं च —

“किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः ।

दग्धादग्धमरण्यान्याः पश्यतीव विभावसुः ॥”^२

तस्या हागी स्तनाभोगः वदनं हागि मुन्दरम् ।

हागिणी तनुगत्यन्तं कियन् न हगते मनः ॥”^३

एतान्निर्मितमन्यत् काव्यं न दृश्यते । तथापि भामहोक्त इवायं श्लोकः
सदुक्तिकर्णामृतेऽस्ति —

“ककुभि ककुभि भ्रामं भ्रामं विलोक्य विलोकितं

मलयजसमो दृष्टोऽस्माभिर्न कोऽपि महीरुहः ।

उपचितरसो दाहच्छेदैः शिलातलधर्षणै —

रधिकमधिकं यत् सौरभ्यं तनोति मनोहरम् ॥”

महद्भिरानन्दवर्धनादिभिः कीर्तितोऽयमालङ्कारिकशेखर इति पुनरुक्तिः

1. भामहलंकार. II. 85.

2. „ II. 92.

3. „ VI. 47.

क. जी. ११.

(३१) कुमारदासः

पूर्वलाक्षणिकैः प्रशंसितस्यास्य महाकवेश्वरितं प्रच्छन्नमासीत् कालवशाच्च
चिरम् । अयं जानकीहरणं^१ नाम काव्यं व्यधत्तेति ग्रन्थान्तश्चोक्तैर्गद्येन च कथ्यते
तदित्थम् —

“नित्यं सद्गुणभक्तिरिन्द्रियदमश्रीसंयतः संयतः
शस्त्रद्योतितमूर्ध्नि मुक्तहृदयोऽभीसङ्गतः सङ्गतः ।
विद्वानस्य कवेः पितार्यहृदयं धीमानितो मानितो
लङ्केश्वर्यभुजः कुमारमणिरत्यासन्नयः सन्नयः ॥
येनान्यप्रकृतिं निराकृतवता सम्मानितो मानितो
यस्य स्वाङ्गमभिघ्नतो गिपुव (भृ ?) शं नाशोभितः शोभितः ।
श्रीमेघोऽस्य कवेरसौ किल बृहद्भामातुलो मातुलो
दृष्टत्रासजडं द्विषामधिगतत्रासेनया सेनया ॥
श्रीमानेकः शरण्यः परिभवविपदां भाजनानां जनानां
रूपेणानुप्रयातो दिवमतिमुभगं रञ्जयन्तं जयन्तम् ।
भ्राता तन्मातुरस्याः शशिधवल्लयशाः कारणानां रणानां
कर्तुं पुत्रोऽग्रबोधिर्जनशिशसि लसद्भामुराज्ञः सुराज्ञः ॥

-
1. Cantos I-V. With a commentary by Nārāya-
ṇaśāstri Vāsudeva Nigudkar and English notes
& Translation by K. M. Joglekar-Bombay-
1908.

Cantos I-X-edited with English notes & trans-
lation by Pandit G. R. Nandargikar-Bombay-
1907.

आदायेनं दशायां स्थितमपि तदहः स्रस्तनाभ्यां स्तनाभ्यां
तुष्टे तस्मिन् गदानामरिहतपितृके पारयन्तौ ग्यन्तौ ।
आत्मापत्याविशेषं पुपुपतुरहतप्रेमदान्तो मदान्तौ
यत्सानाध्यात् सकाव्यं व्यञ्चयदमुरद्विण्महार्थं महार्थम् ॥”

इति श्रीसिंहलस्य कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे विंशतिः सर्गः परि-
समाप्तिमगमत् ।¹

इदं श्लोकचतुष्टयमेकस्मिन् लिखितपुस्तके विंशस्य सर्गस्यान्तेऽभिलक्षित-
मिति अन्यस्मिन् पुस्तकान्ते गद्यमेव दृष्टं, न तु पद्यानीति च तत्सम्पादकैरभि-
हितमिव श्रूयते । अपि च धर्माराम पण्डितैः प्रकटितेस्मिन् काव्ये तु पञ्च-
विंशतिसर्गाः सन्तीति, तदन्ते पूर्वोदाहृतचतुर्थश्लोकस्योत्तर्गधर्मेवास्ति, नातोऽ-
धिकमिति च ज्ञायते ।²

एतेनायं कविः सिंहलराज इति पितरि कुमारमणौ रणे निहिते सति,
तत्कालसम्भूतो मातुलाभ्यां प्रवर्धित इति च विदितम् । श्लोकविषयमिमं
पुरस्कृत्य पाश्चात्यपरिशोधकाः केचन यस्तु महावंशग्रन्थेऽभिवर्णितः, यश्च क्रि. श.
९१९-९२४ मध्यकाले सिंहलमपालयत् स कुमारधातुसेन एवायं कुमारदास
इति निर्णयामासुः । अयं तु केवलमूहः । तत्कालसिंहलप्रभुः कुमारधातुसेनः
तस्य पिता मोगलान इति महावंशः कथयति । कविरयं कुमारदासः अस्य
पिता कुमारमणिरिति चेदं काव्यं कथयति ।³ एवं स्थिते तेषां निर्णयः कथं
विश्वास्यः ? अथ पूर्वविद्वत्कृतकुमारदासप्रशंसा काचित् । राजशेखरः काव्य-
मिमांसायामेवम् —

1. जा. ह. (XX. 6)

2. „ H. C. S. L. 133. 134.

3. M. K. H. C. S. L. pp. 134-35. S. De-H. S. L.
p. 185.

प्रतिभानिध्यो मेधाविरुद्रकुमारदासादयो जात्यन्धा अपि महाकवय
आसन्निति श्रुणुमः ।^१ उदयसुन्दरीकथावतारिकायां सोऽढल एवम् -

“बभूवुरन्येऽपि कुमारदासभासादयो, हन्त कवीन्दवस्ते ।

यदीयवाग्भिः कृतिनां द्रवन्ति, चेतांसि चन्द्रोपलनिर्मलानि ॥”^२

गजशेखरनिर्मित इव सूक्तिमुक्तावल्यामयं श्लोकः -

“जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च गवणश्च यदि क्षमः ॥”^३

एवमुज्ज्वलदत्तादिविगचिनेषूणादिसूत्रवृत्यादिषु अस्य प्रशंसा दृश्यते ।
तथापि नैकेनाप्ययं सिंहलगज इत्युक्तम् । भूयश्च औचित्यविचारचर्चायां ‘न तु
कुमारदासस्य’ इत्ययं श्लोक उदाहृतः -

‘अयि ! विजहीहि दृढोपगूहनं

त्यज नवसंगमभीरु ! वल्लभम् ।

अरुणकरोद्गम एष वर्तते

वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥”^४

एतदन्तिमपादस्तु “व्यक्तवाचां समुच्चारणे” (१-३-४८) इति पाणिनि-
सूत्रस्य भाष्ये भगवत्पञ्जलिनाप्युदाहृतः । श्लोकोऽयं जानकीहरणे मास्तु नाम ।
कुमारदासस्येति विदितम् । तेनायं पतञ्जलेः पूर्वं इति मतं चोदगात् । पुन-
श्चायं पादोऽन्यत्रापि दृश्यते । यथा हरदत्तस्य पदमञ्जर्या -

1. काव्यमीमांसा-p. 12. (G. O. Series-1.

2. उदयसुन्दरी (p.)-G. O. S. 11.

3. सूक्तिमुक्तावली-p. 45. (G. O. S.)

4. का. माला-part I. p. 144.

“अपनयपादसरोजमङ्कतः शिथिल्य बाहुलतां गलादताम् ।

क्व च वदनेऽशुकमाकुलीकृतं वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥”^१

वस्तुतस्तु नायं पादोऽस्य कवेः । छन्दाबद्धमिदं वाक्यम्, अत्र दृष्टान्त इव दार्ष्टान्तिको न सहृदयहृदयङ्गमः पतञ्जलेर्वा, तत्पूर्वस्य वा भवेत् । तदर्वाचीनैः कुमारदासादिभिः कैश्चित् समस्येव गृहीतं, वृणितं च तत्तद्विधमिति ज्ञेयम् । एवं परिशीलितेऽस्य चरिते ग्रन्थपरिमितिः सन्दिग्धैव, पूर्वोदाहृतश्लोक-चतुष्टयं प्रक्षिप्तमिव दृश्यते इति भावः प्रस्फुरति । कालश्च विनिश्चेतुमशक्यः । तथापि राजशेखरादतीव पूर्वत्वात् कुमारदासः शा. ५४० समयवर्ती भवेदिति मन्ये ।

प्रौढकविरयम् । कावित्वं मृदुलं मधुरं च यथा —

‘स्त्रियो न पुंसामुदयस्य साधनं

त एव तद्धामविभूतिहेतवः ।

तटिद्वियुक्तोऽपि घनः प्रजृम्भते

विना न मेघं विलसन्ति विद्युतः ॥^२

करोति शीलेन पतिव्रता पतिं

गुणस्पृहं वश्यमवश्यमङ्गना ।

पराभवं भर्तुरुपैति दुस्तरं

विनष्टचरित्रगुणा गुणैषिणः ॥’

1. पदमञ्ज.

2. जा. ह. IX. 5.

‘फुल्लं यदीदं कमलं किमेव -

मत्रैव नीलोत्पलयोर्विकासः ।

इत्यात्तशङ्को वदनं मुदत्या

हंसः सिषेवे न सगस्तरन्त्याः ॥’¹

देववशाच्चिरमिदमन्तर्हितमपि प्रसिद्धेषु गधुवंशादिमहाकाव्येषु गणनीयं
जानकीहरणमिति सत्यम् ।

1. जा. ह. 3. 44.

(३२) हर्षदेवः

राजकविरयं रत्नावलीप्रियदर्शिकानागानन्दरूपककर्ता श्रीहर्षदेवः श्रीहर्षे
इति च तत्प्रस्तावनाभिः ख्यायते यथा —

‘राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मौपजीविना राजसमूहेनोक्तः ।
श्रीहर्षोनिपुणः कविः परिपदप्येषा गुणग्राहिणी ॥’^१

कोऽयं श्रीहर्षः, केन राज्ञा निर्मितमिदं रूपकत्रयम्? कोऽस्य कालो,
निवासश्चेत्यादिविषयाः प्राच्यपाश्चात्यविमर्शकैर्गनेकैश्चर्चिता, निर्णीताश्च यथेष्ट-
मेतावत्पर्यन्तम् ।

पुनस्तत्तदभिप्रायोद्घाटनमद्य चर्वितचर्वणं भवति । बहुसंशयभूयिष्ठमस्य
चरितम् । तच्च मदीयसंस्कृतवाङ्मयचरित्रद्वितीयसम्पुटे प्रपञ्चितम् । तदेवात्र
संक्षिप्यते ।

शा. ६७७-७०८ मध्यकाले दामोदरगुप्तेन निर्मिते कुट्टिनीमते^२ रत्ना-
वलीवृत्तस्य वर्णितत्वात्ततः पूर्वमेव तद्रूपकं प्रसिद्धमित्यवगम्यते ।^३ तेन रत्ना-
वल्यादिरूपककर्ताऽयं न काश्मीरराजस्य कलशभूयतेः पुत्रः श्रीहर्षदेवो वा,
नापि दशरूपककृतिपोषकस्य मुञ्जमहीपालस्य पिता हर्षवर्धनो वा भवितुमर्ह-
तीति स्पष्टम् । तौ द्वावपि तत्कालादत्यन्तमर्वाचीनौ । विद्वत्कविपोषकः
श्रीहर्षविक्रमादित्यः शा. शकपूर्वम् १३४ वत्सरेऽपालयदुज्जयिनीमिति

1. रत्नावली-नाटिका-I. 5.

2. Kāvya-mālā-Part III.

3. M. K. H. C. S. L. p. 586; S. K. De. H. S. L.
p. 258.

विदितमपि तदाश्रितेन धावकापरनाम्ना प्रकटितमिति च यदुच्यते तदसङ्गतमिति भासकविजीवितचरिते स्पष्टाकृतम् ।¹ तस्मात्सोऽप्यस्य रूपकत्रयस्य निर्माता श्रीहर्षदेव इति वक्तुं न शक्यम् । अथ प्रसिद्धः कान्यकुब्जपालकः श्रीहर्षोऽस्ति । यद्यपि तस्य हर्षवर्धन इति नामान्तरं रत्नावल्यादिषु न दृश्यते ।² नापि हर्षचरितादिषु च । तथापि द्वितीयशिलादित्य इतिप्रतीतिं गतो हर्षवर्धन एव श्रीहर्षदेव इति बहवश्चरित्रकाग मन्यन्ते । ततोऽयं राजकविः शा. ९२८-६७ मध्यकाले कान्यकुब्जं पालयन् राजेति विश्वसिमः ।³

“कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षोर्धावकादीनामिव धनम्” इति काव्यप्रकाशवाक्यं,⁴ तद्व्याख्यातृवचनानि बाणादीनामिव धनमिति पाठान्तरं च पुरस्कृत्य, रत्नावल्यादिकं बाणभट्टेन वा, तदन्येन वा निर्मितमिति तर्कितेपि बहुभिः परिशोधकैस्तद्रूपकत्रयं कन्याकुब्जराजस्य श्रीहर्षदेवस्य काले समुत्पन्नमित्येव निर्धारितम् । तदेवालम् ।

धावकनामा कश्चन कविहर्षवर्धनास्थान आसीदिति निर्णेतुं न कदापि साध्यम् । आगर्भश्रीमान्, आत्मगौरवाभिमानी, महाकविर्बाणभट्टो धनाशया स्वनिर्मितं रूपकत्रयं राज्ञे श्रीहर्षदेवाय व्यक्रीणादिति भावनं न कुतोऽपि समुचितम् । राजनाम्ना विलसितं काव्यं तदास्थानकविना निर्मितमित्यालोचनं न सर्वत्रापि कर्तव्यम् । कान्यकुब्जेश्वरस्य श्रीहर्षस्य विद्वत्कवित्वं कथं वा शङ्कनीयमिति न जानीमः ।

तस्माच्चिरन्तनविश्वासानुरोधात् रत्नावल्यादिकर्ता बाणादिकविपोषकः श्रीहर्षो हर्षवर्धनापरनामा कान्यकुब्जमहाराज इत्येव वक्तव्यम् । विश्वास्यं च ।

1. see anti chapter Bhāsa p. 61.

2. M. K. H. C. S. L. p. 585.

3. „ „ p. 584; De. H. S. L. p. 255.

4. Prof. A. B. Gajedragadkar's 2nd ed. of काव्यप्रकाश. (chapter I. p. 2)-Bombay (1959)

बाणेन हर्षचरितादिषु रत्नावल्यादिकं न प्रशंसितमित्यादिहेत्वाभासा अत्र न गणनीयाः । भासकालिदासादयः स्वकाव्यमेव स्वीये पश्मिन् काव्ये नास्मरन् खलु ! तादृशाभ्यासोऽर्ताव विगलस्तत्काले । उदयमुन्दर्या सांढूल एवमलिखत् -

श्रीहर्ष इत्यवनिवर्तिषु पार्थिवेषु,
नाम्नेव केवलमजायत, वस्तुतस्तु ।
गीहर्ष एष निजसंसदि येन राज्ञा,
सम्पूजितः कनककोटिशतेन बाणः ॥^१

अस्य रूपकेभ्यः श्लोकाः सङ्गृहीताः संवेगलाङ्कारिकैः । विशेषतो दामो-
दरगुप्तः स्वीयकुट्टिनीमते रत्नावलीनाटकानुकूलं नाट्यवर्णनं कुर्वन् तन्नाटिकां च
वर्णयन् श्लोकमिमं जग्राह ।

“उदयनगान्तरितिमिमं
प्राची सूचयति दिङ्निशानाथम् ।
परिपाण्डुना मुखेन
प्रियमिव हृदयस्थितं रमणा ॥”^२

रत्नावलीप्रियदर्शिके नाटिके, नागानन्दनाटकं चास्य कृतयः । आद्ये
बृहत्कथामूलेऽपि भाषामादिवेन, रसपात्रौचित्येन च स्वातन्त्र्यं दर्शयतः -

कालिदासमालविकाग्निमित्रं दृष्ट्वायं रत्नावलीं चकारिति परिशीलकाभि-
प्रायः । दयावीरं नागानन्दं प्रणीयायं सार्वजनीनविख्यातिं गत इति नाति-
शयोक्तिः । कथावस्तु उदयनकथान्तर्गतमपि तद्रचनमपूर्वमसदृशम् । रतिशोक-
शमस्थायिभावसम्मिश्रस्य प्रधानस्य दयारसस्य निरूपणे धनञ्जय-धनिकादि-
लाक्षणिकैः प्रदर्शितं प्रज्ञाचातुर्यमेवास्य नाटकस्य महत्त्वे निदर्शनम् ।

1. M. K. H. C. S. L. p. 586. (f. n. 5)

2. कुट्टनमितम्.

कुवलयानन्दकर्त्रा, अनुभयतादरूप्यरूपकालङ्कारस्योदाहृतोऽयं रत्नावली-
श्लोकः —

“किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति, नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा श्लेषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
वक्त्रेन्द्रौ तव सत्ययं यदपगः शीतांशुरुज्जम्भते
दर्पस्यादमृतेन चेदिह तवाप्यस्तेव बिम्बाधरे ॥”¹

प्रियदर्शिकां रक्षेति वासवदत्तया प्रार्थितस्य नायकस्योक्तिरियम् स्वगतम् —

“सञ्जातसान्द्रमकरन्दरसां क्रमेण
पातुं गतश्च कलिकां कमलस्य भृङ्गः ।
दग्धा निपत्य सहसैव हिमेन चैषा
वामे विधौ न हि फलन्त्यभिवाञ्छितानि ॥”²

स्वभक्षकं गरुत्मन्तं प्रति जीमूतवाहन एवमवादीत् —

“शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त —
मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि च ते महात्मन्
किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ॥”³

सोऽयं महाकविर्यशःकायः शाश्वतजीवी । बाणमयूरादिमहाकवीनामाश्रयः,
संस्कृतभाषापोषकः, कविराजो, राजकविरयं श्रीहर्षः केषाञ्चिन्मते हर्ष-
वर्धनोऽभूद्वा, पाठकानामस्माकं सर्वदा हर्षवर्धन एव रूपकत्रयरूपेणेत्यलम् ।

1. कुवलयानन्दः कारिका. 20. V. 4.
2. प्रियदर्शिका. (IV. 8.)
3. बाणावन्द (V. 16.)

नास्य कृतिरपरा संलक्ष्यते; तथाप्येतन्निर्मित इवायं श्लोकः सदुक्तिकर्णामृते दृश्यते । अत्र रतिक्रोधावङ्गौ शमस्येव प्राधान्यमिति धनिकेन निर्णीतं दशरूपक-
व्याख्यायाम् ।

“एकं ध्याननिर्मलनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः

पार्वत्या वदनाभ्युजस्तनतटे सम्भोगभावालसम् ।

अन्यद्दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोदीपितं

शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥”¹

1. दशरूपावलोक. IV. 34. कारिकाव्याख्यायाम्.

(३३) मयूरकविः

विद्वल्लोके प्रत्यक्षो भवत्ययं सूर्यशतकेन साकम् । अयं भट्टबाणस्य श्वशुर इति, स्याल इति च द्वौ पाठौ स्तः ।

वृद्धभोजस्य सभायामस्तीति भक्तामरस्तोत्रव्याख्याया मानतुङ्गाचार्यः, प्रबन्धचिन्तामणौ मेरुतुङ्गाचार्यश्चाकथयताम् । एतादृशचाटुक्तिभिर्व्याशस्त्वेक एव, बाणस्यायं समकाल इति ।^१ इममर्थं पोषयति शार्ङ्गधरपद्मतौ वीक्ष्यमाण-मिदं राजशेखरकविवचनम् । विशेषतः श्रीहर्षदेवसभायामस्य सभ्यत्वं च निगदति ।

“अहो ! प्रभावा वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।

श्रीहर्षस्याभवत् सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥”^२

परिमलकालिदासापरनामा पद्मगुप्तोऽपि नवसाहसाङ्कचरिते स्थिरीकृत-वान् पूर्वोक्ताभिप्रायमेवम् —

“सचित्रवर्णविच्छिन्तिशालिनोऽवनीपतिः ।

श्रीहर्ष इव संघट्टं चक्रे बाणमयूरयोः ॥”^३

मातङ्गदिवाकरः श्रीहर्षस्य सभ्य इत्यत्र राजशेखरवचनमेव प्रमाणं, नान्यत् । कोऽयं दिवाकरः, किमनेन निर्मितमिति प्रश्नौ निरुतरौ । अपि च,

1. M. K. H. C. S. L. p. 327.

2. शार्ङ्गधरपद्धतिः-189. श्लो.

3. नवसाहसाङ्कचरितम्.

जगद्गुरुः शङ्कराचार्यः शास्त्रवादे बाणमयूरदण्डप्रभृतीन् जिगायेति यदुक्तं
माधवाचार्येण संक्षेपशङ्करविजये तदपि प्रमाणान्तरबद्धं, न विश्वसनीयं च ।
सेयं तदुक्तिः ।

“स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्,
विबुधान् बाणमयूरदण्डमुख्यान् ।
शिथिलीकृतदुर्मताभिमानान्,
निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार ॥”¹

नेदं वचो विचार्य बाणमयूराभ्यामत्यन्तर्वाचीनत्वाज्जगद्गुरोः तेन मयूरो
बाणभट्टेन सह कान्यकुब्जे श्रीहर्षसभायां शा. १२८-६७ मध्ये समासीदिति
वेद्यम् । सूर्यशतकं भक्तलोके प्रसिद्धम् । बल्लभदेवत्रिभुवनपालमधुसूदनादिभि-
र्व्याख्यातम् । जयमङ्गलोऽस्य वाणीमेवं स्तुतवान् —

“भक्तमयूरवक्राब्जपदविन्यासशालिनी ।
नर्तकीव नरीनर्ति सभामध्ये सरस्वती ॥”

राजशेखर एवं प्राशंसत् —

“दर्पं कविभुजङ्गानां गता श्रवणगोचरम् ।
विषविद्येव मायूरी मायूरी वाङ् निवृन्तति ॥”²

सूर्यशतकमहिमा कविनैवं वर्णितः —

“श्लोकालोकस्य भूत्यै शतमिति रचिताः श्रीमयूरेण भक्त्या
युक्तश्चेतान् पठेद्यः सकृदपि पुरुषः सर्वपापैर्विमुक्तः ।

1. सं. शं विजयः.

2. सूक्तिमुक्तावली-p. v. G. O. Series-Baroda(1938)

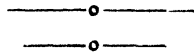
आगोयं सत्कवित्वं मतिमतुलवत् कान्तिमायुःप्रकर्षं
विद्यामैश्वर्यमर्थं सुतमपि लभते सोऽत्र सूर्यप्रसादात् ॥”^१

मयूरकविनिर्मिता इति सदुक्तिकर्णामृते नोपचितेश्वयमेकः —

“सव्यानां शुक्पल्लवेषु तलं वेणीगुणेषु स्थितं
मन्दं कञ्चुकसन्धिषु स्तनतटोत्संगेषु दीप्तार्चिषम् ।
आलोक्य त्रिपुरावरोधनवधूवर्गस्य धूमध्वजं
हस्तम्रस्तशरासनो विजयते देवो दयाद्रक्षणः ॥”^२

अनेन शिवस्तवश्च कृत इति जनश्रुतिगति । न तत्काव्यमद्यापि लब्धम् ।
सूर्यशतकानि सूर्याष्टकानि च बहूनि सन्ति । तथापि न तेषां तादृशी प्रशस्ति-
र्यादृशी मयूरकृतस्य सूर्यशतकस्य ।

-
1. सूर्यशतकम् (101)
 2. सदुक्तिकर्णामृतम्-I. 15. 3७.

(३४) भट्टबाणः

निवेदितनिजोदन्तानां पूर्वकवीनाममयमाद्यः । हर्षचरितप्रथमोच्छ्वासा-
द्यत्किञ्चिदेतच्चरितमेवमुपलब्धम् अस्य वंशस्य मूलपुरुषो वत्सः, सकलकविद्या-
पारङ्गतस्तपोधनो ब्राह्मणः; तस्य निवासः प्रीतिकूटः । स तु विन्ध्यप्रदेशं
प्रवहतो हिरण्यवाहनामक महानदस्य तीरंऽस्ति । स नद एव शोण इत्युच्यते ।
तमेवाद्य शोणा नदीति कथयन्ति ।^१

बाणस्य पितामहोऽर्थपतिनामा वेदवेदाङ्गविद्वरः । तस्यैकादशपुत्रेषु जित्र-
भानुरस्य पिता, माता तु राजदेवी । चन्द्रसेनमातृपेणावस्य पाण्डवौ भ्रातरौ ।
भाषाकविरीशानोऽस्य परं मित्रम् । शैशवेऽस्य माता दिवं गता । अस्मिन्
चतुर्दशवर्षदेशीये पिता च स्वर्गमगात् । तत्कालेऽधीतवेदशास्त्रोऽयं बाणो
बाल्यचापल्येन देशान्तगदिदृक्षाकुलहृदयः पितृपितामहार्जितं विभवमस्मरन्,
विद्याव्यासङ्गमगणयन्, मित्रैः साकं गृहाद् निर्गत्य पर्यटन्, तत्रतत्र राजकुलानि
च सेवमानः परिभ्रम्य, चिराय वात्स्यायनवंशाश्रयां जन्मभूमिं पुनराजगाम ।
आगत्य च कृतदारपरिग्रहो गृहमेधिविधीनाचारान् विविधविद्याविज्ञानमुद्दीपयन्
सुखमनुभवन् कतिपयाब्दाननैषीदात्मनो गृहे । अनन्तरं स्वविरल्यातिं शृण्वता
श्रीहर्षसोदरेण कृष्णभूपतिना समाहूतः, काल्यकुब्जं गत्वा, तद्राजस्थाने
महाचविपदवीमलञ्चकार, चकार च हर्षचरित मष्टोच्छ्वासं सुललितं गद्यम् ।

प्राच्यां कलिङ्गान्, दक्षिणायां नर्मदातीरजनपदान्, प्रतीच्यां वलभी-
राज्यम्, उत्तरस्यां नेपालविषयं च स्वायत्तीकृत्य, यस्तु द्वितीयशिलादित्यः

1. For details vide M. K. H. G. S. L. p. 445. Dr.
S. K. De-H. S. L. p. 225.

सार्वभौमख्यातिमलभत स एव हर्षवर्धनः कान्यकुब्जपालकः श्रीहर्ष इति चरित्रप्रथितत्वात् । तत्समकालोऽयं बाणः शा. ५२८-६७ मध्यकाले कान्यकुब्जे आसीदिति कथनं समुचितमेव स्यात् ।^१

अस्य द्वितीयं गद्यकाव्यं कादम्बरी यद् बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वमिति लोकोक्तेः —

“कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते ।”

इति प्रशंसायां च मूलम् । गुणाढ्यकृतबृहत्कथातः संगृहीता कादम्बरी-चद्रापीडकथेयमवान्तरसवत्कथाभिर्मनोहरवर्णनाभिश्च चमत्कृता । काव्यमिद-माजन्मतो देशमभितः पाठकविनुतिपावमासीत् । काश्मीरीयः काशीनाथवि-रनेना कृष्टहृदयः संक्षिप्तकादम्बरीं व्यचरयत् । तदुक्तिगियम् —

“काश्मीराभिजनो द्विजः सुमतिमान् दृष्ट्वा तु कादम्बरीं
बाणाख्येन कवीश्वरेण रचितां दीर्घां सुगृहार्थकाम ।
काशीनाथसमाख्यया सुविदितः श्रीपद्मराजप्रभो —
रादेशादकरोदिमां सुललितां संक्षिप्तकादम्बरीम् ॥”

मणिरामकविरेतत्सारमाहृत्य, कादम्बर्यर्थसारं काव्यं व्यधत्^२ । सौमेश्वर-देवेन बाणस्य कवित्वमहत्वं कीर्तिकौमुद्यामेवं वर्णितम् --

“युक्तं कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः ।
बाणध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः ॥”^३

1. M. K. H. C. S. L. p. 447.
2. कादम्बरी नाम्ना समुदिता अर्वाचीनग्रन्था बहवः सन्ति ।
3. कीर्ति-कौमुदी-I. 15. (*Bombay Sanskrit Series-25*)-1883. भट्टबाण-स्तुति-कुसुमाञ्जलिः-ई. वे. बीर-वीरराघवचार्येण-संकलिता (संस्कृत-साहित्यपरिषत्पत्रिका. XIII 38 पृ-1930; कलकत्ता)

अस्य महिमा गोवर्धनाचार्येणैवं वर्णितः —

“जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथावागच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥”

गङ्गादेव्याऽस्य वाणी वर्णितैवम् —

“वाणी पाणिपरामृष्टवीणानिकवाणहारिणीम् ।
भावयन्ति कथं नान्ये भट्टबाणस्य भारतीम् ॥”

त्रिविक्रमकविरिवं स्तुतवान् नलचम्पूग्रन्थे —

“शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकागधारिणा ।
धनुषेव गुणाद्वेन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥”

राघवपाण्डवीयकर्ता कविराजसूरिः एवमाह —

“सुबन्धुर्बाणभटश्च कविराज इति त्रयः ।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥”

धर्मदाससूरिणा विदग्धमुखमण्डने विनुतोऽयमेवम् —

“रुचिरस्वर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
तर्त्तिक तरुणी ? न हि न हि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥”

चन्द्रदेवकविकृता प्रशंसेयम् —

‘श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद् रसे चापरेऽ
लङ्कारे कतिचित् सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ।

आसर्वत्रगभीरधीर कविताविन्ध्याटवीचातुरी -

सञ्चारे कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥^१

एवं कादम्बरीकाव्यमखिलसुधीस्तुतिपात्रं भविष्यतीति प्रथमतो ज्ञात्वै-
वानेन कृतात्मस्तुतिरपि समर्हति, यथा -

‘अस्ति कविसार्वभौमो वात्स्यायनवंशसम्भवो बाणः ।’

सत्यमयं गद्यकविसार्वभौमोऽद्वितीयोऽद्यापि । तथाप्येवं गुणविशेषण-
विशिष्टो गद्यप्रबन्ध एवंविध प्रणुतिपात्रस्यकविचक्रवर्तिनो हस्ते न समाप्ति-
मगमदिति सन्तापमनुदत्यस्य तनयेन भूषणभट्टेन पूरित इति सन्तोषः । तद्-
भागः उत्तरकादम्बरीत्युच्यते । सर्वथा पितृवचनमनुसृत्य भक्तिश्रद्धाभ्यामनेन
निर्मितोऽप्ययं भागः पूर्वभागवन्न प्रौढः । अपि तु सुगमः सुखबोध्यश्च प्रियविरह-
पीडितायाः कादम्बर्याः सन्तापवचनानि पत्रलेखामुवाच चन्द्रापीडः शृणोतीति
कथांशेनारब्धोऽयं ग्रन्थः शुभान्तमगमत् । भूषणभट्टवाक्यमिदम् -

“याते दिवं पितरि तद्वचसेव सार्धं

विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।

दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य

प्रारब्ध एष स मया, न कवित्वदर्पात् ॥”^२

उदयमुन्दरीकथायां सोढूलेन कृतेयं स्तुतिरस्य महाकवेर्महिमानमावदेयति
सम्यक् कालिदासादीनां महत्त्वेन साकम् -

1. ‘भट्टबाणस्तुतिकुसुमाञ्जलिः’ द्रष्टव्यः. (Journal of the Sanskrit Sāhitya Pariṣad-XIII. 38 पृ. 1930-calcutta)
स एव डाक्टर् कृष्णमाचार्यमहाभागः स्वकीये संस्कृतवाङ्मय-चरिते
समद्वृतः (448-49 पृ.)
2. कादम्बरी-उत्तरभागस्य भूमिकाश्लोकः.

“बाणस्य हर्षचरिते निशितामुदीक्ष्य
 शक्तिं न केऽत्र कवितासु मुदं त्यजन्ति ।
 मान्द्यं न कस्य च कवेरिह कालिदास —
 वाचां रसेन रसितस्य भवत्यधृश्यम् ॥¹
 वागीश्वरं हन्त भजेऽभिनन्द —
 मर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीडे ।
 रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं
 बाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽस्मि ॥²
 श्रीहर्ष इत्यनिवर्तिषु पार्थिवेषु
 नामैव केवलमजायत, वस्तुतस्तु ।
 गीर्हर्ष एष निजसंसदि येन राज्ञा
 सम्पूजितः कनककोटिशतेन बाणः ॥”³

अनेन श्रीहर्षस्य विद्याप्रियत्वं बाणस्य कनकाभिषेकगौरवं च प्रकटीकृतम् ।

अथास्य काव्यान्यन्यानि :- मुकुटताडितकशारदचन्द्रिकानामकरूपके अनेन निर्मिते इति प्रवादः प्रसङ्गति परिशोधकलोके । अत्र भोजेन शृङ्गाप्रकाशे मुकुटताडितकश्लोक उदाहृत इत्येकं कारणम् । नलचम्पूव्याख्याने गुणविजयगणिः “यथा मुकुटताडितनाटके बाणः” इत्येकमिमं श्लोकमुदाहृतवानित्यपरं कारणम् ।

“आशाः प्रोषितदिग्गजा इव, गुहा प्रध्वस्तसिंहा इव
 द्रोण्यः कृत्तमहाद्रुमा इव, भुवः प्रोत्खातशैला इव ।
 विभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकष्टां दशां
 जाताः क्षीणमहागथाः कुरुपतेर्देवस्य शून्याः सभाः ॥”⁴

-
1. उदयसुन्दरीकथा-I. 5 (G. O. S. 11-Baroda; 1920)
 2. तत्रैव. ”
 3. तत्रैव.
 4. द्रष्टव्या (63. पृ.) पीटरसनूपण्डित-निर्मिता सुभाषितावली-भूमिका.

अपि च शारदातनयेन भावप्रकाशे शारदचन्द्रिका स्मृतेत्यन्यत्कारणम् ।
यथा —

“कल्पितं भट्टबाणेन यथा शारदचन्द्रिका ।

दिव्येन मर्त्यस्य वधः काव्यस्यावश्यभावतः ॥”¹

दशरूपकेऽयं श्लोकः प्रकारान्तरेणास्तीति यदुच्यते तदसत् । न तत्रायं
श्लोकः —

“चन्द्रापीडस्य मरणं यत् प्रत्युज्जीवनान्तिमम् ।

कल्पितं भट्टबाणेन यथा शारदचन्द्रिका ॥”²

नातोऽधिकं प्रमाणमनयोर्बाणकर्तृत्वे लब्धम् । यथा च कैश्चित्कृतानि
काव्यानि केषांचिच्छिरस्यारोपितानि चाट्टप्रवन्धैः, किंवदन्तीभिश्चेति जानीमः ।
एवं च कादम्बरीकर्तृवायमिति विमृश्य निर्णेतुमपीदं रूपकद्वयं नाममात्रावशेष-
त्वान्न शक्यतेऽद्य । ततोऽयथार्थोऽयं प्रयास इति तूष्णींभाव एव वरम् ।

अथ पार्वतीपरिणयनाटकम्, शिवाष्टकम्, चण्डीशतकं च, बाणभट्टेन
विरचितानीति महती प्रतीतिः प्रचलति । अत्र नाटकं नानेन निर्मितं, तद्
वामनभट्टबाणेन रचितमिति प्रतिवादश्च प्रबलः - आमूलाग्रं नीरसं, समन्ततः
शब्दतोऽर्थतश्चानुकृतकालिदासकुमारसम्भवम् न केनापि पूर्वलिङ्कारिकेण स्मृत-
मिदं कविसार्वभौमस्य वाचि नारोपणीयमिति प्रतिवादिनः ।³ यद्यपि बाणस्य
पद्यकविता गद्यकवितावन्न प्रौढा, नापि सुमनोहरा, तथापीदं नाटकं बाल्येऽनेन
रचितमित्यङ्गीकार्यमेवेति वादिनः । रचने परिशीलिते पात्रानौचित्यमपि प्रत्यक्षं
भवति । पश्यन्तु —

1. भावप्रकाशः. 252. G. O. S. 45-Baroda. (1929)

2. M. K. H. C. S. L. p. 452. (f. n. 4)

3. ” ” ”

“आभोगशालिकुचकुटुमलमायताक्ष्याः

वक्षोऽवकाशमभिवाञ्छति सन्निरोद्धुम् ।

अप्यस्तिनास्तिवचसां विपयेऽवलने

तन्वी समुल्लसति काचन गोमेरगा ॥”^१

हिमवद्वचनमेतत् । पित्रा स्वकुमारीस्तनद्वयमभ्यगोमावलीवर्णनमेवं कृता रङ्गस्थले ! ईदृशमश्राव्यमनुचितं वर्णनं कस्य वाचि स्थापनीयम् ? नाहं निर्दोष्टुं शक्तः । पाठकैः परीक्ष्यताम् ।

अथ बाणस्य शिवाष्टककर्तृत्वं प्रतिहतम्, शिवभक्तत्वात् । हर्षचरित-मङ्गलाचरणमेवात्र ज्ञापकम् ‘नमस्तुङ्गशिरोश्चुम्ब’ इत्यादि —

अथ चण्डीशतकम् :— इदमनेन निर्मितमित्यत्र न कापि विप्रति-पत्तिः तथाप्येतदुत्पत्तिकारणमिव बाणमयूरसम्बन्धिनी या चाटुकथा श्रूयते सा न विश्वसनीयापि विलिख्यतेऽत्र ।

जनश्रुतिः

भट्टबाणस्य धर्मपत्नी मयूरकवेः स्वसा ।^२ एकदा भावुकगृहमागतो मयूरो रात्रौ भोजनानन्तरं बहिर्वेदिकायां स्वपिति । तदा शयनगृह एकशय्या-गतयोर्दम्पत्योः प्रणयकलह आसीत् । तेन प्रतिकूला जाया पराङ्मुखी शयिता । न कीदृशनापि सान्त्वनेन प्रसन्नाऽभवत् । तदा परितप्तहृदयो बाणकविः इति-कर्तव्यतामूढः सन्, तस्याः कोपशान्तिमभिलषन् पुनः पुनश्च सान्त्वयन्नेवं स्तोतुमुपचक्रमे —

‘गतप्राया गत्रिः, कृशतनु शशी शीर्यत इव

प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णित इव ।

I. पार्वतीपरिणयम्-I. 14 (4 पृ.)

2. M. K. H. C. S. L. pp. 327, 451.

प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो'

तस्मिन् समये सुप्तप्रबुद्धो मयूरस्तृतीयपादं श्रुत्वाऽनुपदमाशुनैवं चतुर्थ-
चरणं पूरितवन् ।

“कुचप्रत्यासत्या हृदयमपि ते चण्डि ! कठिनम् ?”^१ चरणेऽस्मिन्
श्रवणपथं गते सति, कोपारुणलोचनो भूत्वा बाणो बहिरागत्य, भवतः स्वसैव-
मनुचितं पराभूता भवता कुठगेगी भवेति शशाप । तदा विस्मितो मयूरः
शयनादुत्थाय, निष्कारणशापविषादाकुलः ‘रे भावुक ! निरपराधोऽहं, न हि
जानामि मत्सहोदरीसांत्वनं भवता क्रियत’ इति सविलासं कुपितनायकानुवर्णनं
करोषीतिबुद्ध्य मयापूरितोऽयं श्लोकः । तत्त्वमविज्ञाय मां शेषिथ क्षयरोगी
भवेति प्रत्यशपत् । अनन्तरं सूर्यध्यानेन मयूरः, चण्डिकाराधनेन बाणश्च
रोगशान्तिमलभत । तदेव सूर्यशतकचण्डीशतकयोर्जन्मकारणमिति ।

नेदं सत्यमपि ग्रन्थस्थमभवद्यथाः - आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थ-
निवाणमिति मम्मटोक्तिः काव्यप्रकाशे ।^२ सेयं कथा जैनग्रन्थेषु केषुचिदस्तीति
श्रूयते ।

अस्य महाकवेर्हर्षचरितं चरित्रकर्तृणां मार्गदर्शकम् । साहित्यसर्वस्वं
कादम्बरी तु भाषातत्त्वजिज्ञासूनां सद्गुरुरूपदेशः । अत्र मुन्याश्रमहिमालया-
च्छोदसरोवर्णनान्यनुकर्तुमप्यशक्यानि । महाश्वेताप्रस्तावः स्तुतेरतीतः । शुक्-
नासोपदेशो निरुपमानः । हर्षचरितकाव्यारम्भे व्यासभासकालिदासादिप्राचीन-
महाकवीन् नमस्कुर्वता बृहत्कथादिपूर्वग्रन्थान् स्मरताऽनेन वाल्मीकिमहर्षिराद्य-
कविने ध्यातः, गमायणमपि न स्मृतम् । किंवा कारणमत्र न विद्मः । तथाप्ये-
तादृशसदाचारस्यायं मार्गदर्शीति वेद्यम् । बाणवाणी दिव्यवाणीति शिवम् ।

1. सुभाषितावली-1612. सूक्तिमुक्तावली. p. 284.

2. का. प्र. I.

(३५) धर्मकीर्तिः

अयं महान् बौद्धमतप्रचारकः, दिङ्नागाचार्यनिर्मितप्रमाणसमुच्चयस्य व्याख्याता, बुद्धनिर्वाणस्तोत्र-बौद्धसङ्गत्यादिकृतिकर्ता, स्वकाले बौद्धमतखण्डनं कुर्वाणस्य विख्यातविदुषः कुमारिलभट्टस्य प्रत्यर्थी मताभिमानि ।¹

आदौ देशे व्याप्तमस्य ग्रन्थजातं बौद्धमतेन साकमन्तरितमपि कानिचिद् वाक्यानि केचन श्लोकाश्च परग्रन्थेषूदाहृताः संलक्ष्यन्ते तत्र तत्र । यथा —

सुबन्धुर्वासवदत्तायां “बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारशोभिताम्” इत्येतत्कृतिं सस्मार² । आनन्दवर्धनो ध्वन्यालोकतृतीयोद्योते —

“लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः, क्लेशो महानर्जितः

स्वच्छन्दं वरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वगे निर्मितः ।

एषाऽपि स्वयमेव तुल्यगमणाभावाद्भगवती हता

कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितः तन्व्यास्तनुं तन्वता ॥”³

इतीमं श्लोकमुदाहृत्य, नात्र व्याजस्तुत्यलङ्कारः, किन्त्वप्रस्तुतप्रशंसेवेति निर्णाय, न चायं श्लोकः क्वचित्प्रबन्ध इति श्रूयते तथा चायं धर्मकीर्तः श्लोक इति प्रसिद्धिः सम्भाव्यते च तस्यैव, यस्मात् इति विलिख्य, पुनरिमं श्लोकं चोदाहृतवान् —

1. M. K. H. C. S. L. p. 733.

2. वासवदत्ता-p. 208. chowkhamba series No. 2.

3. ध्वन्यालोकः 3. (कारिका ६७. ३)

“अनध्यवसितावगाहनमनलपधीशक्तिना —

प्यदृष्टपरमर्थतत्त्वमधिकाभियोगैरपि ।

मतं मम जगत्यलब्धसदृशप्रतिप्राहकं

प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जगम् ॥”¹

प्रथमः श्लोक ईषत्पाठभेदमौचित्यविचारचर्चायामप्यस्ति । बहुभिः परिशोधकैरयं कविः क्रि. ६-७ शताब्द्योर्मध्यकाले स्थित इति निर्दिष्टम् । अस्य कालनिर्णये प्रत्यक्षसाक्ष्यं नास्ति । तथाप्ययं शा. ९२०-६०० मध्यसमये आसीदिति मन्ये । अपि च धर्मकीर्तिः कुमारिलभट्टं जानातीति च मदभि-
प्रायः ।² अनेन रूपावतार इति व्याकरणप्रन्थो निर्मितः ।³ एकं शृङ्गारप्रधानं काव्यं च निर्मितमित्यालङ्कारिकैरुदाहृताः सुभाषितावलीसदुक्तिकर्णामृतादिषु दृष्टाश्च श्लोकाः कथयन्ति । तेषु केचन यथा —

कुवलयानन्दे विभावनालङ्कारस्य —

“अविवेकि कुचद्वन्द्वं हन्तुं नाम जगत्त्रयम् ।

श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तं जनमाणम् ॥”⁴

सदुक्तिकर्णामृते चन्द्रोदयवर्णनमिदम् —

“शशिनमसूत प्राची नृत्यति मदनो हसन्ति ककुभोऽपि ।

कुमुदरजः पटवासं विकिरति गगनाङ्गणे पवनः ॥”⁵

1. ऽवन्यालोकः 3. (कारका ६७. ४)
2. M. K. p. 733.
3. M. K. H. C. S. L. p. 733 (f. n. 8)
4. कुवलयानन्दः (का. 81. 2.)
5. H. C. S. L. p. 733. (f. n. 5) ; सुभाषितावली. Intro. p. 48. सूक्तिमुक्तावली-p. 172. (v.)

कवीन्द्रवचनसमुच्चये —

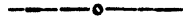
“नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
तत् तत्रैव गमते हताः पाणिनिना वयम् ॥¹
हागेऽयं दृग्णाक्षाणां लुठति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥”²

सुभाषितावल्यादिषु —

“सङ्गमविग्रहकल्पे विग्रहि विग्रहो, न सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विग्रहे ॥³
शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुक्रशावकः ॥”⁴
“वक्त्रेन्दोर्न हरन्ति भाष्यपयसां धारा मनोज्ञां श्रियं
निःश्वासा न कदर्थयन्ति मधुरां बिम्बाधरस्य द्युतिम् ।
तन्व्यास्तद्विग्रहे विपक्ववल्ग्वलीलावण्यसंवादिनी
छाया कापि कपोलयोरनुदिनं तस्याः परं शुष्यति ॥”⁵
वैदिकैर्वोद्भूतान्था दूषिता इति सोल्लुण्ठनमेवं वदति —
“शैलैर्बन्धयति स्म वानरहतैर्वाल्मीकिरम्भोनिधिं
व्यासः पार्थशरैस्तथापि न तयोरत्युक्तिरुद्भाव्यते ।
वागर्थौ च तुलाभृताविव तथाप्यस्मत्प्रबन्धानयं
लोको दूषयितुं प्रसारितमुखस्तुभ्यं प्रतिष्ठे नमः ॥”⁶

-
1. क. व. स. (v. 226); सुभाषितावली. (v. 1232)
 2. अमरुशतकम्-(Appendix) 138 v. K. V. S. 227 v.
(‘धर्मकीर्तेः’)
 3. सदुक्ति. II. 91 (4. v.)
 4. सुभाषितावली. (2030 v.)
 5. „ Intro. p. 47.
 6. „ p. 48.

आलोचितेऽस्य श्लोकस्य भावे बौद्धवैदिकमतविवादे साधारणेऽपि, तत्काले सविशेषं तत्परमतखण्डनाय देशयात्रां कुर्वतः प्रतिष्ठानपुरे बौद्धान् जित्वा, पूर्वोक्तं कोपमाविष्कृतवान् धर्मकीर्तिरिति द्योत्यते । श्लोकेऽस्मिन् प्रतिष्ठाशब्दः प्रतिष्ठान पुरपरत्वेन प्रयुक्त इति च वक्तुं शक्यते । तावेतौ समकालौ । धर्मकीर्तिर्वृद्धः, कुमारिलो युवेति चात्रावगमः । तत्त्वं जानन्तु पाठकाः ।

(३६) कुमारिलभट्टः

तात्कालिकपूर्वमीमांसकेभ्यःप्रणयः, पण्डितसार्वभौमाऽयसहायशूरः, परमतविदलनेन वैदिकमतं रक्षति प्रख्यातिं गतः । सोऽयं शास्त्रकविरपि भवभूति-महाकवेर्गुरुत्वेन, श्लोकात्मकशान्त्रकृतिकर्तृत्वेन चास्यां कृतौ कृतप्रवेशोऽभत् ।¹

कुमारिल आन्ध्रः, तैत्तिरीयाध्येता, विज्ञातसकलवेदवेदाङ्गः, आन्ध्रो-त्कलानां संयोगे जयमङ्गलग्रामे समजनीत्यादिकं जैनमतविदलनादिकमस्य चरितं जिनविजयाख्ये परमतग्रन्थे वर्णितमेवम् । तेनेदमतिविश्वास्यम् -

“आन्ध्रोत्कलानां संयोगे पवित्रं जयमङ्गले ।
ग्रामेन्तिके महानद्या भट्टाचार्यः कुमारिलः ॥
आन्ध्रजातिस्मिन्निरिको माता चन्द्रगुणा सती ।
यज्ञेश्वरः पिता यस्य स वैदिकमहापथे ॥
महावादी महान् घोरः श्रुतीनां चाभिमानवान् ।
जिनानामन्तकः साक्षाद् गुरुद्वेष्टाऽतिपापवान् ॥”²

तृतीयश्लोके जिनविजयकर्त्रायमति परुषं निन्दितः; तत्सहजं तत्स्वभावो-चितं च । तथापि यत्किञ्चित् सत्योदन्त आविष्कृत इत्येव सन्तोषः । नाहं जिनविजयद्रष्टा । एते श्लोकाः, कुमारिलविजयकथाश्च, आन्ध्रहिन्दूदेशचरित्र-ग्रन्थात् संगृहीताः ।

1. H. C. S. L. pp. 618-19.
2. Sri. K. V. Lakshmana Rao-Hindu-Mahayug
(in Telugu)

अस्य महावादित्वं, जिनविद्वेषित्वं च धर्मकीर्तेर्मनःशल्यं सत्, पूर्वोक्तस्य शैलेर्बन्धयति इति श्लोकस्य कारणभूदित्यनेनायं शा. ५५०-६४० मध्यस्थश्चि कालजीवाति कथ्यते । मीमांसकसम्प्रदायविदां च मतमेवम् —

अस्य भवभूतिगुरुत्वमुत्तरत्र द्रक्ष्यामः । तदप्युक्तकालस्य समर्थकं भवेत् श्लोकवार्तिकारम्भेऽयमेवमुवाच —

“प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता ।

तामास्तिकपथे कर्तुभयं यत्नः कृतो मया ॥”

जैमिनिर्न निरीश्वरवादा, परन्त्वात्मास्तित्ववादीत्येवमुद्बोधयामास कुमारिलः प्रतिवादिनः —

“इत्याह नास्तिक्यनिराकरण्यु —

रात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।

दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः

प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥”

अस्य श्लोकवार्तिकमङ्गलाचरणश्लोकोऽयम् —

“विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदिदिव्यचक्षुषे ।

श्रयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥”

नायं शिवस्तुतिपर इति केचित्, ईश्वरास्तित्वमङ्गीकृतमपीश्वरो जगत्कारणमिति कुमारिलेन नोक्तमिति केचिच्च वदन्ति । तन्त्रवार्तिकादिमहाग्रन्थकर्तुरस्य चरितं जगद्विदितम् । नात्र तद्विवरणस्यावकाशः । अस्य तु तातनाम प्रसिद्धं; शास्त्रप्रपञ्चे तु तातविरुद्धकथा त्रिधा दृश्यते; मीमांसाग्रन्थेषु तन्नाम्ना द्वित्राः श्लोकाः सदुक्तिकर्णामृतादिषु दृश्यन्ते । तत्रायं श्लोकः कुमारिलनिर्मितो वा न वेति निर्णयन्तु पाठकाः —

“द्वागस्तम्भनिषण्णया दयितया वक्रीकृतप्रीवया

नासाग्रागत वारिबिन्दुविसरेः संसिच्यमानाङ्गया ।

मन्युस्तम्भितकण्ठगद्गदगिरा प्रोच्चारिताधाक्षरं

सन्दिष्टं तव कान्तया पथिक ! तद् वक्तुं न यत् पार्यते ॥”

अत्रायं विशेषविषयः । नालन्दायां बौद्धविद्यापीठे वृद्धिं जिगमिषति सति धर्मकीर्तिस्तत्रैवासीत् । तत्काले विजयार्थं तत्र गतेन कुमारिलभट्टेन स महाविद्वान् दृष्ट इत्यत्र न शङ्का कर्तव्या । बौद्धान् तदुक्तिभिरेव निरुत्तगान् कुर्वाणस्य कुमारिलस्य युक्तिप्रमाणवादविधानमेव जगद्गुरुशङ्करस्यावलम्बन-मभवदिति सम्भावनमपि सुसङ्गतं भवतीति मन्तव्यम् ।

(३७) ललितादित्यः (मुक्तापीडः)¹

काश्मीरपालकोऽयं महाराजो, महारारः, संस्कृतभाषपोषाकः, कविश्च
वक्ष्यमाणकाश्मीरराजकविजीवितेष्वप्युपयुक्तो भविष्यतीत्यस्य वृत्तान्तः कथ्यतेऽत्र
सङ्ग्रहेण ।

द्वितीयतुञ्जीनसंज्ञया विख्यातस्य रणादित्यस्य द्वितीयः पुत्रो बालादित्या-
परनामा प्रतापादित्यः । तस्य विम्बादेव्यामनङ्गलेखा नाम तनया सञ्जाता ।
तस्यां सम्प्राप्तयौवनया सत्यामेकदा कश्चन देवज्ञो राजसभामागत्य, प्रसङ्गवशाद्
भवजामाता काश्मीरपालको भविष्यतीत्यवाचत् - राज्यमन्यगोत्रायत्तं माभूदिति,
अक्षत्रियो राज्यानर्ह इति च मत्वा, कर्कोट-नागवंशजाताय दुर्लभवर्धनाय तां
कुमारीमयच्छत् । पितृकृत्यमनुचितमिति दुःखिता सा बाला भर्तारं न चकमे ।
अनन्तरं प्रतापादित्ये दिवं गते दुर्लभवर्धनः काश्मीरप्रभुरभूत् । पश्चात्तस्यानङ्ग-
लेखायामुत्पन्नो दुर्लभो मातामहवंशवर्धनो भूत्वा, तन्नाम्ना प्रतापादित्य इति
व्यवहृतः । क्रमेण पितुरनन्तरं काश्मीरराज्यमलभत ।

अनेन मातामहप्रतापादित्येन गोनन्दवंशः समाप्त इति दौहित्रप्रतापा-
दित्येन कर्कोटकनागवंशः आरब्धः इति च विदितम् ।

दैववशादयं काश्मीरनगरवर्तिनो नोणनामकस्य वणिजो भार्या नरेन्द्रप्रभां

1. तस्य राज्यपालनकालः क्रि. श. 699-735. मुक्तापीडम् (ललिता-
दित्यम्) अधिकृत्य, आन्ध्रभाषानिबध्दा, ई. वे. वीर-राघवाचार्यस्य
रचना, द्रष्टव्या. *Commemoration* vol. in honour of
Sri. J. Seshādri Sarma)

पत्नीत्वेन जग्राह । अस्य तस्यामुदितेषु त्रिषु पुत्रेषु तृतीयोऽयं कविर्मुक्तापीड-
ललितादित्यः ।¹

शत्रुजेता महाशूरोऽयं, शा. ६१७-६९४ मध्यकाले काश्मीरमपालयत् ।
शा. ६९१ वत्सरेऽयं कान्यकुब्जराजं यशोवर्माणं विजित्य, तेन सम्मानितः
उदन्तोऽयं राजतरङ्गिणीतः संगृहीतः ।

राजकवेरस्य कृतिरेकापि न लब्धा । सुभाषितावल्यादिष्वेतदीयाः केचन
श्लोकाः सन्ति । एतत्पठनमेव प्रयोजनमस्माकम् —

“वसन्त्यरण्येषु, चरन्ति दूर्वा, पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि ।
तथापि वध्या हरिणा नराणां, को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥”²

“त्यक्तं जन्मवनं तृणाङ्कुरवती मातेव मुक्ता स्थली
विश्रम्भस्थितिहेतवो न गणिता बन्धूपमाः पादपाः ।
बालापत्यवियोगदुःखविधुग नापेक्षिता सा मृगी
मृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा व्याधा न मुञ्चन्त्यमी ॥”³

1 राजतरङ्गिणी.

2. सुभाषिता. Intro. p. 91. शाङ्गं धरपद्धतिः (945 v.)

3. H. C. S. L. p. 399; सुभाषिता-654. v.

(३८) यशोवर्मा

इदानीमेव कान्यकुब्जेश्वर इति विज्ञातोऽयं महाराजः, कविपण्डितपोषकः
कविः शा. ६१२-६९९ मध्याकाले स्थितः। भवभूत्यादीनामाश्रयः सोऽयं मुक्ता-
पीडललितादित्येन विजित इति राजतरङ्गिणी कथयत्येवम्।

“कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥”¹

सोऽयं राजकवी रामाभ्युदयादिकाव्यकर्तृति क्षेमेन्द्रधनिकादिलाक्षणिक-
वचनैस्तदुदाहृतश्लोकैश्च ज्ञायते। तत्कृतयस्तु नाममात्रावशेषा एव। अहो
कालो गरीयान्। ईदृशानां महाकवीनां कियन्ति काव्यानि कालगर्भेऽन्तरिता-
नीति न वयं जानीमः! उपलब्धाः श्लोकाः यथा – क्षेमेन्द्रस्य सुवृत्ततिलके
‘यथा यशोवर्मणः’ –

“यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं,

मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारी शशी।

येऽपि त्वद्गमनानुकाङ्गितयस्ते राजहंसा गताः

त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते ॥”²

वर्षाकाले सीताविरहदुःखितस्य रामस्येदं वचनमेतन्निर्मितं रामाभ्युदयं

-
1. राजतरंग. 4-144. यशोवर्म-महाराजस्य समयः क्रि. श. अष्टमशत-
कस्यपूर्वार्धः (700-744. A. D.)
 2. सु. वृ. ति. II. 71 v. (p. 14)-*Haridas Skt Series-24.*
(1933) सुभाषिता. 1366 v.

स्मारयतीव अभिनवगुप्ताचार्यो ध्वन्यालोकलोचने “यदुक्तं कथामार्गे न चाति-
क्रमः । इति रामाभ्युदये यशोवर्मणा” ।

शारदातनयो भावप्रकाशे —

“पङ्क्तिं दृश्यते लोके रामाभ्युदयनाटकम् ।”

आनन्दवर्धनेनोदाहृतोऽयं श्लोकः —

“रक्तस्त्वं नवपल्लवैर्ग्रहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैः
त्वामायायन्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सरवे मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोक ! केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥”^१

अयं रामाभ्युदयश्लोक इति मुभाषितावली प्रवदति । कुवल्यानन्दे
चायमुदाहृतः ।^२ पुनः सुवृत्ततिलके ‘साक्षेपो यथा यशोवर्मणः’ —

‘स यस्य दशकन्धरं कृतवतोऽपि कक्षान्तरे,
गतः स्फुटमवध्यतामधिपयोत्रि सान्ध्यो विधिः ।
तदात्मज इहाङ्गदः प्रहित एष सौमित्रिणा
क्व स ? क्व स ? दशाननो ननु निवेद्यतां राक्षसाः ॥”^३

यशोवर्मणः कवित्वं रसोदञ्चितमित्येभिर्विदितम् ।

1. ध्वन्यालोकः. II. 42. 3.

2. कुवलय. 57. 2.

3. सु. वृ. ति. III. 88. v.

(३९) भवभूतिः

“प्राचेतसेन याऽऽनीता पालिता भवभूतिना ।
सर्वतश्चर्यते वाणी सैवाद्य कविमानिभिः ॥”

संस्कृतसारस्वते विश्वविख्याता दृश्यकाव्यकर्तारः पञ्चपा गण्यन्ते; तेषु च भासकालिदासाभ्यां समं स्थातुं समर्हतीति प्रशस्यतेऽयं भवभूतिः । एषां त्रयाणां रूपकाणि बहूनि सन्तु नाम; तेषां च प्रशस्तिरस्तु नाम । स्वप्नवासव-
दत्तम्, शाकुन्तलम्, उत्तरगामचरितमित्येतत्त्रितयमेव नाट्यरसपिपासूनां वाचि
प्रथमतो वरीवर्तीति विदितमेव ।

वंशनिवासादिकम्

अस्य चरितं लोकोत्तरं परमपावनम् । यत् किञ्चिदनेन च कथितं
मालतीमाधवमहावीरचरितप्रस्तावनयोः । दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरमस्य
जन्मभूमिः - पद्मावतीति विदर्भेऽपि पाठौ केषुचिद्विहितपुस्तकेषु दृष्टाविति
विमर्शकोक्तिः - पद्मपुरं बहुभिर्बहुधा निर्धारितम् । तथापि विदर्भेऽपि पाठं
कविवर्णितं तैत्तिरीयशाखाध्ययनादिकं च पश्यतामिदं पुरं विदर्भदेशीयमित्येव
विश्वासो जनिष्यति । अस्मिन् विषये डॉ. भाण्डारकरमहाशयस्य निर्णयः
समञ्जसः प्रतिभाति । अपि च भवभूतिर्विदर्भज इति प्रतीतिरनादिरस्मद्देशे¹
तैत्तिरीयशाखाध्यायिनः, आपस्तम्बसूत्राः ब्राह्मणाः अद्यापि नागपुरप्रान्ते तन्न-
गरस्याग्नेयदिग्भागसम्बन्धिनि तेलङ्गानां जनपदे च वसन्ति । तस्मादद्य

‘चान्द्रा’ इति व्यवहृतस्य चन्द्रपुरस्य दक्षिणतो गोदावरीनिकटेऽस्य जन्मस्थलं पद्मपुरमासीदिति भावनमुचितमेव । तत्पुत्रं नष्टं वा, नामान्तरेणास्ति वा ज्ञातुमशक्यम् । तात्कालिकविदर्भसीमानश्च न निरूपणीयाः सम्प्रति । तथाप्यद्य दृश्यमानस्तेलङ्गाणभूभागो विदर्भराष्ट्रस्याग्नेयप्रदेश इत्युक्तिरुचितैव स्यात् - पद्मपुरे तैत्तिरीयाः, काश्यपगोत्राः, सोमपीथिनः, पङ्क्तिपावनाः उदुम्बरेत्युपनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति । तदामुग्यायणस्य तत्रभवतः वाजपेययाजिनः महाकवेर्यं पञ्चमः पुरुषः । विद्वद्वरस्य भृगुगोपालस्य पौत्रः । पवित्रकीर्तनीलकण्ठस्य जतुकर्णीदेव्यां च पुत्रः । पूज्यपादस्य ज्ञाननिधेः शिष्यः, श्रीकण्ठपदलाञ्छनः, पदवाक्यप्रमाणज्ञो, भवभूतिर्नाम कविरिति प्रस्तावनाभिरेव विदितम् । तेनायमुदुम्बरागं भवभूतिर्विदर्भदेशसम्बन्धिन्यां तेलङ्गाणसीमायां पद्मपुरे सम्भूत इति, अस्य पितृकृतं नाम श्रीकण्ठ इति, विरुदनाम भवभूतिरिति च ज्ञायते - अत्राम् जनश्रुती कञ्चन राजानमुपेत्य, “साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः” इत्याशीर्वदतेऽस्मै भवभूतिविरुदं दत्तवानित्येका¹ । एकदा -

“तपस्वी कां गतोऽवस्थामिति स्मेराननाविव ।

गिरिजायाः स्तनौ वन्दे भवभूतिसिताननौ ॥”²

इतीश्वरं स्तुवन्तमेनं भवभूतिरिति ख्यापयामासुस्तत्रत्याः सुधिय इत्यपरा । इत्थमेव भोसलराजास्थानकविना वनश्यामेन, व्याख्यात्रा वीरराघवाचार्येण चैतन्नाम समर्थितम् । किं चास्मै कवये भवः (ईश्वरः) भिक्षुरूपेणागत्य भूतिं दत्तवानिति³ केचन वदन्ति । एवं च भवाद् भूतिर्यस्येति भवभूतिरिति तदर्थः, इति आहुरिति च वीरराघवाचार्योऽल्लिखत् । अस्य उम्बेक इति शैशवे बान्धवाभिहितं प्रेमपूर्वकं कृतकं नामाप्यस्ति । तदुत्तरत्र विशदीक्रियते ।

-
1. महावीरचरिते वीरराघवटीका II.
 2. आर्यासप्तशती 1. 39. (अनन्तपण्डितटीका)
 3. धनश्यामटीका on उत्तररामचरितम्.

अस्य कालः

अयं यशोवर्मास्थानकविरिति, कुमारिलभट्टशिष्य इति च विदितमेवे-
तत्पूर्वम्^१ । तेन भवभूतिः शा. ९८०-६६० मध्यकाले स्थित इति निःशङ्कं
विश्वसन्तु ।

अथास्य कुमारिलभट्टशिष्यत्वम् —

नेदं किंवदन्तीमूलम्, परन्तु ग्रान्थिकप्रमाणबद्धम् ।

यथा —

“यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च ।

ज्ञानं तत् कथनेन किं न हि ततः कश्चिद्गुणो नाटके ॥”^२

“यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ।”

पदवाक्यप्रमाणज्ञः^३ इति नाटकप्रस्तावनेषु स्वेनैव खितम् ।^४ न कुमारिलो
कुत्रापि गुरुरित्युक्तम् । तथापि सकलवेदशास्त्रगुरुस्य ज्ञाननिधिरेक एवेति कथं
वक्तुं शक्यम् ? वेदाध्ययनसम्पन्ने गृहे सम्भूतोऽयं पितृसन्निधौ वा, पिता-
महान्तिके वा वेदं नाधीतवानिति कथं वद्विष्यामः ? ज्ञाननिधिरस्य शब्दन्या-
यादिशास्त्रेषु गुरुर्भवतु । स भगवान् मीमांसकश्च भवतु । तथापि, तत्काले
मीमांसासम्बुधिगम्भीरताभिज्ञः कुमारिल एक एवेति शृण्वता जानतानेन तत्
सन्निधौ प्रमाणशास्त्रं पठितमिति वक्तव्ये का विप्रतिपत्तिः ? न कापि । सत्यं

1. यशोवर्मणः कालः अष्टमशतकस्य पूर्वार्धः (700-750 A. D.)

2. मालतीमाधवम्. I. 10.

3. तन्नैव. I. 9.

4. „ I. 7.

पठितम् । तेनैवायं प्रमाणज्ञोऽभवत् । अस्य कुमारिलशिष्यत्वं भरतखण्डमास-
मन्ताद् व्याप्तम् । ग्रन्थलेखकंश्च सम्यक् निगदितम् केषुचिन्मालतीमाधव-
लिखितपुस्तकेषु अङ्कान्तगद्यान्येयं स्थितानीति शङ्करपाण्डुरङ्गादिमहाशयैः
प्रकटितम् ।

“इति श्रीभट्टकुमारिलशिष्यकृते मालतीमाधवे तृतीयाऽङ्कः”¹

“इति श्रीकुमारिलस्वामिप्रसादप्राप्तवाग्देव-श्रीमदुम्बेकाचार्यविगचिने
मालतीमाधवे पद्योऽङ्कः”²

अथ येनैतत्सर्वमुपपन्नं स्यात्तदुम्बेकसंज्ञाधिवर्णमद्य क्रियते-खण्डनवाद्य-
शास्त्रदीपिका-तन्त्रवार्तिक-श्लोकवार्तिक-तत्त्वप्रदीपिकाव्याख्यातार आनन्दपूर्ण-
गमकृष्णनारायणपरमेश्वरचित्तमुवाचार्यः, पद्मदर्शनसमुच्चयकर्ता हरिभट्टसूरिश्च
स्वेषु ग्रन्थेष्वम्बेकनामास्मरन् । उम्बेको गुरुनिर्मितश्लोकवार्तिकैकभागस्य व्याख्यां
निर्मितवानिति । तदनन्तरभागस्य कुमारिलभट्टतनया जयमिश्रः प्रणीतवान्
व्याख्यामिति चावगम्यते । नयनप्रसादिनीव्याख्यायां चित्तमुवाचार्यः उम्बेक-
वाक्यमुल्लिख्य, उम्बेको भवभूतिरिति विस्पष्टमुक्तवान् ।³ गुणरत्नाख्यो जैन-
पण्डित उम्बेको भवभूतिरिति बुद्ध्यैव “उम्बेकः कारिकां वेत्ति” इति प्रशंसित-
वान् । अपि च मालतीमाधवप्रस्तावनायां दृश्यमानः सकलपाठकैः पाठ्यमानः —

“ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।

उत्पस्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निगवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥”⁴

1. मालतीमाधव mss. Act III Colophon.

2. „ „ VI „

3. प्रत्यक्षरूपभगवत्कृता चित्तमुखीटीका.

4. मालतीमा. I. 8. v.

इतिश्लोक उम्बेकविगचितायां पूर्वोक्तश्लोकवार्तिकव्याख्यावतारिकायां प्रत्यक्षीभवति । अयमंश एक एवालं पुष्पात्युम्बेको भवभूतिरिति सिद्धान्तम् । व्याख्याता स उम्बेकोऽन्य इति, यदीयश्लोकं भवभूतिरपहृतवानिति च न कोऽपि वक्तुं शक्यः इति मन्ये । अथ विद्यागण्यकृतशङ्करविजयसप्तमसर्गेऽप्युम्बेकसंज्ञा दृश्यते इति संशयोऽत्र निवार्यः ।

“सुधीश्वरो मण्डनमिश्रनामा.....

उम्बेक इत्यभिहितस्य हितस्य लोके -

रुम्बेति बान्धवजनैरभिधीयमानम् ।”¹

अनेनैव ज्ञायते शैशवे बन्धुभिः कृतं कृतकनामेति । तन् मण्डनमिश्रस्याप्यस्तु नाम । न तावता विरोधोऽस्मन्निर्णयस्य । देशे सर्वत्रवालानां बन्धुकृत-प्रीतिपूर्वककृतकनामानि विविधानि सन्तीति विदितमेव ।

तस्माद् भवभूतिः कुमारलिशिष्यः इति श्लोकवार्तिकव्याख्याता यस्तूम्बेकः स एवायमिति च निःसंशयं विश्वसनीयम् ।

काव्यप्रशंसा

प्रतिभाशाली, नाट्यकलाभिमानी, कविग्यं मालतीमाधवम्, महावीर-चरितमुत्तररामचरितमिति रूपकत्रयं निर्ममे । अत्राद्यमुत्पाद्यवृत्तं, द्वितीयं प्रख्यातवृत्तम्, तृतीयं मिश्रवृत्तम् । आद्ये शृङ्गारः प्रधानः, द्वितीये वीरः, तृतीये करुणः । एवं त्रिविधं रूपकं प्रणीय, नाट्यसाम्राज्याभिषिक्तोऽयं नटराज-राजस्य तृतीयोऽवतार इति राजशंखरेणैवं विवृतः -

“ बभूव वल्मीकभवः कविः पुरा,
ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्डताम् ।”

स्थितः पुनर्यो भवभूतिराख्या

स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥११॥

एतेषु प्रथमं मालतीमाधवमित्यनेन सविनयं सात्मविश्वासमाचरितम्-
त्प्रस्तावनाप्रसङ्ग एव कथयति ।

यथा —

“ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्”^१ इत्यादिकं,

“यद् वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटकं ।^३

यत्प्रोदित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतां गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥”^४

प्रकरणमिदमादितः सामाजिकमनोहरं, सहृदयरञ्जकं यथा प्रसर्गतात्यत्र
व्याख्याबाहुल्यं निदर्शनम् । अस्मिन् वीरकरुणाद्भुतायङ्गरसाः, पात्रोचितं
वस्तुपोषकं यथा वर्णिता बहुविधदेशाचारमताचारा नागरिकता च प्रदर्शिताः ।
कवित्वं मृदुमधुरं हृदयङ्गमम् । मालती सौन्दर्यगर्भितं करुणरसं वर्षतीवेदं
माधववचनमत्रोदाहरणम् ।

“असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं

निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं

जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥”^५

1. बालरामायणम्. 1. 16.

2. अयं श्लोकः 197 पृष्ठे, समग्रमुदाहृत एव. मा. मा. I. 8. v.

3. मा. मा. I. 10. v. इतः पूर्वमेव अयं श्लोकार्धः 196 पृष्ठे उदाहृतः.

4. „ 1. 7. v.

5. „ 5. 30.

भासकवित्वे कालिदास इव, तयोः कवितायामयं च गौरवभावं यत् किञ्चिदनुसरणेन प्रादर्शयत् । यथा - आत्महत्यापरिहायाविमार्गो यथा मरुत्प्रपातायोद्युक्तस्तथा माधवाऽपि महामांसधिक्रयायोद्युक्तः । तदेतादृशं भावसादृश्यं सर्वकविकाव्यसाधारणत्वेन न गणनीयम् । तथापि यक्षणेव माधवेनापि दूत्यार्थं मेघः प्रार्थित इति तु गणनीयमनुकरणमेव । यथा -

“दैवात् पश्येजगति विचरन्, मत्प्रियां मालतीं चेत्
आश्वास्यादौ तदनुकथयेर्माधवीयामवस्थाम् ।

आशातन्तुर्न च कथयताऽन्त्यन्तमुच्छेदनीयः

प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्याः स एकः ॥”¹

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ।”²

महावीरचरिते केचन विश्वम्भास्तृतीयाङ्कश्च रूपकोचितत्वेन कल्पिता अपि, प्रधानकथा रामायणीयैव । तथा चेदं रूपकमपूर्वमित्युक्तं प्रस्तावनायाम् । श्रुतिस्मृतिविज्ञानं देशज्ञानं च विशेषतोऽस्मिन् दर्शितम् । प्राग् धर्मस्य भवन्त एव परमं द्रष्टार आसन् इत्यादिना वसिष्ठधर्मसंहिताया आद्यत्वं सूचितम् । अथर्वमहत्त्वं पात्रमुखेन वर्णितं च । मिश्रवृत्ताभ्यां परमेककालसमुत्पन्ने द्वे रामनाटके । तयोर्यशोवर्मणो रामाभ्युदयं सर्वात्मना नष्टम् । महावीरचरितं तु पादतो नष्टम् ।

महावीरचरिते पञ्चमाङ्के “हन्त प्रत्युत दारुणं व्यवस्थितं धिक् सख्यमेवंविधम्” इत्यन्तमेव भवभूतिरचनं दृश्यते । तदनन्तरं लुप्तग्रन्थः सुब्रह्मण्य-कविना अर्वाचीनेन पूरितः । तत् सहितमेवेदं नाटकं मुद्रितमभवत् सर्वत्र ।

1. मालती. IX. 26. v. श्लोक एषः कालिदास-निर्मित-मेघदूतस्थस्य

1. 10. v. “तां चावश्यं दिवसगणनातत्परां” इत्यादिकपद्यस्य प्रति-
ध्वनिरेव.

2. मे. दू. I. 10. v.

वनश्यामेनापि तल्लुप्तग्रन्थः पूरितः । किन्तु न तस्य व्याप्तिः । बहुभिर्लक्ष-
णिकैः पठितेऽस्मिन् सार्थस्य तदङ्गद्वयस्य नाशने व्याप्तभावो वा, अन्यद्वा
कारणं भवेत् । तथापि तञ्जावरभाण्डागारस्थ एकस्मिन् लिखितपुस्तके इदं
वाक्यं दृश्यते —

“श्रीवश्यवाचा भवभूतिमहाकविना विरचित —

महावीरचरितमेतावदेवास्मिन् देशे दृश्यते ।

शेषं तु राजशेखरेण दग्धमिति प्रतीतिः ।”¹

वचनं नेदं विश्वसनीयम् । कथमुत्पन्नोऽयमपवादो न जानीमः । भव-
भूतिरीश्वरावतार इति स्तुवता राजशेखरेणैतादृशं योगकर्माऽचरितमिति को नु
विश्वसेत् ? स्वीयबालगामायणनाटकप्रसिद्धं राजशेखरेणेत्यं कृतमिति केनाऽपि
कल्पितं भवेत् ।

अथ लोकोत्तरमुत्तररामचरितम्

“यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्यैवान्ववर्तत ।

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्यैवान्ववर्तत ॥”²

इति च पाठोऽस्ति । इत्युक्तवतानेनात्मनो वश्यवाणित्वं येन प्राप्तं,
तदादिकाव्यं तत् कर्तृमहत्त्वं चैवं वर्णितं पात्रमुखेन —

“चित्रमाम्नायादन्यत्र नूतनच्छन्दसामवतारः ।”³

1. तञ्जाऊरलिखितपुस्तकविवरणपट्टिका VIII-Ms. No. 4435.
(3455 पृ.) ; Ms. No. 4438 (p. 3457)
2. उत्तररामचरितम्. I. 2.
3. „ 2. 5.

“अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमिति-
हासं रामायणम् प्रणिनाय ।”¹

तत्त्वमिदं विदित्वैव ‘प्राचेतसेन याऽऽनीता’ इत्यादिना नीलकण्ठदीक्षित
एनमकीर्तयत् । अपरश्च विद्वानेवमवर्णयत् —

“भवभूतिकवेर्वाचः स्वदन्ते रसरञ्जिताः ।

सुमनोभ्यः सुधास्यन्दिबन्धमाधुर्यबन्धुराः ॥”

अर्वाचीनैरभिनन्दित इति का कथा ? सहवासिना यशोवर्मास्थानकविना
वाक्पतिराजेनैवमभिवर्णितः ।

“भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतसकणा इव स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥”²

अत्रेतिवृत्तं मिश्रमपि अद्भुतमननुमेयमचिन्त्यसंविधानमिति चित्रप्रदर्शन-
रङ्गः पञ्चवटीरङ्गोऽन्तर्नाटकं च ब्रुवन्ति । अत्र विप्रलम्भशृङ्गारः प्रधान इति
केचिद् वदन्तु नाम । बहुविद्वदभिप्रायज्ञो व्याख्याता वीरगववार्यः “सूचितं च
....नान्दीस्थम् अमृतामिति पदेन करुण एवास्मिन्नाटके प्रधानम्” इत्यलिखत् ।
कविः स्वयमस्मिन् करुणः प्रधानमिति पात्रमुखेनाचख्यौ यथा —

“देवि, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि, इति रामकृत —

परिसान्त्वनवचनेन प्रथमाङ्कः आरब्धः ।”³

1. उ. रा. च. 2. 5^b.

2. वाक्पतिकवि-विरचित-‘गुडवहो’ नामक-प्राकृतकाव्यान्तर्गतस्य पद्यस्य
संस्कृतच्छाया-799.

3. उ. रा. च. 7. 1.

“दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमागतम्^१

पुटपाकप्रतिकाशो रामस्य करुणो रसः ॥^२

भवति ननु लाभो हि रुदितम्^३

इदमशरणैरग्यास्माभिः प्रसीदत ख्यते ।”^४

इत्यादिनायकवचनैः सर्वत्र करुणं ज्ञापयन्, तमसामुखेन सुनिश्चिता-
भिप्रायं व्यजिज्ञपदेयम् —

‘एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद् ।

भिन्नः पृथक् पृथगिव श्रयते विवर्तान् ॥’^५

तदिदमन्तर्नाटकसूत्रधारण स्थिरीकृतमेवम् । “यदिदमस्माभिराषेण
चक्षुषा समुद्दीक्ष्य, पावनं वचनामृतं करुणादृढभूतगंस च किञ्चिदुपनिबद्धमिति”^६
(प्राचेतसवाक्यम्)

एतेन करुण एव प्रधानो वीरशृङ्गारो अज्ञाविति विद्वद्वचनमादरणीयमिति
स्पष्टम् । जनापवादकलुषितहृदयस्य रामस्याज्ञया लक्ष्मणेन सीता वाल्मीक्या-
श्रमान्तिके परित्यक्तेति प्रधानांशमेकमेवोत्तरकाण्डाद् गृहीत्वा, तदन्यं वस्तु
दृश्यकाव्योचितमयं प्रतिभामूर्तिः कल्पितवानिति तत् काण्डानभिहितदक्षिणा-
ग्न्यमार्गवर्णनं, गोदावरीतीरगिरिकाननादिवर्णनं च कथयति । गोदावरी भवभूतेः
प्राणप्रिया । तादृशस्वस्थानाभिमानः सहजः खलु ! बहुकृत्वोऽयं तन्नदीतीरिषु,

1. उ. रा. च. 1. 47.

2. तत्रैव. II. 1. v.

3. „ 3. 30.

4. „ 3. 32.

5. „ III. 47.

6. उ. रा. च. VII. 1¹.

प्रस्रवणादिगिरिषु पञ्चवटी जनस्थानादिषु च सञ्चचारेति तत्तद्विशेषवर्ण-
नैर्बुध्यते । प्रस्रवणाद्रिनिवासं साभिज्ञानं सीतायै ज्ञापयतः श्रीरामस्योक्तिरियमत्रो-
दाहरणम् —

“स्मरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन

प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।

स्मरसि सरसनीरां तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥”^१

“किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्त्योगात्”^२ इत्यादिकं च । तृती-
याङ्के जानकीप्रवेशाय जनस्थानरङ्गः केवलं कल्पितः । कुशलवयोस्तन्त्यागात्परां
लोकान्तरं गता सीता, पुनः कुत आयास्यति निजरूपेण ? अङ्गोऽयमस्य
रूपकस्यायुःस्थानमिव प्रवर्तितः प्रकृतिसौन्दर्यवर्णनैः करुणसस्यन्दिभाव-
वर्णनैश्च । बाह्यशोभावर्णने सर्वेऽपि क्षमाः । हृदयावस्थाविष्कारेण तु भवभूतिरेक
एव । जानक्याः हृदयावस्था तमसैवं वर्णिता —

“तदस्थं नेराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशाद्

वियोगे दीवंऽस्मिन् झटिति वटनास्तम्भितमिव ।

प्रसन्नं सौजन्याद्दूषितकरुणार्णवकरुणं

द्वीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥”^३

एकस्मिन् क्षणे समङ्कुरितपरस्परविरुद्धबहुविकारं हृदयं प्रत्यक्षीकृतमेनं
प्रतिभायोगिनमन्तरेण कोऽन्यः शक्तः स्यात् ? अहो ! भवभूतेर्ज्ञानदृष्टिः ! एव-
मेवाकृत्य चित्रप्रदर्शनसमये रामस्य काननवासकालिकवियोगदुःखावस्था चावि-
ष्कृता लक्ष्मणेन —

1. उ. रा. च. 1. 26.

2. „ 1. 27.

3. „ 3. 13.

“जनस्थानं शून्ये विकलकर्णैरार्यचरिते -
रपि ग्रावा गेदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥”¹

अत एवास्य करुणरसमर्मज्ञतां जानता गोवर्धनाचार्यणैवमुक्तम् -

“भवभूतेः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा गेदिति ग्रावा ॥”²

नायिकानायकयोरुभयोरपि पुनः समागमप्रत्याशा स्वप्नेऽपि नास्तीति सर्वत्र तद्वचनैरेवावगतम् । इतरेषां वचनस्यपि करुणस्यन्दीन्येव । अत्रेदं सुमन्त्रवचनम् -

“मनोरथस्य यद् बीजं तदैवेनादितो हृतम् ।
लतायां पूर्ववृक्षनायां प्रसूनस्योद्भवः कुतः ॥”³

श्रीराममश्रुकारणं पृच्छन्तं लवं प्रति कुशस्योक्तिष्वपि तदर्थ एव प्रस्फुरत्येवम् -

“विना सीतादेव्या किमिव न च दुःखं रघुपतेः
प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्यं हि भवति ।
स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निग्वधिः
किमेवं त्वं पृच्छस्यनधिगतारामायण इव ॥”⁴

प्रकृतिशोभासमाकृष्टस्यास्य महाकवेर्नदीषु गोदादरी यथा, तथा गिरिषु प्रस्रवणाद्रिः, वनभागेषु पञ्चवटी, मृगेषु क्री हरिणश्च, पक्षिषु हंसो मयूरश्च, वृक्षेषु कदम्बः, वृत्तेषु शिखरिणी चात्यन्तं प्रीतिपात्राणीति पाठकानां विदितमेव ।

1. उ. रा. च. I. 28, (उत्तरार्धः)
2. आचार्य-गोवर्धन-निर्मिता 'आर्यासप्तशती,' I. 36. v.
3. उ. रा. च. V. 20.
4. तत्रैव. VI. 30,

भवभूतेः शिवरिणीप्रियत्वमेवं वर्णितं क्षेमेन्द्रेण —

“भवभूतेः शिवरिणी निर्गलतरङ्गिणी ।

चकिता धनसन्दर्भं या मयूरीव नृत्यति ॥”¹

‘अद्वैतं सुखदुःखयोः’² इत्यादिना दाम्पत्यम् ,

‘प्रियप्राया वृत्तिः’³ इत्यादिना सौजन्यम् ,

‘अन्तःकरणतत्त्वस्य’⁴ इत्यादिना अपत्यं, तागमैत्रीत्यादीनि वर्णयतोऽस्य लौकिकविज्ञानं पाठकैरनुभूतम् । किं बहुना ? उत्तररामचरितगुणवर्णनं नक्षत्रगणनसन्निभं किल ! महाकवेरस्य काव्यान्येतानि त्रीण्येव लोके व्याप्तानि । तथापि, भवभूतिनिर्मिता इव केचन श्लोकाः दृश्यन्ते सङ्कलनग्रन्थेषु । तेषु

“शौर्यं शत्रुकुलक्षयावधि यशो ब्रह्माण्डभाण्डावधि

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः ।

वीर्यं यत् तु गिरां न तत्पथि ननु व्यक्तं हि तत् कर्मभिः

सत्यं ब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तमम् ॥⁵

उपसि गुरुसमक्षं लज्जमाना मृगाक्षी

गतिरुतमनुकर्तुं गजकीरे प्रवृत्ते ।

तिरयति शिशुलीलानर्तनच्छद्मताल —

प्रचलवल्लयमालास्फालकोलाहलेन ॥”⁶

1. सुवृत्ततिलकम्-III. 33. कारिका.

2. उ. रा. च. I. 39. v.

3. तत्रैव. II. 2. v.

4. „ III. 17.

5. ‘भवभूतेः’ इति सदुक्तिकर्णामृतम् I. 45. 3v. p. 58. Calcutta ed. 1912.

6. „ „ II. 141. 4v.

“भुवां धर्माग्भे पवनचलितं तापहतये
 पटच्छत्राकारं वहति गगनं धूलिपटलम् ।
 अमी मन्दाराणां द्रवद्रहनसन्देहितधियो
 न ढोकन्ते पातुं झटिति मकन्दं मधुलिहः ॥^१
 वैकुण्ठस्य कङ्कमङ्कनिहितं स्रष्टुः कपालं को
 प्रत्यङ्गं च विभूषणं विगचितं नाकौकसां कीकसैः ।
 भस्म स्थावरजङ्गमस्य जगतः शुभ्रं तनौ बिभ्रतः
 कल्पान्तेषु कपालिनो विजयते गैद्रं कपालव्रतम् ॥^२

ब्रह्मवादिनि श्रोत्रियकुले समुद्भूतोऽयं मतेन शुद्धाद्वैती इति स्पष्टम् ।
 तथाप्ययं शिवभक्त इति मालतीमाधवमङ्गलाचरणश्लोकाः कथयन्ति । गमनाटक-
 नान्दीश्लोकौ अद्वैतभावबोधावेव । किं च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं परमार्थ इत्यस्य
 विश्वासं विद्याधरोक्तिग्वं स्पष्टीकरोति —

“ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वापि विप्रलयः कृतः ।”

वीरचरिते जनकवसिष्ठविश्वामित्रादिमहर्षिमुखतश्चाविकृतोऽयमर्थ इत्यलम् ।

1. ‘भवभूतेः’-इति सदुक्तिकर्णामृते-II. 157.

2. ,, ,, I. 18. (3v.

(४०) वाक्पतिराजः

भवभूतिवदयं यशोवर्मास्थानकविः, कान्यकुब्जवासी । संस्कृतप्राकृत-
निष्णातेनानेन 'गउडवहो' नामकं काव्यं निर्मितम् । न किमप्येतन्निर्मितं
संस्कृतकाव्यमस्ति । अनेन कृताः विष्णुस्तवश्लोकाः केचन सुभाषितावल्यादिषु
लक्ष्यन्ते । तेष्विमा –

“सेयं द्यौस्तदिदं शशाङ्कदिनकृच्च चिह्नं नभः सा क्षितिः

तत्पातालतलं त एव गिर्यस्तेऽम्भोधरास्ता दिशः ।

इत्थं नाभिविनिर्गतेन स शिरःकम्पाद्भुतं वेधसा

यस्यान्तश्च बहिश्च दृष्टमखिलं त्रैलोक्यमव्यात् स वः ॥¹

खर्वप्रन्थिविमुक्तसन्धिविकसद्रक्षः स्फुर्त्कौस्तुभं

निर्यन्नाभिसरोजकुट्टमलकुटीगम्भीरसामध्वनि ।

पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितं

पायाद् वः क्रमवर्धमानमहिमाश्चर्यं मुगुर्वपुः ॥”²

-
1. ‘वाक्पतिराजस्य’-इति सदुक्तिकर्णामृतम् I. 63(1v)-p.80(B. 1. ed. 1912)
 2. ‘वाक्पतिराजस्य’ इति सदुक्तिकर्णामृतम्-I. 44(5v.) p. 58.
सुभाषितरत्नकोशः v. (p. 208) दशरूपकम्. IV. p. 106.

(४१) विशाखदत्तः

उत्तमनाटककर्तृषु परिगणितोऽयं महाकविर्वीररसप्रधानं, राजनीतिप्रयोग-
बन्धुरं, चरित्रात्मकमपूर्वं मुद्राराक्षसं नाम नाटकं निर्ममे । अस्य देशकालादिकं
विमर्शकाभिप्रायभेदसमाकुलं सदद्यापि न मुनिश्चितमिति तथ्यम् ।

अस्मिन् नाटके वर्णितमितिवृत्तं बृहत्कथान्तर्गतम् । तदेवोक्तं धनिकेन
दशरूपकव्याख्याने “तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम्”^१ एतेन नन्दराजमौर्यकथा
गुणाढ्यकालस्यैवेतिहासत्वेन व्याप्तेति स्पष्टम् । विमर्शकमते चन्द्रगुप्तकौटिल्य-
कालोऽपि सन्दिग्धः । तथापि पुष्यमित्रं पहाभाष्ये स्मरतः पतञ्जलेः (शा.
पू. ४२८) तौ पूर्वाविति विदितमेव । तेनेयं कथा शा. शकपूर्वं सप्तमशतक-
वर्तिनी भवेदित्यूहः । कविग्यं क्षत्रियः । सामन्तराजस्य वटेश्वरदत्तस्य पौत्रः,
पृथुमहाराजस्य पुत्रः । एतावदेव प्रस्तावनया विदितम् । अस्य देशकालादिकं
विविधविमर्शकाभिप्रायपुरःसरं चर्चितं मदीयसंस्कृतवाङ्मयचरिते ।^२ तत्तद्विमर्श-
काशयाश्च लोके विदिता एव । प्रत्यक्षप्रमाणैरस्य देशकालादिकं निर्णेतुमशक्यम् ।
तथापि यत् किञ्चिदत्र कथ्यते । मुद्राराक्षसद्वितीयेऽङ्केऽमात्यराक्षसं प्रति विराध-
गुप्त एवमाह —

“प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचेः

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

1. दशरूपकालोकः-I. p. 34.

2. आन्ध्रभाषानिबन्धं सं. वा. चरितम्-II भागः 1936.

“विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति ॥”^१

श्लोकोऽयं ‘न परित्यजन्ति’ इति पाठभेदेन भर्तृहरिनीतिशतकेऽद्य दृश्यते । धनिकस्तु दशरूपव्याख्यायां^२ यथोक्तश्लोकमेव तत्त्वमविज्ञाय, ‘यथा वा भर्तृहरिनीतिशतके’ इत्युदाहृतवान्; तत्प्रामादिकम् । अनन्तरं येन केनापि विदुषा नीतिशतके ‘त्वमिवोद्वहन्ति’ इति पाठः सुसङ्गतो न भवतीतिबुध्या, ‘न परित्यजन्तीति’ पाठः प्रक्षिप्तः स्यात् । न हि तत्रास्ति कश्चन सन्देहः । इतरकाविश्लोकाः केचन नीतिशतके तत्काले प्रविष्टा इति च विदितमेव । एतेन धनिकादयं कविः पूर्वं इति स्पष्टम् । अथ वामनानन्दवर्धनाभ्यां मुद्राराक्षसं न स्मृतमिति कृत्वा, ताभ्यामिदं परमिति न मन्तव्यम् । पौर्वापर्यनिर्णये नायं हेतुः समुचितः । सर्वलाक्षणिकैः सर्वाणि काव्यानि द्रष्टव्यानीति को नियमः ? काव्यालाम एवास्मरणस्य कारणं भवतु । तेन मुद्राराक्षसं तथोगपि पूर्वं भवेदित्यूह्यते । तदास्ताम् ।

मुद्राराक्षसरचनाकालस्य, मौर्यकथाकालस्य च सम्भवत्सगाधिकमन्तरमस्ति । मूलकथायामिव शक्यवनम्लेच्छादयो भारतेऽपि संदृष्टाः । एवं स्थिते, मलयकेतुसैनिकेषु ये यवनाः ते ग्रीक्देशीयाः । भरतखण्डे ग्रीक्भटसमागमनान्तरमिदं रूपकमुत्पन्नमिति, ग्रन्थस्थितबौद्धप्रसक्तिं दृष्ट्वा, बौद्धमते वर्धमाने सतीदं नाटकमुत्पन्नमिति च केचन विमर्शकोत्तमाः कथयन्तु नाम । एतादृशयुक्तिवचनैः कालनिर्णयः कथं कर्तव्यः ? तद्वचनविमर्शनेन वा कांऽत्र लाभः ? काशीनाथत्रयम्बकतेलङ्गपण्डितः स्वोपलब्धविविधविमर्शनपर्यालोचनं कृतवैव “मुद्राराक्षसम्” क्रि. अष्टमशताब्दीप्रथमभागे (७४०) समुदितं भवेदित्यभिप्रायमसूचयत् ।^३ तत्कालः शा. ६६२ भवेत् । वामनाचार्यः शा. ७३०

1. मुद्राराक्षसम्-II. 17 v.

2. दशरूपावलोकः-III. p. 36.

3. तेलङ्गपण्डितस्य मुद्राराक्षस-भूमिका द्रष्टव्या.

समयवर्ती । तस्मादयं कविः किञ्चित्पूर्वः स्यात् । अथवा, तत्काव्यालङ्कार-
सूत्रवृत्तेर्मुद्रागक्षसं समकालं वा भवेत् । भरतवाक्यान्ते -

‘चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः’^१

इति पाठो मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते । पार्थिवोऽवन्तिवर्मा, रन्तिवर्मा,
दन्तिवर्मा इति लिखितपुस्तकेषु पाठाः सन्तीति परिशोधकाः कथयन्ति । एष्व-
न्तिमपाठं गृहीत्वा, क्रि. ७७०-८३० मध्यकाले यः पल्लवराज्यमपालयत् स
गजाऽयं दन्तिवर्मेति भावनया, नाटकमिदं शा. शकाष्टमशतकारम्भे समुत्पन्न-
मिति कैश्चित्कर्तितम् ।^२ इदमस्मद्भावितपूर्वोक्तकालस्येषद्वैषम्यमनुगुणं भवत्येव ।
तथापि नायं पाठः सर्वविमर्शकसम्मतः । भवतु पूर्वोक्तकालान्नेदं परम् ।

अङ्गुलीयकबलाद् मन्त्रिराक्षसवशीकरणमस्मिन् प्रधानप्रयोजनम् । तेनेदं
मुद्राराक्षसमित्युक्तम् । कुटिलराजनीतितन्त्रज्ञोऽपि चाणक्यो गुणज्ञ इत्यनेनेव
ज्ञायते । कथाकल्पनं यथातिगभीरं, तथा मृदुमधुरं, कवित्वमप्यतिप्रौढम् ।
बुद्धिमान्, राजनीतिचतुरः, कार्यदक्षो, मन्त्रिराक्षसः । तथापि चन्दनदासवि-
मोचनार्थं पृथग्शः समभवत् । तस्येमानि वाक्यानि -

‘किं गच्छामि तपोवनं ? न तपसा शाम्यत् सर्वैरं मनः

किं भर्तुर्ननु यामि ? जीवितरिपो स्त्रीणामियं योग्यता ।

किं वा सङ्गसग्वः पताम्यरिबले ? नेतृयुक्तं भवेत्

चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं रुन्ध्यात् कृतघ्नं न चेत् ॥’^३

इमानि चाणक्यवचनानि -

‘स हि भृशमभियुक्तो यद्युपेयाद् विनाशं

ननु वृषलवियुक्तस्तादृशनापि पुंसा ।

1. मुद्रा. VII. 19.

2. H. C. S. L. p. 605-606; De's H. S. L. pp. 262-271.

3. मुद्रा. V. 24 v.

‘अथ तव बलमुख्यान् घातयेत् सापि पीडा
वनगज इव तस्मात् सोऽभ्युपायेर्विनेयः ॥’^१

अमात्य राक्षस ! साधु साधु, मन्त्रिवृहस्पते साधु !

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः संवते
तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।
भर्तुर्यं प्रलयेऽपि पूर्वमुकृतासङ्गं न निःसङ्गया
भक्त्या कार्यधुरं वहन्ति बहवस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥’^२

सकलगजनीतिशालसारेऽस्मिन् मुद्राराक्षसे प्रथमं गणनीयं पात्रौचित्यं,
यदापादचूडमप्रतिहतं पोषितं; तत्रेदमेकमुदहरणम् ।
चाणक्यः - साधु ! चन्दनदास ! साधु !

“मुलभेचर्थलाभेषु परसंवेदने जने ।
क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ॥”^३

महाकविनानेन निर्मितमन्यत् काव्यं दुर्लभम् । तथापि सुभाषितावल्यादिषु
केचन श्लोका अस्येव दृश्यन्ते ।^४ तेषु च त्रिचतुर्गः सन्निग्धाः । एतदीयं इवायं
सदुक्तिकर्णामृतेऽस्ति -

“रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैर्यातः प्रसिद्धिं परा -
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद् यदि परं देवो न जानाति तम् ।
बन्दीवेष यशांसि गायति मरुद् यस्यैकबाणाहति -
श्रेणीभूतविशालविवरोद्गीर्णः शरैः सप्तभिः ॥”^५

-
1. मुद्रा. III. 25 v.
 2. „ 1. 14.
 3. „ „
 4. सुभाषिता. 1548; 1721. vv.
 5. सदुक्तिकर्णामृतम्.

(४२-६१) कवयित्रयः

वैदिकसारस्वते गेमशा, लोपामुद्रा-सूर्यागोधादि त्रयवादिन्यः काश्चन मन्त्रसन्दर्शिन्यः श्रूयन्ते तथा लौकिकसारस्वतेऽपि काव्यरचना विख्याता विजयाङ्गादिकवयित्रयः संदृश्यन्ते । तत्र कासांचिद् देशकालविवासादिवृत्तान्तः सम्यगवगन्तुं न शक्यते । कासांचिद् रचनान्यपि कालगर्भे विव्रीनानि । तथापि प्राचीनभारतीयस्त्रीकविनामस्मरणार्थ एवायमारम्भः । अत्र तासां कालक्रमो यथालाभं दर्शितः ।

(४२) विजयाङ्का

विज्ञा, विजिका, विज्जुकेत्यस्या नामान्तगणि । सरस्वतीति विरुद-
नाम । विद्या विद्यकेति व्यवहारोऽप्यस्ति ।^१ सदृक्तिकर्णामृते 'विद्या' नाम्ना
केचन चाटुश्लोकाः सन्ति । राजशेखरेण विजयाङ्का नाम, धनिके न विजिका
नाम च गृहीतम् । केषुचित् पद्येषु कर्णाटी, कर्णाटराजप्रियेति च व्यवहारोऽस्याः
सन्दृष्टः । राजशेखरकृतेयं स्तुतिः सूक्तिमुक्तावल्यां लब्धा —

“सरस्वतीव कर्णाटी विजयाङ्का जयत्यसौ ।

या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥”^२

-
1. H. C. S. L. 392; Dr. J. B. Chaudhuri's "*Skt. Poetesses*"-Intro. LVII.
 2. सूक्तिमुक्तावली-p. 47. (93 v.)

एतेन विजयाङ्गा कर्णाटराजपत्नीत्यूह्यते । पुनश्च —

“नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां तामजानता ।

वृथैव दण्डिना प्राक्ता सर्वशुक्ला सरस्वती ॥”¹

अनेनेयं श्यामाङ्गी, दण्ड्याचार्यात् परा, सरस्वतीविरुदाञ्चिता, विदुषीति कथिता । अनयाप्येवं कृतात्मस्तुतिः कर्पूरमञ्जरीभूमिकायां दृष्टा यथा —

“एकोऽभून्नलिनात् तथैव पुलिनाद्, वल्मीकतश्चापरः

ते सर्वे कवयो भवन्ति गुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे ।

अर्वाञ्चो यदि पद्यगद्यरचनैश्चेतश्चमत्कुर्वते

तेषां मूर्ध्नि दधामि वामचरणं कर्णाटगजप्रिया ॥”²

अर्वाचीनकवीनां पद्यगद्यरचनं हृदयरञ्जनं यदि, तेषां वामचरणं मम मूर्ध्नि वहामीत्युक्तवत्या तादृशकवयो न सन्तीति भावः सूचितः ।

तद्रचनेऽहं निरुपमानेत्यहंकारश्च प्रकटितः । अत्र तेषां मूर्ध्नि वामचरणं दधामीत्यन्वयो न कर्तव्यः असमीचीनत्वात् । अनया कर्णाटराजस्य प्रियेत्युक्तमस्मिन् श्लोके । एतावता कः स गजा ? कुत्रत्यः ? कदा वासीदिति विज्ञातुमशक्यम् ।

‘अथ नायकान्तरसम्बन्धिन्ययोद्धा’ यथा विज्जकाकृतमिमं श्लोकमुदाहृतवान् धनिको दशरूपव्याख्यायाम्³ —

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मिन् गृहे दास्यसि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।

1. तत्रैव. p. 47. (96 v.)

2. cf. सुभाषित-रत्न-भाण्डागारम् p. 37. 59v.

3. दशरूपवलोक्तः-II. ad karikā 20 (p. 47)

एकाकिन्यपि यामि तद् वगमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीगन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जगच्छेदा नलग्रन्थयः ॥^{११}

एवमनया जारिणीचर्या वर्णिता । निजतनयायै वेश्यमात्राकृतनिजकुल-
धर्मोपदेशश्चानयैव वर्णितः । श्लोकोऽयं सदुक्तिकर्णामृतादिषु लभ्यते -

‘वयं बाल्ये बालांस्तरुणिमनि यूनः परिणता -
वपीच्छामो वृद्धांस्तदिह कुलरक्षा समुचिता ।
त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमनेनैकपतिना
न नो गात्रे पुत्रि ! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥^{१२}

एवंविधवर्णनैरियं कर्णाटी कर्णाटराजस्य प्रिया वा, वाराङ्गना वेति संशयः
सञ्जायेत । तत्त्वं नावगम्यम् । तथापीयं शृङ्गारकविताप्रवीणेति स्पष्टम् ।

द्वितीयपुलकेशितनयश्चन्द्रादित्यः कर्णाटदेशसीमावर्तिमहाराष्ट्रदेशभागं क्रि.
५२५. समयेऽपालयत् । तस्य पत्नी विजयभट्टारिका; संवेयं विजयाङ्गा
स्यादिति केषांचिद्बृहः ।^३ नायं प्रबलप्रमाणबद्धः । यथाकथंचिदियं दण्डिनः
पग, राजशंखरात्पूर्वति विदितमेतावत् । तेनेयं शा. ७०० समये भवेदिति
विश्वसिमः । विजयाङ्गानिर्मिता इव पद्यसङ्कलनग्रन्थेषु बहवः श्लोकाः सन्ति ।
तत्र पञ्चषा अस्याः कविताचातुरीदर्शनाय -

‘किंशुक कलिकान्तर्गतमिन्दुकलास्पर्धि केसरं भाति ।
रक्तनिचोलकपिहितं धनुरिव जतुमुद्रितमनङ्गस्य ॥^४

-
1. सूक्समुक्ता-p. 301, (7 v)
Skt. Poetesses-Part A. p. 44. (105 v.)
 2. सदुक्ति. II. 13. (1 v.) p. 76; *Skt. Poetesses* p. 45;
(106 v.)
 3. *H. C. S. L.* p. 392.
 4. *Skt. Poetesses*-p. 55. (128 v)

अत्रोपमा निरुपमेव भाति —

‘कवेरभिप्रायमशब्दगोचरं

स्फुरन्तमार्द्रेषु पदेषु केवलम् ।

वदद्भिरङ्गैः कृतरोमविक्रियैः

जनस्य तूष्णीं भवतोऽयमञ्जलिः ॥’¹

अपूर्वमिदं कवित्ववर्णनं विद्याया ध्वनिप्रियत्वमाधिकरोति । तदिदं बालसूयवणनम् -

‘शुकतुण्डच्छविसवितुश्चण्डरुचिः पुण्डरीकवनबन्धो ।

मण्डलमुदितं वन्दे कुण्डलमाग्वण्डलाशायाः ॥’²

मन्मथोपालम्भ एवमाचरितः —

‘देवेन प्रथमं जितोऽसि शशिभृल्लेखाभृतानन्तरं

बुद्धेनोद्धतबुद्धिना स्मर ! ततः कान्तेन पान्थेन मे ।

त्यक्त्वा तान् वत हंसि मामतिकृशां बालामनाथां स्त्रियं

धिक् त्वां ! धिक तव पौरुषं धिगुदयं ! धिक कार्मुकं !

धिक् शरान् ॥’³

इयं तु सखीं प्रति नायिकोक्तिः —

‘धन्यासि यत् कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

नर्मस्मितं च, वचनं च, रसं च तस्य ।

-
1. सुभाषिता-158 v. *Skt. Poetesses*. p. 43. (104 v)
 2. शा. पद्मति-86v. p. 12. This verse is under the name of Nāgammā किं तु अयं श्लोकः विद्यायाः कृतः इति सदुक्तिः. p. 3.
 3. सदुक्ति. II. 21. 4 v. p. 82.

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु को प्रियेण

सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥^१

इत्थं सगमकवितास्तुतिं विदिता विजयाङ्गा सरस्वतीविरुदेन सन्वृता
तत्कालविद्वद्भिर्गन्तं किमाश्रयेम् । एतावदेवास्माभिर्लब्धमद्य ।

(४३) शीलादेवी

शाङ्गधरपद्धत्यामस्ति कश्चन श्लोकः कवयित्रीप्रशंसात्मक एवम् —

‘शीला-विद्या-मारुता-मोरिकाद्याः

काव्यं कर्तुं सन्ति विज्ञाः स्त्रियोऽपि ।

विद्यां वेत्तुं वादिनो निर्विजेतुं

विश्वं वक्तुं यः प्रवीणः स वन्द्यः ॥^२

तासु शीलेयं प्रथमा राजशेखरेणैवं स्तुता —

‘शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चालीरीतिरुच्यते ।

शीला भट्टारिका वाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥^३

1. सङ्कित. II. 140. 2 v. p. 159; *Skt. Poetesses* p. 49.
116 v.

2. शाङ्गधरप. p. 26. (163 v.)

3. सूक्तिमुक्तावली.-p.47. (91 v.)

भट्टारिकेति व्यवहृतत्वादियं गजपत्नी भवेत् । अथवा वैदुष्यसम्पदाजित-
पूजार्थकं नाम वा भवेत् । भट्टबाणसदृशाया अस्याः पाञ्चालीरीतिभूषितं काव्यं
दैवेनापहतं किल ! सुभाषितावल्यामस्याः श्लोकोऽयम् —

‘प्रियाविरहितस्याद्य हृदि विन्ता ममागता ।

इति मत्वा गता निद्रा के कृतघ्नमुपासते ॥’¹

इमे श्लोकाः सूक्तिमुक्तावल्यादि-सुभाषितकोशेषु सन्ति —

‘दूति त्वं तरुणां, युवा स चपलः, श्यामास्तमोभिर्दिशः,

सन्देशः सरहस्य एष, विपिने सङ्केतकावासकः ।

भूयो भूय इमे वसन्तमरुतश्चेतो नयत्यन्यतो

गच्छ क्षिप्रसमागमाय निपुणं, रक्षन्तु ते देवताः ॥’²

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ताश्चन्द्रगर्भा निशाः

प्रोन्मीलन्नवमालतीमुग्भयस्ते ते च विन्ध्यानिद्राः ।

सा चैवास्मि, तथापि चौर्यसुगन्ध्यापारलीला विधौ

रवारोधसि वेतसातरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥’³

मम्मटाद्यर्वाचीनालङ्कारिकैः स्मृता, गजशेखरेण च विनुता इयं शीलादेवी
शा. ८०० समये समासीदिति भाव्यते । उपलब्धवर्णनानि पुरस्कृत्येयं रेवा-
नदीतीरभूभागनिवासिनीति च चिन्त्यते । नातोऽधिकं वेद्यमिदानीम् ।

-
1. सुभाषिता.1197 v; *Skt. Poetesses*. p. 35. (78 v.) शा. प. 3347 v. (p. 504)
 2. *Skt. Poetesses*. p. 35. (80 v.); सूक्तिमुक्ता-p. 145. (11 v.) सुभाषिता-1188v. शा. प. 3439v.
 3. सूक्तिमुक्ता-p. 301. (9 v.); शा. प. 3768 v. सदुक्ति. II. 12 (3 v.)-p. 76; *Skt. Poetesses*-p. 36. (82 v.)

(४४) विकटनितम्बा

हासजनकं नामेदमागन्तुकं, न तु सहजम् । तथापि रूढं विद्वल्लोके
गजशंखगदिगचिता विकटनितम्बायाः प्रशंसा कवीन्द्रवचनसमुच्चयादिषु दृश्यते
यथा —

‘के विकटनितम्बेन गिरां गुम्फेन रञ्जिताः ।

निन्दन्ति निजकान्तानां न मौग्ध्यमधुरं वचः ॥’¹

अनया निर्मिताः श्लोकाः केचन सुभाषितावल्यादिषु संलक्ष्यन्ते यथा -

‘अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !

लोले विनोदय मनः मुमनोलतासु ।

बालामजातरजसां कलिकामकाले

व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ॥’²

लावण्यसिन्धुरपरेव हि केयमत्र

यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।

उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र

यत्रापरे कदलकाण्डमृणालदण्डाः ॥’³

1. सूक्तिमुक्ता-p. 47 (92 v.) *Skt. Poetesses-p. XLVIII.*
2. सुभाषिता. 735 v. शा. प. 823 v. (p. 128) दशरूपकम्-IV. under कारिका 33. (p. 90)
3. सदुक्ति-II. 4. 3 v. p. 70. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति:-IV. 3. under का. 4. ध्वन्यालोक:-III. व्यक्तिविवेक:-p. 33 (Trivandrum Skt. Series) 1909.

अनेनेयं सरसोक्तिनिपुणेति ज्ञायते । द्वितीयश्लोको विक्रमादित्यस्येति प्रवादोऽप्यस्ति । तथाप्ययमस्य एवेति निरूपितः सदुक्तिकर्णामृते । एकेन निर्मितश्लोकोऽन्येन निर्मित इव सङ्कलनग्रन्थेषु तत्र तत्र दृश्यते । तादृशप्रमादः सदुक्तिकर्णामृतेऽधिकः-‘कान्ते तल्पमुपागतः’^१ इत्यमरकश्लोको विकटनितम्बाकृत इति; अन्या निर्मिता इति सुभाषितावल्ल्यादिभिः कथिताः केचन विद्यापतिना रचिता इति च यदुक्तं सदुक्तिकर्णामृते तत्प्रामादिकमेव । यद्यपि कष्टसाध्यं चाटु-श्लोककर्तृत्वनिरूपणम्, तथापि बहुसम्मतिगुस्तर्तव्या खलु ! विकटनितम्बायाः श्लोक इति श्लोकसङ्कलनग्रन्थैः केश्विनिरूपितोऽयं श्लोको रुद्रटस्येति, भल्लटस्येति च पाठद्वयमायातम् । कथमत्र निरूपणम् ?

‘अयं वारामेको निलय इति, रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥’^२

अस्या जातिनिवासादिकं न किमपि ज्ञातम् । राजशेखरात्पूर्वा इयं शा. शकाष्टमशतकागम्भे स्थितेति तर्क्यते ।

1. *Skt. Poetesses* p. 58. 137 v.
2. सूक्तिमुक्ता-p.97. (18 v.) under Vararuci 108; भल्लट-शतकम्-108 v. Kāvya-mālā-IV. p. 188-अयं श्लोकः माल-वरुद्रनाम्ना शाङ्गधरपद्धतौ समुद्धृतः.

(४५) प्रभुदेवी

राजशेखरेण (क्रि. श. ८८०-९२०) विनुता सेयमपि शा. ७-८
शतकमध्यगतैव । तद् विनुतिरियम् —

‘सूक्तीनां स्मरकेलीनां कलानां च विलासभूः ।

प्रभुदेवी कविर्याटी गतापि हृदि तिष्ठति ॥’^१

अत्र लाटी,^२ लाटदेशीयेति लाटगजपत्नीति च सूचयत्यर्थद्वयम् ।
लाटदेशीयैव भवतु । तावता किमायातं फलम् ? अस्याः कवित्वं विज्ञातुमेकोऽपि
श्लोको नावशिष्टः खलु !

1. सूक्तिमुक्ता-p. 47. *Skt. Poetesses*-Intro. p. LVI.

सुभाषितहारावली-Ms. folio 34. (132 v.)

2. लाटाः - गर्जरदेशः.

(४६) सुभद्रा

गजशेखरकृतकविरहस्योद्यमादनेकपूर्वकविनामान्युपलब्धानीति विदित-
मितः पूर्वम् । तेष्विदमेकं महिलाकवेर्नाम । तेनेत्यं कीर्तितेयं तस्मात् पूर्वति
स्पष्टम् —

‘पार्थस्य मनसि स्थानं लेभे लघु सुभद्रया ।
कवीनां च वचोवृत्तिचातुर्येण सुभद्रया ॥’^१

(४७) जघनचपला

इदमपि परिहास्यं नाम लोके व्याप्तम् । केनापि परिचितेनेयं परिहसिता
श्लोकरूपेणैवम् —

‘दुर्दिननिशीथपवने निःसंचागमु नगरवीथीषु ।
पत्यौ विदेशयाते परं सुखं जघनचपलायाः ॥’^२

नेयं गजशेखरेण विनुता । न कुत्राप्येतदीयं पद्यम् । पद्यवेणीनामक-
ग्रन्थेऽस्याः श्लोकाः सन्ति ।

-
1. *H. C. S. L.* 392. There is a mention of her name; *Skt. Poetesses*, p. 38. 85 v. सुभद्रायाः श्लोकः—“दुग्धं च यत्तदनु”—सुभाषिता p. 537. 3259 v.
 2. *Skt. Poetesses* p. 15. 35 v. सुभाषितरत्नकोशः; सुभाषितहारा-वली Ms. folio 24a, 65 v. पद्यवेणी; पद्यरचना-p. 52. 36 v.

(४८) इन्दुलेखा

अस्याः कालदेशनिवासादिकमवेद्यम् । अपि तु नार्वाचीना । सुभाषिता-
वल्यां दृष्टादस्मात् पद्यादियं विदुषी, मुकयिताचतुर्गति ज्ञायते । तद्भिद् सूर्यास्त-
मयवर्णनमेतत्कृतकाव्यान्तर्गतं वा, चाटुवचनं वा भवेत् । यथा —

“एके वारिनिधौ प्रवेशमपरे लोकान्तगल्लोकनं
केचित् पावकयोगितां निजगदुः क्षीणेऽह्नि चण्डार्चिपः ।
मिथ्या चेतदसाक्षिकं प्रियसखि ! प्रत्यक्षतीव्रातपान्
मन्येऽहं पुनरध्वनीनगमणीचेतांऽधिशंते रविः ॥”^१

(४९) मारुला

अस्याः उदन्तोऽपि मृग्य एव । नालङ्कारिकेरियं प्रशंसिता । तथापि
नात्यन्तमर्वाचीना । अस्याः कवित्वं श्राव्यमपि न लभ्यम् । पद्यद्वयं तु सुभा-
षितावल्यादिष्वस्ति । चिराय देशान्तगदागत्य, भार्यामापृच्छय, तच्चर्यास्मरतः
कस्यचिदुक्तिरियम् —

“कृशा केनासि त्वं ? प्रकृतिरियङ्गस्य ननु मे
मला धूम्रा कस्माद् ? गुरुजनगृहे पाचकतया ।
स्मरस्यस्मान् कञ्चित् ? नहि नहि नहीत्येवमगमत्
स्मगेत्कम्पं बाला मम हृदि निपत्य प्ररुदिता ॥”^२

-
1. सुभाषिता-p. 323 (1902 v.); *Sanskrit Poetesses* p. 14. (34 v.)
 2. शा. प. p. 520 (3532 v.) सुभाषिता-p. 221 (1326 v.) *Sanskrit Poetesses.* p. 19 (45 v.) ‘गोपायन्ती विरहजनितम्’-
इत्यादिश्लोकः अपरः सुभाषितावल्याम् (p. 182, 1095 v.),
सुभाषितहारावल्याम् (Ms. Folio. 32b, 50 v.) लभ्यते.

(५०) मोरिका

अस्याश्चरितमपि न ज्ञेयम् । काव्यशेषस्त्वेकः^१ श्लोकः सुभाषितावल्यां
दृश्यते ।

“मा गच्छ प्रमदाप्रिय ! प्रियशतैर्भूयस्त्वमुक्तो मया
बाला प्राङ्गणमागतेन भवता प्राप्नोति निष्ठां पराम् ।
किञ्चान्यत् कुचभारपीडनसहैर्यत्नप्रबद्धैरपि
त्रुध्यत्कञ्चुकजालकैरनुदिनं निःसूत्रमस्मद्गृहम् ॥”^२

विटान् वशीकुर्वत्या वृद्धवेश्याया भाषितमिदम् ।

(५१) भावदेवी

रसिकजनरञ्जकशृङ्गारभाववर्णनेन सार्थकनामधेयेयमविज्ञातचारितेति
चिन्ता । अस्याः कानिचिन्मनोहराणि पद्यानि सङ्कलनग्रन्थेषु सन्ति । तेद्यपि
द्वित्रा अन्यस्य शिरस्यारोपिताः कैश्चिदित्यपग चिन्ता । अधोलिखितश्लोकोऽनया
रचित इति सुभाषितावली, अमरुतनिर्मित इति सदुक्तिकर्णामृतम् । किं तु
मुद्रितामरुशतकेषु नायं श्लोको दृश्यते । तस्मादस्या इति निश्चिनुमः —

“पुगऽभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं
ततो नु त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ।

1. मोरिकायाः श्लोकाः त्रयो लभ्यन्ते सुभाषितावल्याम्- (1050; 1072;
1396)
2. शा. प. p. 513 (3496 v.); सुभाषिता.-p. 175 (1053 v.)
सूक्तिमुक्ता-p. 156 (2 v.) Skt. Poetesses p. 21 (48 v.)

इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं

मयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥”¹

एतन्मानवतीवचनसम्बन्धीव दृश्यतेऽधोलिखितश्चापरः श्लोकः । अयं भावदेवीनिर्मित इति बहुग्रन्थाः प्रवदन्ति -

“किं पादान्ते पतसि ? विरम स्वामिनो हि स्वतन्त्राः

कञ्चित्कालं क्वचिदसि रतस्तेन कस्तेऽपराधः ।

आगस्कारिण्यहमिह मया जीवितं त्वद्वियोगे

भर्तृप्राणाः स्त्रिय इति ननु त्वं मयैवानुनेयः ॥”²

अथ श्लोकोऽयं राजशेखरस्येत्येको ग्रन्थः, अस्या इत्यपरे । यथा -

“सजन्मानौ तुल्याभिजनभुवा जन्म च सह

प्रवृद्धौ नाम्ना च स्तन इति समानावुदयिनौ ।

मिथः सीमामात्रे यदिदमनयोर्मण्डलवतो -

रपि स्पर्धायुद्धं तदिह हि नमस्या कठिनता ॥”³

मोरिकेवेयमपि नातिपूर्वा, नाप्याधुनिका । एवंविधस्त्रीकविकाव्यानि नष्टानि दुर्देवात् । एवमेव पुरा स्त्रीकवित्वं शृङ्गारमयं दृश्यते सर्वत्र । तावता रसिकपुरुषैर्निर्मिता इमे श्लोकास्तत्तत्कान्तानां वाचि विनिहिता इति सम्भावनं तु न कदापि समुचितम् । तथाप्येतावन् प्रशंसितानां स्त्रीकवीनां कुलस्त्रीत्वं शङ्कनीयमिति तत्तद्वर्णनापेक्षया स्फुरति चेत् सहृदयानां हृदये स्फुरतु नाम । तदनिवार्यमनिर्णयं चास्माकमित्यलम् ।

1. सुभाषिता-p.275. (1622v.) किंतु ‘तथाभूदस्माकम्’-इत्यादिः शा. प. सूक्तिमुक्ता. सु. र. कोशः *Sanskrit Poetesses*-p. 2 (3 v.)

2. सदुक्ति. p. 100 (II. 231v.) पद्यावली-p. 174 (381. v.)-S. K. De’s ed. 1934. *Sanskrit Poetesses* p. 2(4v.)

3. सु. र. को. *Sanskrit Poetesses*-p. 1. (2. v.)

(५२) प्रियंवदा

सेयं प्राग्वङ्गदेशीया फरीदपुरनिवासिनी शा. १९२० समयवर्तिनी ।
अस्याः पिता शिवरामः, भर्ता रघुनाथः । अनया श्यामरहस्यं नाम पद्यकाव्यं
निर्मितम् । तन्मुद्रितमिव न दृश्यते । तत्रायं श्रीकृष्णस्तवः —

“कालिन्दीपुलिनेषु केलिकलनं कंसादिदैत्यद्विषं
गोपालीभिर्गभिष्टुतं ब्रजवधूनेत्रोत्पलैरर्चितम् ।
बर्हालङ्कृतमस्तकं सुललितैरङ्गैस्त्रिभङ्गं भजे
गोविन्दं ब्रजसुन्दरं भवहरं वंशीधरं श्यामलम् ॥”¹

(५३) वैजयन्ती

इयमपि प्राग् वङ्गीया । फरीदपुरगण्डले धनुकपुरमस्या जन्मस्थानम् ।
जनकोऽस्याः पण्डितमूरभट्टः । दुर्गाप्रसादतर्कवागीशस्य तनयः कृष्णनाथोऽस्याः
पतिः शा. १९६० समयवर्तिनावुभौ दम्पती संस्कृतसाहित्यनिधी, तर्कमीमां-
साभिज्ञौ, कवी च । उभाभ्यामानन्दलतिकाचम्पूनिर्मितेत्यनेन ज्ञायत एवम् —

“आनन्दलतिकाचम्पूर्येनाकारि स्त्रिया सह ।”²

अनया कृतं नायिकावर्णनमिदम् —

“अहिरयं कलधौतगिरिभ्रमात्
स्तनमगात् किल नाभिहृदोत्थितः ।

-
1. This Poetess is also called Rasavati Priyam-
vadā Vide *Sanskrit Poetesses* p. 33.
 2. *Sanskrit Poetesses*-Part A. Intro. p. 57.

इति निवेदयितुं नयने हि यत्

श्रवणसीमनि किं समुपस्थिते ॥”¹

नेदं वर्णनमपूर्वम् । किन्तु पूर्वोक्तङ्कारिकैरुदाहृतस्य कस्यचिन्नायिकावर्णनस्य केवलमनुकरणम् । यथा —

“गङ्गावर्तसमाननाभिविलसद्दल्मीकरन्ध्रान्तरात्

तन्वी श्यामलरोमराजिभुजगी निर्गत्य बाले तव ।

वक्त्रेन्दुं प्रसतीति पन्नगभिया पीनौ कुचौ सङ्गता —

वित्याख्यातुमिदं त्वदक्षियुगलं कर्णान्तमाशिश्रिये ॥”

(५४) गङ्गादेवी

मधुराविजयकाव्यनिर्माणेन देशविख्यातेयं विदुषीमणिः । विजयनगरसाम्राज्यस्थापकस्य प्रथमबुक्करायनृपतेर्द्वितीयपुत्रो वीरकम्परायभूपतिरस्याः पतिः । अस्य सभायामेव सायणाचार्येण स्वनिर्मितमुभाषितसुधानिधिः श्रावितः । अयमेव शा. १२८० समये दक्षिणदेशं स्वायत्तीकृत्य पालितवान् । भर्तृकृत-दक्षिणदेशविजयोदन्त एवानयास्मिन् काव्ये वर्णितः ।² मुल्लताननामकप्रति-वीरनाशानन्तरं दक्षिणदिगङ्गनैवं स्थितेति वर्णितमत्रान्ध्रकवयित्र्यानया —

‘प्रशान्तदावेव वनान्तलक्ष्मीः

गतोपरागा गगनस्थलीव ।

कलिन्दजामर्दितकालियेव

दिग् दक्षिणासीत् क्षतपारसीका ॥”³

1. *Sanskrit Poetesses*-Part A. Intro. p. 57.

2. *Skt. Poetesses* p. LVIII.

3. *Madhurāvijaya*.

नवसर्गमिदं काव्यं सग्रन्थपातं मुद्रणाय लब्धम् । अस्याः कवित्वं
मृदुलम् । तात्कालिकस्त्रीकवीनामियं रसोचितवर्णने समर्था । अत्र गुरुपदेश-
वर्णनमिदमुदाहरणम् —

‘गुरुपदेशः किल कथ्यते बुधै —
रकर्कशं किञ्चन रत्नकुण्डलम् ।
अमेचकं नूतनमञ्जनं सता —
मजातगात्रक्षयमद्भुतं तपः ॥’

(५५) तिरुमलाम्बा

इयमान्धस्त्रीकविः सुगृहीतनामधेयस्य वीराधिवीरस्य, विजयनगर-
साम्राज्यपालकस्य श्रीकृष्णदेवरायमहाराजस्य तनूजा, अलियगराजस्य भार्या
च ।^१ पितुरन्तिके, पितृव्यस्याच्युतरायनृपतेरन्तिके च संस्कृतविद्यामभ्यस्य,
साहित्ये कवितायां च विमलं विज्ञानमऽर्जितमनया । शा. १४२० समये लब्ध-
जन्मेयं कुमारी, सुकुमारकोमलाङ्गी, गुरुजनप्रेमपात्रमपि नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे
ऽनलसा, बुद्धिमती विदुषीरत्नमभवत् ।

अस्याः पितृव्यस्य पाणिगृहीती वरदाम्बिका । तयोर्विवाहवृत्तान्तं प्रधानी-
कृत्य वरदाम्बिकापरिणयं नाम पद्यकाव्यमियं निर्ममे । अस्मिन् प्रथमतः
पितामहीपितामहयोः ओबाम्बानरसराजयोः परिणयवृत्तान्तो वर्णितः ।

ततः कथानायकयोर्विवाहोऽभिर्वर्णितः । अनन्तरं तयोः पुत्रस्य चिनवेङ्क-
टाद्रेर्जन्मादिवर्णनं कृतम् ।^२ इदं काव्यं लाहोरनगरे मुद्रितम् ।

-
1. *Tanjore Catalogues* VII p. 3244, 45 mentions her as the wife of Acyutaraya. Also cf. *Skt. Poetesses*. Part A. p. LIX.
 2. Edited by Dr. Lakṣmaṇa-svarūp. 1938.

(५६) रामभद्राम्बा

तञ्जावूरपालकेषु नायकराजेषु कविः, विदुत्कविपोषको वीरो विद्वान् ,
रघुनाथराजो विख्यातकीर्तिः । सोऽयमान्ध्रराजः शा. १९३६-१९९९ मध्य-
काले दक्षिणदेशमपालयत् । तस्य धर्मपत्नीयं कवयित्री । भर्तारं नायकीकृत्य
रघुनाथाभ्युदयनामकं द्वादशसर्गं काव्यं प्रणिनाय ।^१ काव्येऽस्मिन् श्लोकसंख्या
९०० ।

संस्कृतप्राकृतभाषाभिज्ञेयं चतुर्विधकविताचतुग प्रतिभाशालिनी च । अस्य
वैदुष्यादिकं सर्गान्तगयान्पेवं निगदन्ति । अष्टभाषाकल्पितचतुर्विधकवितानु-
प्राणितसाहित्यसाम्राज्यभद्रपीठारूढरामभद्राम्बाविरचिते^२ अस्मिन् काव्यमणि-
दर्पणे रघुनाथजीवितचरितं मुञ्चुप्रतिफलितम् । कवित्वं सुरुचिरं, प्रसादगुण-
विशिष्टं च -

‘अधिकश्रियमच्युतेन्द्रसूनुं

रघुनाथं रघुनाथमेव साक्षात् ।

हृदये कलयन्ति ये महान्तः

परमानन्दभगत् एव धन्याः ॥’

एतत्काव्यरचने भर्तृसाहाय्यमेवं न्यवेदयत् -

‘शब्दार्थयोर्मर्मसमप्रधानं

वशंवदं यस्य वदन्ति सर्वे ।

कृती स एवात्र कृतौ सहायो

नाथो मम श्रीरघुनाथनेता ॥’^३

1. M. K. p. 230; *Skt. Poetesses*. LIX.

2. K. Sitaramayya: *Some Tanjore Poets and Scholars*
p. *Skt. Poetesses* (vol. A. 5. p. LIX)

3. *History of Nayak Kings of Tanjore* (in Telugu) by
K. Sitaramayya.

चन्द्रगिरिपालकस्य वेङ्कटपतिराजस्य पारसिकैः सह संग्रामः सम्प्राप्तः ।
तदा चन्द्रगिरिराजेन प्रार्थितोऽच्युतनायकः स्वपुत्रमेनं रघुनाथनायकं तत्र
प्रेषितवान् । तदुदन्तोऽत्र सम्यग् वर्णितः —

‘कर्णाटरक्षाकरणे नितान्तं

विचारवान् वेङ्कटदेवरायः ।

गन्धान्धभूमीधवगन्धनाग —

कण्ठीगवं शौर्यकथानिदानम् ॥

रणे सहायं रघुनाथदेव —

मयाचतोर्जस्वलमच्युतेन्द्रम् ।

गुरोर्निदेशाद् गुरुराज्यकार्य —

निर्वाहको नीतिपराध्वनीनः ॥

सामन्तभूपालशतानुयातो

जयप्रयाणाय समुद्यतोऽभूत् ।¹

काव्येऽस्मिन् यथावैदुष्यं तथा पतिभक्तिरपि प्रदर्शिताऽनया कविताभद्रया ।

(५७) मधुरवाणी

सेयमान्ध्रवागङ्गना पूर्वोक्तरघुनाथनायकस्य पाणिगृहीता । गमभद्राम्बायाः
सपत्नीप्राया, विदुषी, संस्कृतान्ध्रभाषाभिज्ञा, तदुभयकविमित्रं च । रघुनाथनाय-
केन निर्मितमान्ध्ररामायणकथासारकाव्यमनया संस्कृतीकृतमिति तेनैव नायके-
नैवमुक्तम् —

‘रसोत्तरं रामकथानुबन्धं काव्यं मया कल्पितमान्ध्रवाण्या ।

कार्यं कया संस्कृतवाग्भिरेतदित्येव चित्ते गणयन्निवासीत् ॥²

-
1. *History of Nayak Kings of Tanjore.*
 2. *Some Tanjore Poets and Scholars; Skt. Poetesses*
p. LIX;

‘अजहदलङ्कृतिक्रममनेकरसोहृसितं

सरसपदार्थसङ्गति समग्रगुणानुगुणम् ।

रघुरमणप्रबन्धतिलकं रसिकाभिमतं

सुदति ! विधीयतामिति सुवीर्याग्दीन् वृपतिः ॥'

स्वस्मै प्रियेण मधुरवाणी-विरुद्धो दत्त इत्येवमगददियं सुदती । नास्याः सहजं नाम वेद्यम् ।

‘चतुरमधुरवार्गी सम्यगाकर्ण्य यस्याः ।

सरसमधुरवाणी नाम दत्तं त्वयैव ॥'¹

सङ्गीतसाहित्ययोर्निपुणा परमष्टावधानविधानचतुरा अधीतव्याकरणशास्त्रा,
प्रज्ञाशालिनीयं रराज रघुनाथराजसभायाम् । अनया यन्त्रप्रतिमाचरितवामर-
चालनमेवं वर्णितम् —

‘यदन्तरावर्तितनर्तनाननां

सीमन्तिनीनां श्रममाक्षिपन्ति ।

पर्यन्तयन्त्रप्रतिमाकराग्र -

प्रकीर्णजाताः पत्रमानपोताः ॥'

स्वप्रियस्य तञ्जापुरपालनमेवं वर्णितम् -

‘कञ्जातसूतिः प्रमदान्ध्रभूषा,

शिञ्जारवोदारवच्चाः स राजा ।

पुञ्जानमूल्यान् दधतीं मणीनां,

तञ्जापुरीं शास्ति तरङ्गितौजाः ॥^{१२}

1. *Some Tanjore Poets and scholars; Skt. Poetesses*
p. LIX;

2. " " "

रामकथामृतं बहुवारमास्वाद्यमानमपि सदा रुचिं जनयत्यभिनवामिवेति
वर्णितमित्थम् —

‘हेश्वरित्रं बहु तत्र राम —

कथामुधा कर्णरसायनं नः ।

आस्वद्यमानापि सहस्रवार —

मयातयामैव सुखस्य दोग्ध्री ॥’

एवमस्याः कवित्वं मनोहरमित्यस्य द्वावपरौ श्लोकौ —

‘संख्यावतां सर्वपथीनधीभिः

संशोधिता चेत् कविता कवीनाम् ।

कस्तूरिकाचन्दनकुङ्कुमाद्यै —

रुद्धर्तिताङ्गी युवतीव दीव्येत् ॥

मध्येमणीभित्पुनर्विम्बितं स्वं

मत्वा रमां चात्र विनन्तुकामा ।

करे तदीये कमलं तदानी —

मनीक्षमाणा त्रपते नताङ्गी ॥^१

(५८) लखीना

ठाकुराणीति प्रसिद्धेयं मिथिलानिवासिनी नातिपूर्वा । तथाप्यस्याश्चरितं
नोपलभ्यम् । सेयमुत्तरदेशीया काचन सामन्तराज्ञीव दृश्यते । संस्कृतसाहित्ये,
जातकस्कन्धे च प्रवीणयाऽनया कृतं काव्यं मृग्यम् । एकश्चाटुश्लोक आकर्ण्यते
कर्णोपकर्णिकया —

‘अक्रान्ता दशमध्वजस्य गतिना सम्मूर्च्छिता निर्जले

. तुर्यद्वादशमद्वितीयमतिमन्त्रेकादशाभस्तनी ।

सा षष्ठी, कटिपञ्चमी च नवमभूः सप्तमीवर्जिता
प्राप्नोत्यष्टमवेदनां त्वमधुना तूर्णं तृतीयो भव ॥^१

एका दृतिका नायिकाविरहव्यथां नायकाय विज्ञापयति अत्र । द्वादशगणयोऽङ्गभ्यः सूचिताः । तथादशमध्यजस्य दशमो मकारः मकारध्वजस्य मन्मथ-
स्येत्यर्थः; एवमुत्तग्राध्यह्यम् । हे द्वितीयमतिमन् वृषभबुद्धे नायक ! सत्त्वं
गच्छ, तृतीयो भव, मिथुनं भव, तथा सह वर्तस्व तदेतच्चित्रकविताचातुर्यम् ।

(५९) त्रिवेणी

इयं यादवगववपाण्डवीयकर्तुरुदयेन्द्रपुरोपनामकस्यानन्ताचार्यस्य दृहिता
श्रीपेरुम्बुदूरनिवासिनी । प्रतिवादिभयङ्करवेकङ्कटार्यस्य धर्मपत्नी ।^२ सेयं विदुषी
सजीवा शा. १७३९-१८०९ मध्यकाले । आदौ गुरोरधीतं काव्यनाटकालङ्कार-
साहित्यमनया । ततः पत्युग्धीतं वेदान्तशास्त्रम्, तत्त्वज्ञा वैष्णवीयं कवयित्रा
रङ्गनाथसहस्रं, लक्ष्मीसहस्रं, रङ्गाभ्युहयं, सम्पत्कुमारविजयं, रङ्गाट्समुदयं,
तत्त्वमुद्राभद्रोदयं, शुकसन्देशं, भृङ्गसन्देशं हारतीपञ्चकं च क्रमशश्चकार ।
श्रीरङ्गस्वामिसेवापरतन्त्रा त्रिवेणी तत्कालमैसूरमहाराजेन सत्कृता । स्वार्जितं
वित्तं स्वामिसमाराधनाय विनियुज्य विष्णुसायुज्यं गता । अस्याः कृतयः
तञ्जापुरसरस्वतीनिलये सन्ति । नैकं काव्यमपि मुद्रणभाग्यमगमदद्यापि ।

(६०) ज्ञानसुन्दरी

सेयं वाराङ्गना दाक्षिणात्यकुम्भकोणपुरवासिनी शा. १७६० समये
सञ्जाता शा. १८३० समये दिवं गता । विदुषीयं विद्वद्भोजनकविताशालिनी

1. M. K. H. C. S. L. p. 395 (para 378)

2. „ „ „ „ 379)

तत्कालमैसूरमहागजेन सत्कृता कविगत्नविरुदेन । बहूनि काव्यानि निर्मितान्य-
नया । तेषु हालास्यचम्पूलब्धा, मुद्रिता चाद्य । यौवनदशायामियं मधुरपुंग्वं न्यव-
सत् कवितागानं, वीणागानं च कुर्वता मीनाक्षीमुन्दरेश्वरसेवामाचरन्ती ।
अनया मीनाक्षीमुन्दरेश्वरपण्डितकाव्यं निर्मितम् । भाषा सुलभा, वर्णनानि
च मनोहराणि । तत्रैमौ श्लोकौ --

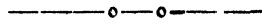
‘मधुरीकृतगरलत्वात् मधुराभिख्या तदादि सा नगरी ।

निजसमिपस्थफणित्वाद्विभाति हालास्यनामनश्चेह ॥

तस्या ललाटलीनस्वाहापतिंग्वं शान्तसन्तापः ।

रेजे कुङ्कुमतिलकव्याजान्नूनं बुधा हि कालविदः ॥^१

-
1. M. K. H. C. S. L.p. 396 (para 382)

(६१) पुष्पदन्तः

लौकोत्तरस्तुतिकाव्यगणनायां प्रथमतः स्मृतिपथमारोहति महिम्नस्तोत्रम् । अस्य महिम्नमिति व्यावहारिकं नाम । कोऽस्य कर्ता ? पुष्पदन्त इति जगद्विदिता प्रतीतिः । कोऽयं पुष्पदन्तः ? महेश्वरस्य प्रियकिङ्करः प्रथम इति जयद्रथविरचितहरचरितचिन्तामणिः । कश्चन गन्धर्वराज इति स्कन्द-पद्म-देवा भागवतादिपुराणानि । शिवरहस्यनामके ग्रन्थे पुष्पदन्तचरितं समहिम्नस्तव-मस्तीति केचन । अधोक्षजफक्किया पुष्पदन्तनाम स्मृतम् —

‘वाक्पति पुष्पदन्तं च काण्वं सोममथर्वणम् ।

हेमचन्द्रं नमस्कृत्य, वक्ष्येऽधोक्षजफक्किकाम् ॥’

एतेषु कस्य वचनं ग्राह्यम् ? अयं कविर्देवयोनिर्वा ? उत मानवो ? अपि च शिवभक्तः, परतत्त्ववेत्ता पुष्पदन्तो नाम कश्चन प्राचीनः पुरुषोऽस्तु नाम । स एवायं स्तोत्रकर्तृति कथं वाच्यम् ? उच्यते नायं प्रमथः, न च गन्धर्वः, किन्तु मानव एव । यस्तु भक्तिज्ञानसम्पन्नोऽधीतवेदवेदाङ्गः, सन्ततशिवागधनेन महिमाढ्यः समभवत् स विद्वत्कविः पूर्वपुरुषो महिम्नस्तोत्रकृत् पुष्पदन्त इति, अस्य महत्त्वमेवार्वाचीनैर्बहुधा वर्णितमिति च ज्ञेयम् । महिम्नस्तोत्रस्य प्राचीनत्वं, पुष्पदन्तकर्तृत्वं च शिवपञ्चस्तवीप्रकाशकैस्तत्पीठिकायां स्वोपलब्ध-प्रयाणपुरःसरं यन्निरूपितमान्ध्रे तदत्र संगृह्य कथयामि —

भरतखण्डमध्यभागे नीमाडनामकमण्डलान्तर्गत ओङ्कारक्षेत्रेऽमरेश्वर-लिङ्गालयोऽस्ति । तस्यागनेयप्रदेशे मान्धातृमण्डपमस्ति । तस्य शिलामयमितिषु महिम्नस्तोत्रं लिखितम् । तदेकांशप्रतिबिम्बं च प्रकटितं शिवपञ्चस्तव्याम् शिलालेखनकालः विक्रमसंवत् ११२० शा. ९८६ । एतेन बहोः कालाद् विद्वत्परंपरासमागतमिदं स्तोत्रं तत्काले शिलासु लिखितमित्यवगम्यते देशे

सर्वत्र; तत्रापि महाराष्ट्रदेशे रुद्राभिषेकसमये रुद्रानुवाकेन सङ्गच्छतीत्येतच्छि-
ष्टाचारोऽप्यस्य प्राचीनत्वे निदर्शनम् । अथ —

जगद्गुरुशङ्कराचार्यादिदमतीव पूर्वमिति प्रतीतिश्चास्ति विद्वल्लोके ।
दक्षिणामूर्त्यष्टकव्याख्याता स्वयंप्रकाशस्वामी 'भूरम्भासीति' व्याख्यानेऽयं श्लोकः
'त्वमर्क' इत्यादिमहिम्नस्तवश्लोकमनुकरोतीत्युक्तवान् । तदुक्तिरपि पूर्वप्रतीति
समर्थयति । पुष्पदन्तशङ्कराचार्यश्लोकाविमौ —

‘त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमपि पवनस्त्वं हुतवह —

स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।

परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रतु गिरं

न विद्वस्तत्तत्त्वं वयमिह तु यत् त्वं न भवसि ॥¹

भूरम्भास्यनलोऽनिलोऽम्बरमहर्नाथो हिमांशुः पुमा —

नित्याभाति चगचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम् ।

नान्यत्किञ्चन विद्यते विमृशतां यस्मात् परस्माद्विभो —

स्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥²

विद्वन्मण्डलमण्डनेन जगद्गुरुणा कृतमिदमनुकरणं भक्तिज्ञाननिष्ठ इति
तत् कालप्रसिद्धे पुष्पदन्ते गौरवद्योतकमिति मन्तव्यम् । एवमेव शिवानन्द-
लहरीश्लोकेष्वपि महिम्नस्तोत्रपद्यानुकरणं क्वचित् क्वचित् स्फुरत्येव । अनाम-
यस्तवकर्त्रा दण्डिना तदीयाद्यदशश्लोकरचने महिम्नस्तवोऽनुकृत इति । कालि-
दासगुणवंशदशमसर्गीयोऽयं श्लोकः पुष्पदन्तकृतं 'त्रयी सांख्यम्'³ इत्यादि श्लोक-
मनुचकारेति च शिवपञ्चस्तवीप्रकाशकाभिप्रायः —

1. शिवमहिम्नःस्तोत्रम्-26 v.

2. दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्-9 v. (p. 623 of Br̥hat-stotra-ratnā-
kara vol. II)

3. महिम्नस्तोत्रम्-7v.

‘बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जान्हवीया इवाणवे ॥’^१

दण्डिनः सोऽयमभिप्रायः परिशोधकैरादृत्येदयं कालिदासाच्च पूर्वं इति वक्तुं शक्यते । तत् साध्यं, प्रमाणान्तरालाभात् ।

तथापि पुष्पदन्तः शङ्कराचार्यात् पूर्वं इति वक्तुं शक्यते । महाकविग्यं वेदवेत्तेति मधुसूदनसरस्वतिना ‘भूरम्भांसीति’ श्लोकार्थः ‘इन्द्रं मित्रं वरुण-मग्निमाहुः’^२ इति ऋग्वेदार्थमनुगच्छतीत्युक्तम् । तदेतन्महिम्नस्तोत्रमेकत्रिंश-त्पद्यात्मकमपि वेदान्तसागभूतमित्यत्र न कश्चन सन्देहः ।

काव्येऽस्मिन् अन्यरचितश्लोका अन्ते प्रविष्टा इति यदुक्तं परिशीलकै-स्तत्सत्यम् । मधुसूदनसरस्वतिना तु न ते श्लोका व्याख्याताः स्तुतेरस्याः केवल-शिवपरार्थः प्रतिपादितो द्वाविंशतिव्याख्यातृभिः । मधुसूदनसरस्वतीश्रीधर-स्याभिभ्यां शिवकेशवपरत्वेन प्रतिपादितः । काव्यमिदं बहुदेशभाषासु परिवर्ति-तम् । शिवरिणील्लन्दोबद्धमिदं पठितृणां, श्रोतृणां च समुत्साहजनकं, गम्भी-गर्थं सत् परतत्त्वबोधकमाद्यं भवति स्तुतिकाव्येषु । सकलशास्त्रप्रस्थानपरमार्थ-सारोऽधोनिर्दिष्टः श्लोकः सर्वविदुषां वाचि नृत्यति खलु —

‘त्रयी सांगव्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति
प्रभिन्ने प्रस्थाने, परमिदमदः पथ्यमिति च ।
रुचीनां वैचित्र्यादजुकुटिलनानापथजुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥’^३

पूर्वोक्तपञ्चश्लोके एतदनुकरणं दृश्यत इति निणंतुं नालं साधनसामग्री । अनेन महाकविना गणेशस्तुतिर्निर्मितेति श्रूयते । न तत् काव्यं मया दृष्टम् ।

1. रघुवंशम्-10. 26.
2. ऋ. 1. 164. 46.
3. महिम्नःस्तोत्रम्-7 v.

पुष्पदन्तो नाम गन्धर्वः कस्यचिद्राज्ञः पुष्पवने कुसुमापचयार्थं गतः ।
 तदा शिवनिर्माल्योलङ्घनेन शक्तिहीनः समभवत् । तदुपवनरक्षकात्तद्विषयं विज्ञाय,
 पश्चात्तप्तोऽयं महेश्वरं स्तुत्वा, पुनः शक्तिसम्पन्नोऽभूत् इति काचन कथा चास्ति
 लोके । सेयमयं कविरत्यन्तं प्राचीन इत्यस्य ज्ञापिका । भवतु । अस्य स्तवस्य
 महत्त्वमेवं वर्णितं केनचित् पूर्वभक्तेन —

‘महेशान्नापरो देवो, महिम्नो नापरा स्तुतिः ।

अवोरान्नापरो मन्त्रो, नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ॥’

(६२) अमरुकः

‘पुण्यैर्यशो लभ्यते’ इत्युक्तेरुदाहरणभूतेषु महाकविष्वयमेकः । एकेन श्लोकशतकेन सर्वं लोकमावृत्य, प्रकाशतेऽयं पुरुषः । अग्निललाक्षणिकस्तुतिपात्रममरुकः कदा वा, कस्मिन् देशे न्यवसदित्यस्य न लभ्यं समुचितमुत्तमम् । तथाप्यस्य शङ्कराचार्येण सम्बन्धोऽस्तीति काचन कथा विद्वद्योके प्रसरति । तदित्यम् जगद्गुरुद्वैतप्रचारार्थं देशयात्रां कुर्वन् मध्येमार्गं माहिष्मतीपुरं गत्वा, तत्र शास्त्रवादे मण्डनमिश्रं जिगाय । तदा तस्य पत्नी भारती भर्तृकृते शङ्करेण वादं कुर्वती क्रमशः कामशास्त्रप्रसङ्गमादाय, तस्मिन् पूर्वपक्षं चकार । तदाऽऽचार्यो विस्मितस्तदुत्तरं वक्तुं मासमवधिमभ्यर्थ्य, सशिष्यो नर्मदातीरकाननं प्राप्य तत्रैकस्मिन् जरठवृक्षकोठरे प्रविश्य, मत्प्रत्यागमनं प्रतीक्षमाणाः सावधानमिमं देहं रक्षन्त्विति छात्रानादिश्य, स्वशरीरं परित्यज्य, तत्समये मृतस्य तद्देशपालकस्यामरुकस्य काये प्रविष्टः । तद्राजचन्द्रयो मन्त्रिणश्च राजा पुनरुज्जीवीवेति सन्तुष्टास्तं राजप्रासादमानिन्युः ।

परेद्युरेव मन्त्रिणः सम्यक् परिशील्य स्वभावं, सम्भाषणं च नायममरुकः, यःकोऽपि महान् जीवात्माऽस्मद् राजकलेवरे सन्निविष्टः इति निश्चित्य “यत्र कुत्रापि गहनगिरिकन्दरेषु मानवमृतशरीरः सन् दृष्टश्चेद् दह्यतामिति गूढचानाज्ञापयन् । शङ्करस्तु राज्या क्रीडन् वात्स्यायनकामशास्त्रसूत्रभाष्यार्थं विस्पर्धां कुर्वन् शृङ्गारशतकं निर्ममे । तस्मिन् समये शङ्करगुरुर्नायातः, अवधिः पूर्णः” इति पर्याकुलमनसो शङ्करशिष्याः राजप्रासादाङ्गणं गत्वा, दक्षिणामूर्त्यष्टकं पठन्त आसन् । आचार्यः शिष्यकण्ठध्वनिं श्रुत्वा, तद्देहमुत्सृज्य, यावन् निजशरीरं प्राविशत् तावदेव राजभट्टाश्चितामारोप्य, वह्निमज्ज्वालयन् । आचार्यः सशरीर उड्यत्य, बहिरागत्य, दग्धाङ्गबाधानिवृत्तये “लक्ष्मीनृसिंह मम देहि करावलम्बम्” ।¹

इत्यादिध्यानश्लोकैरिष्टदेवतां स्तुत्वा, स्वस्थशरीरः, शिष्यैः सह मण्डन-
मिश्रगृहं गत्वा, तद्वार्यां कामशास्त्रवादे जिगाय, इति एतेन शङ्करोऽमरुकशतक-
कर्तेति प्रतीतिरुद्भवा । इममंशं वर्णितवान् शङ्करविजये विद्यारण्योऽप्येवम् ।

‘वात्स्यायनप्रोदितसूत्रजातं

तदीयभाष्यं च विलोक्य सम्यक् ।

स्वयं व्यधत्ताभिनवार्थगर्भं

निबन्धमेकं नृपवेषधारी ॥¹

अत्र निबन्धस्यामरुकशतकमर्थ इति कथाविदः श्रीशङ्कराचार्यस्य योग-
महत्त्वप्रतिपादनपरेयं कथा विश्वास्या, न वेति विचारो न कर्तव्योऽस्माकमद्य ।
परन्तु शङ्करसमकालोऽमरुक इत्येतावदेव ग्राह्यम् । आनन्दवर्धन-मम्मट-ध्वनि-
काग्यालङ्कारिकैः स्वेषु ग्रन्थेषूदाहृता अमरुकश्लोका इति विदितमेव । किंच,
शा. ६७७-७०८ मध्यवर्तिना, जयापीडनृपास्थानमन्त्रिणा महालाक्षणिकेन
वामनाचार्येणायं श्लोकः यथेत्युदाहृतस्तृतीयाधिकरणे —

‘दृष्ट्वैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा —

देकस्या नयने निर्मील्य, विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्वक्त्रितकन्धरः, सुपुलकः, प्रेमोल्लसन्मानसा —

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥²

दण्डिभामहाभ्यां तु न क्वापि स्मृतमेतच्छतकम् । तस्माद् भामहवाम-
नाचार्ययोर्मध्यकाले शा. ९७०-६९० समये अमरुकोऽस्तीति सम्भावनमुचित-
मिति मन्ये ।

1. शंकरविजयम्. 12. 71.

2. Amaruśataka, v. 16; Vāmana's काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः
III.2. 4;

अस्य शतकस्य विंशत्यधिकानि व्याख्यानानि सन्ति । एतदेव व्याप-
यत्यस्य महत्त्वम् । अर्जुनवर्मदेवः स्वीयरसिकरञ्जन्यामेवं स्तुतवान् ।

‘अमरककवित्वडमरुकनादेन विनिन्दुता न सञ्चरति ।

शृङ्गारभणितिरन्या धन्यानां श्रवणयुगलेषु ॥’^१

सर्वासु व्याख्यासु वेमभूपालनिर्मिता शृङ्गारदीपिका बहुत्रव्याप्ता ।
विविधशृङ्गारनायिकानायकबहुविधभावचेष्टानामिदं शतकं प्रदर्शनशालेव विरा-
जते । व्यंग्यस्योदाहरणत्वेन बहुभिः संगृहीतोऽयं श्लोकः —

‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निमृष्टरागोऽधरो ।

नेत्रे दूरमनञ्जने, पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ॥

मिथ्यावादिनि दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे ।

वार्पी स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’^२

नेदं शतकमात्रम् । किन्तु शृङ्गारलघुकाव्यानां शतकमिति वक्तुमलम् ।

-
1. Introductory verse of रसिकसञ्जीवनी.
 2. अमरुशतकम्-105v.

(६३) श्रीशङ्कराचार्याः

“आनन्दवर्षिणी यस्य वाणी चिद्रूपधारिणी ।

तं वन्दे जगदावासं भगवत्पादशङ्करम् ॥”^१

जगद्गुरोरस्य जननादिवृत्तान्तो महामहिमसम्पन्नश्चित्रं वर्णितः संस्कृतादि-सकलभाषासु । तदत्र तच्चरितांशसंग्रहः क्रियते-केरलदेशे (मलबार) पूर्णानन्दी-तीरे वृषादिसमीपे वर्तमानः कालटीनामकोऽग्रहारोऽस्य जन्मस्थानम् । महा-विद्वान् विद्याधिराजोऽस्य पितामहः पण्डिताग्रणीः शिवगुरुरस्य पिता, सतीमणि-गार्याम्बास्य माता ।^२ गर्भाष्टमेषूपनीतोऽयं प्रतिभाशाली गुरुपदेशमात्रेणैव समधिगतवेदवेदाङ्गादिविविधविद्योऽभवत् । गोविन्दभगवत्पादाचार्यशिष्योऽभूद् ब्रह्मविद्यारहस्यविज्ञानं । ‘यदहरेव विरज्येततदहरेव प्रव्रजेद्’ इति^३ न्याय-मनुसृत्य ब्रह्मचर्य एव सन्यस्य वैदिकधर्मरक्षणाय परतत्त्वज्ञानबोधनाय च धृतदीक्ष आसेतुहिमाचलं सञ्चचार ब्रह्मज्ञानमूर्तिरयम् ।

अस्य जीवितकालो द्वात्रिंशद्वत्सरमितः । तत्रानेन निर्मिता अष्टकशतक-लघुकाव्य-व्याख्यानभाष्यादयो ।

विंशतिसम्पुटात्मिकाः कृतयः प्रसरन्ति विश्वस्मिन् विश्वे । सोऽयं षट्-त्रिंशत् समायुरिति च मतान्तरमस्ति । तथाप्यल्पायुः किल ! प्राचीनार्वा-चीनगुरुविजयशङ्करविजयद्वारकादिमठचरित्रग्रन्थाः केचन कथयन्ति जगद्गुरुरयं कलियुगे २५९३ (क्रि. पू. ५०२ तमे) समये जन्म लब्ध्वा २६२५

1. शांकरदिग्विजय-Introduction.

2. H. C. L. p. 320.

3. जाबालोपनिषद्. 4.

(क्रि. पू. ४७७ तमे) समये ब्रह्मीभूत इति ।^१ सेयमतिशयोक्तिरिति मत्वा नवीन विमर्शकाः केचनामुं क्रिस्तात् परं प्राहुः । तत्रापि बहवो मतभेदाः सन्ति पञ्चममारभ्य दशमाब्दशतकपर्यन्तम् । तादृशमतभेदान् वेङ्कटेश्वरपण्डितः क्रि. ८०५-८८९ मध्यकाले शङ्कराचार्यो जिजीवेत्यलिखत् । पण्डितभाण्डारकरतेलङ्गमहाशयादयस्तु जगद्गुरुकालं क्रि. ५९० प्रान्तं निर्दिशन् । बहवः परिशोधका अयं क्रि. सप्तमाष्टमाब्दशतकान्तवर्तीति मन्यते ।

आदिशङ्करविजयोक्तिं प्रमाणीकृत्य तदनन्तरशङ्करविजयादिग्रन्था अस्य कालविषये भ्रान्तिमापन्ना इति स्पष्टम् । अयमाचार्यः शङ्करावतारो भवतु । तथापि नात्यन्तं प्राचीनः तत्काले जैनबौद्धमतोऽधःकृत्य वैदिकमतोद्धरणाय बद्धकङ्कणः कुमारिलभट्ट आसेतुहिमाचलं जैत्रयात्रां चकार । नास्तिकवादनिरसनेनाद्वैतमतस्थापनं कर्तुमभितो भरतखण्डं मतविजययात्रां चकारायं महात्मा । पूर्वोत्तरमीमांसाप्रचारकाबुभौ कुमारिलशङ्करौ स्वकृतिषु परस्परनामग्रहणं कुर्वाणावपि समकालाविति वक्तुं शक्यते । तत्र कुमारिलो वृद्धः शङ्करस्तु युवा । गुरुद्रोहदोषशान्तये कुमारिलं तुपागिनं प्रविशन्तमुपागम्य स्वभाष्यस्य वार्तिकं रचयेत्याचार्यः प्रार्थितवानिति च यदुच्यते शङ्करविजयादिभिस्तदविश्वसनीयमेव^२ । तथाप्येतदुभयोः समकालवर्तित्वज्ञापनायालमिति मन्तव्यम् । एतेन कुमारिलभट्टेनारब्धं परमविदलनकृत्यं जगद्गुरुणा पारं नीतमिति सम्भावनायां न कापि विप्रतिपत्तिरित्यूह्यते । ततः कुमारिलात् किञ्चित्परः तत्समकालो वा जगद्गुरुः शा. ६७०-७२० मध्यकाले द्वात्रिंशद्वर्षपरिमितायुर्भूतले न्यवसदिति भावयामः बहुपरिशोधकानुरोधेन । मतोद्धतारो मतग्रन्थकर्तारश्चानेके सन्ति । ते सर्वे पूज्यपादा वन्द्या एव । तथापि जगद्गुरुणा लब्धं लोकातीतं यशस्तु न केनापि प्राप्तम् । अमृतास्य वाणी वश्यवाचः भाषितं तु भाष्यं वा भक्तिकाव्यं वा तदेवायुषोऽल्पत्वेऽपि शताधिकग्रन्थकर्तृत्वे कारणम् । परितो भरतखण्डं परिक्रम्याद्वैतमतव्याप्तये शृङ्गेरीजगन्नाथद्वारकाबदरीकेदारेषु मठस्थापनमेवास्य

1. H. C. L. p. 320.

2. शंकरविजयः 7. 29 v.

महिम्नः परं द्योतकम्^१ । चित्सुखाचार्यशङ्करानन्दगोविन्दनाथवल्लीसदानन्दा-
नन्दगिरिचिद्विलासविद्यारण्यादिपुण्यपुरुषप्रणीतानि^२ शङ्करविजयकाव्यान्त्यन्ये
वास्य लीलामानुषविग्रहत्वमभिवर्णयन्ति । किमनेन विख्यातवृत्तकथनेन पुरतोऽ
भिज्ञानाम् । शङ्करः शङ्करः साक्षादिति शम् ।

ब्रह्मजिज्ञासायां साधनचतुष्टयसम्पत्तिमानधिकारी । तेनैव प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
गोचरा परोक्षज्ञानजनकवेदान्तविचारः कर्तव्यः । तदधिकारिता न सुलभसाध्या ।
तस्मात्त्रोकानुग्रहकाक्षी भगवत्पादस्तत्साधनत्वेन भक्तिमार्गमुपदिशन् स्तुति-
काव्यान्त्यरचयत् सुलभशैल्या । तत्काव्यजातमखिलमपीश्वराराधनपरं
सदात्मज्ञानबोधकं मुक्तिदायकं च भवति । अपि च आराध्यदेवतास्तु
नामतः प्रभिन्ना अपि परमार्थतः परमात्मनोऽभिन्ना इति विज्ञानं च भक्तानां
सञ्जनयति । आचार्येणोपदिष्टं शाक्तं प्रकृतिपुरुषतत्त्वज्ञानपरम् ।

“मन्त्रास्तान्त्रिकवैदिकान् परिपठन् सानन्दमत्यादरात्

स्नानं ते परिकल्पयामि जननि स्नेहात् त्वमङ्गीकुरु ।^३

मम न भजनशक्तिः पादयोस्तेन भक्तिः

न च विषयविरक्तिः ध्यानयोगे न सक्तिः ।

इति मनसि सदाहं चिन्तयन्नाद्यशक्ते

रुचिरवचनपुष्पैरर्चनं संचिनोमि ॥”^४

इत्यादिमानसिकपूजाविधानं मनोनिग्रहमूलम् । अस्य शिवानन्दसौन्दर्य-
लहरी अर्थतः शब्दतत्त्वानन्दसौन्दर्यराशी । भज गोविन्दस्तुतिस्तु भक्तिज्ञान-
वैराग्यवसतिः । यथा —

1. H. C. L. p. 320.

2. „ 322.

3. शिवानन्दलहरी.

4. त्रिपुरसुन्दरीमानसपूजास्तोत्रम्. 1 v.

“नारीस्तनभरनाभीदेशं दृष्ट्वा मा गा मोहावेशम् ।

एतन्मांसवसादिविकारं मनसि विचिन्तय वारं वारम् ॥”¹

आत्मबोधदक्षिणामूर्त्यष्टकमनीषापञ्चकादीनि ब्रह्मानन्दरसस्यन्दीनि । तत्र द्वौ श्लोकौ —

“जाग्रत्स्वप्नमुषिप्तिषु स्फुटतरा या संविदुज्जृम्भते

या ब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी ।

सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढप्रज्ञापि यस्यास्ति चेत्

चाण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुर्गित्येषा मनीषा मम ॥”²

“नानाछिद्रघटोदरा स्थितमहादीपप्रभास्वरं

ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते ।

जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत् समस्तं जगत्

तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥”³

भक्तस्तन्तरणार्थाय लब्धजन्मायं महात्मा बद्रीनारायणसन्निधौ शरीरं
परित्यज्य ब्रह्मीभूतः सच्चिदानन्दमूर्तिर्भगवान् शङ्करभगवत्पादः सर्वान्तर्यामीति
शिवम् ।

1. मोहमुदगरः v. 3. (शंकराचार्यप्रकरणग्रन्थाः P. O. B. A. 1952)

2. मनीषापञ्चकम् 1 v. (शंकरप्रकरणग्रन्थाः)

3. दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् 4 v. ,,

(६४) सुबन्धुः

बाणो वा सुबन्धुर्वा कः पूर्व इति बहुभिश्चर्चितमद्यावधि । अत्र चर्चायाः कारणमिदं हेतुत्रयम् । महाभाष्ये “लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्” इति^१ वार्तिकस्य विवरणे पतञ्जलिनोदाहृता वासवदत्ता बाणभट्टहर्षचरितावतारिकायां कस्मिंश्चिद्विहितवासवदत्तापुस्तकान्ते चायं श्लोकोऽस्ति ।

“कवीनामगलदर्पो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥”^२

सुबन्धुकविकृतं गद्यकाव्यं दृश्यते मुद्रितम् । पतञ्जलिना वासवदत्तेति ग्रन्थनाम स्मृतम् । न तु तत् कर्तृनाम । तत्कर्ता सुबन्धुरिति निर्णेतुमशक्यम् । तत्काव्यस्य नष्टत्वात् । उपलभ्यमानवासवदत्तागद्यकाव्यकर्ता सुबन्धुरपि नायं महाभाष्यस्मृतवासवदत्ताकाव्यकर्ता भवति । एतन्मुद्रितकाव्ये न रघुवंशशाकुन्तलमहावीरकथांशः स्मृताः ।

यथा —

“मुधैवेन्दुमती महिष्यप्यजानुरागिणी बभूव”

“विफलमेव दुष्यन्तस्य कृते दुर्वाससः शापमनुबभूव शकुन्तला”

“सदा रामाश्रितैर्महावीरचरितैरिव नारीकेलिधरैः”

एतेन दृश्यमानवासवदत्ता न पतञ्जलिस्मृतेति, अस्याः कर्ता सुबन्धुर्भव-
भूतेरपि पर इति च स्पष्टम् । मालतीमाधवे यद्यपि वासवदत्तानाम गृहीतं

1. M. Bh. IV. 3. 87.

2. H. C. L. p. 443; 3.

तथापि सा तूदनस्य भार्येति मुद्रितकाव्ये वर्णिता वासवदत्ता कन्दर्पकेतु-
भार्येति च विदितत्वान्नेदं मुद्रितवासवदत्ताकाव्यं शक्यते ।¹ अथ द्वितीयो हेतुः -
पतञ्जलिनोदाहृता वासवदत्ता बाणभट्टेन पठिता वा श्रुता वेति न वयं जानीमः ।
यथा कथंचित्तन्महत्त्वं जानतैव तेन “कवीनामगलद्दर्पः” इति सा प्राचीन-
वासवदत्ता प्रशंसितेति विद्वल्लोके प्रतीतिः । सोऽयं श्लोकोऽर्वाचीन वासवदत्ता-
पाठकेन केनचित्तदन्ते प्रक्षिप्तो नामैक्यभ्रान्तयेति स्पष्टं ज्ञायत एव । तस्मादियं
मुद्रितवासवदत्ता न पतञ्जलिस्मृता न च बाणप्रशंसितेति, एतत्कर्ता सुबन्धुर्न-
केवलं बाणभट्टात् किं च भवभूतेरप्यर्वाचीन इति च विश्वसनीयं भवति । किन्तु
काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तावुत्कलिकाप्रायस्योदाहरणत्वेन “कुलिशशिखरग्वरनखर-
प्रचण्डचपेटापाटितमत्तमातङ्गकुम्भस्थले”² इत्यादिकं मुद्रितवासवदत्ताकाव्य-
वाक्यदृष्टत्वाद् वामनाचार्यादयं कविः किञ्चित्पूर्वं इत्यवगम्यते । तेनायं
सुबन्धुः शा. ६७० प्रान्ते स्थितोऽभवदित्युच्यते । एतेन -

“सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकार न रमते ।

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ॥”³

इत्यादिषु सुबन्धुनाम प्रथमतो निर्दिष्टं, तस्मादयं प्राचीन इत्युच्यमान-
हेत्वाभासाः परास्ता भवन्ति । मुद्रितवासवदत्तापाठिकाकारैः कृष्णमाचार्यैश्च
सुबन्धुरयं बाणभट्टवामनाचार्यमध्यवतीति निर्दिष्टम् ।⁴

प्रौढगद्यकाव्येषु कादम्बर्या अनुपदं वासवदत्ता गण्यते सारस्वताभिज्ञैः ।
कविरप्येवमुक्तवान् ।

1. H. C. L. p. 469.

2. काव्यालङ्कारसूत्रम्. p. 13 (N. S. P. ed. 1953)

3. राघवपाण्डवीये.

4. H. C. L. p. 469.

“प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रपञ्चविन्यासवैदग्ध्यनिधिं प्रबन्धम् ।

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबन्धः सुजनैकबन्धुः ॥”¹

अस्मिन् वर्णिता कथा गुणाढ्यवासवदत्ताकथातः प्रभिन्ना । तस्यां नायिकायाः पितोज्जयिनीराजा महासेनः प्रद्योतः । अस्यां तु कुसुमपुरराजः शृङ्गारशेखरः । एकत्रास्मिन् ग्रन्थे “अपूर्वा बृहत्कथा मया श्रुता प्रत्यक्षीकृता च”² इत्येकं वाक्यमस्ति । तथापि वर्णितकथाविषयस्तु ततः पृथगेव । तस्यामुदयनो वासवदत्ताया भर्ता । अस्यां तु कन्दर्पकेतुः । भासकालिदासभवभूत्यादिपूर्वकविभिरुदयन एव वासवदत्तापतिरित्युक्तम् । एवं नायिकानायकवृत्तान्तौ काव्ये सर्वत्र स्वतन्त्रौ ।³ न तु प्रसिद्धकथानुसागिणौ । तथापि काव्यं सरसं मनोहरवर्णनाञ्चितं विद्वद्भञ्जकम् । कविरयं काश्मीरीय इति उज्जयिनीप्रान्तवासीति च मतभेदोऽस्ति तथाप्यौत्तराह एव । अद्वैतवैदिकाचारसम्पन्नः पवित्रचरित्र इति तत्तद्वर्णनाभिः अवगम्यते । अस्य काव्यस्य श्रीकृष्णसूरिजगद्धरत्रिविक्रमतिम्मय्यसूरिशिवरामादयो बहवश्चक्रवर्त्याख्यानम् । इदमेव ज्ञापयतीदं काव्यमाजन्मदेशमभितः पठनपाठनवशेन व्याप्तमिति मङ्गराजशेखरादिभिरयं कविरभिष्टुतः । वामनबाणभट्टो भट्टबाणं स्तुवन्नेवं सुबन्धुममुं सस्मार ।⁴

“प्रतिकविभेदनबाणः कवितातरुगहनविहरणमयूरः ।

सहृदयलोकसुबन्धुर्जयति श्रीभट्टबाणकविराजः ॥”⁴

1. वासवदत्ता. v. 13. (chowkhamba ed. 1954)

2. „ p. 85.

3. H. C. L. p. 472.

4. H. C. L. p. 470.

(६५) हलायुधः^१

ब्राह्मवैष्णवसर्वस्वादिनिर्माता कार्तीयश्राद्धकल्पसूत्रभाष्यकर्ता हलायुध-नामा कविर्वाचीनः । तदन्योऽयमभिधानरत्नमालेतिप्रसिद्धनिघण्टुकारः । तस्मात् पूर्वः शिवभक्तो हलायुधकविः वङ्गदेशीयदक्षिणराट्टमण्डलान्तर्गतनवग्रामोऽस्य प्रथमनिवासः (अयं हुगलीजनपदे खुर्गुत्परगणान्तर्वर्ती ग्रामः) अधीतविद्यः प्राप्तयौवनः केनापि कारणेन स्वदेशं परित्यज्य दक्षिणापथं गत्वा तत्र मान्य-खेटपालकस्य गण्टूकूटराजस्य कृष्णराजस्यादरं लब्ध्वा तदास्थानकविर्भवत् । एतच्चरित्रांशबोधकः श्लोकोऽयं हलायुधस्तवान्ते दृश्यते ।

“द्विजो दक्षिणराट्टीयो नवग्रामविनिर्गतः ।

हलायुधबुधः शम्भोरिमां स्तुतिमगीरचत् ॥”^२

एतत्कविनिर्मितकविरहस्याख्यग्रन्थान्ते चायं श्लोकोऽस्ति ।

“इति समाप्तमवाप्तगुणोदयं

कविरहस्यमिदं रसिकप्रियम् ।

सदभिधाननिधानहलायुध —

द्विजवरस्य कृतिः सुकृतात्मनः ॥”^३

आभ्यां श्लोकाभ्यामभिधानरत्नमालारचनेन प्रसिद्धो हलायुध एव शिव-स्तवकविरहस्यकाव्यद्वयकर्तेति स्पष्टीकृतम् । कविरहस्यस्य कविगुह्यमपशब्दाभास-काव्यं चेति नामान्तरे स्तः । अस्या व्याख्याता रविधर्म एवमाह ।

1. H. C. L. p. 793. Dasgupta p. 617.

2. H. C. L. p. 793.

3. कविरहस्यम्. last verse.

“अर्थतः शब्दतो वापि समान् धातून् निबध्नता ।
 तथा हलायुधेनेदं कृतं कविरहस्यकम् ॥
 आभासन्ति पदान्यत्र प्रचुराण्यपशब्दवत् ।
 तद्वैषम्यं स्वभावेन निबन्धनमपेक्षते ॥
 कविगुह्यं प्रसक्त्यादिभावगम्यमनेकधा ।
 यस्य येनोपसर्गेण धातोः कविपदं च यत् ॥”^१

अपशब्दाभासाख्ये काव्ये कविरहस्यं समाप्तम् ।^२ गण्टकूटराजेश्वरस्य
 कवेः पोषकः कृष्णराजः प्रथमः । न तु तृतीयकृष्णराज इति चरित्रज्ञाः कथ-
 यन्ति । तदेव समञ्जसमित्यस्य कारणानि —

ओङ्कारक्षेत्रेऽमरेश्वरमण्डपे शिलासु लिखितः पुष्पदन्तमहिम्नस्तव इति
 पूर्वं पठितम् । तथैव हलायुधकृतशिवस्तवोऽपि तत्रैव शा. ९, ८५ वत्सरे
 शिलासु लेखितः । बसवपुराणादिषु हलायुधसम्बन्धिनी कथा दृश्यते आभ्यां
 हेतुभ्यां शा. ६, ८२-७०२ मध्यकाले मान्यखेटगज्यं पालयितुः कृष्णराजस्या-
 स्थाने हलायुधो बभूवेति ज्ञायते शिवपञ्चस्तवीपीठिकाग्रमतानुरोधेन च ।

पिङ्गलनागकृतछन्दोप्रस्थस्य टीकानेन रचिता । तदुक्तमनेनैवम् —

“पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।
 मृतसञ्जीविनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥”^३

हलायुधस्तवस्य मध्यभारते विशेषः प्रचारोऽस्ति । पुष्पदन्तकृतस्तव
 इव शिवभक्तैः पूज्यतेऽस्य स्तवोऽपि । तदीयं श्लोकत्रयमिदम् —

“बन्धच्छेदादिह तनुभृतां यत् त्वया साकमैक्यं
 सा चेन्मुक्तिः शिव ! किमनया यातु यद्बान्धकूपम् ।

1. रविषमं at *H. C. L.* p. 793.
2. ”
3. पिङ्गलछन्दसूत्रम्. p. (196 Ed. 1938)

त्वं मे स्वामी भवदनुचरः शर्व ! यत् सर्वदाहं
 तद्वि श्लाघ्यं स्वपतिपदवीं कामयन्ते न भृत्याः ॥”
 कालेन नीतः सर्वोऽपि पुनरावर्तते जनः ।
 महाकालेन नीतस्य नावृत्तिर्विद्यते पुनः ॥
 ‘ज्ञानं न स्यात् क्वचिदपि किल ज्ञेयसम्बन्धशून्यं
 ज्ञेयं सत्तामपि न लभते ज्ञानबाह्यं कदाचित् ।
 इत्यन्योन्यप्रथितमुभयोर्व्यापकं यत् स्वरूपं
 तत्ते प्राहुः प्रकृतिपुरुषस्यार्धनारीश्वरत्वम् ॥”

(६६) शिवयोगी

प्राचीनोऽयं वीरशैवाचार्यः । एतन्निर्मितसिद्धान्तशिखामणिश्लोकाः केचन श्रीपतिपण्डितागध्येन तत्पूर्वेण श्रीकण्ठाचार्येण च स्वीयशैवसूत्रभाष्ययोरुदाहृता दृश्यन्ते । तेन तयोः पूर्वोऽयं कविः शा. ७०० प्रान्तवर्तीत्यूह्यते । रेणुका-विजयकर्तुः सिद्धनाथात् पूर्वः सिद्धनाथोऽस्य पिता ।

सिद्धान्तशिखामणिरेकविंशतिपरिच्छेदः षट्स्थलतद्भेदविवरणपरो वीर-शैवविज्ञाननिधिरिव शैवैराध्यते । कवित्वं च मृदुलम् ।

“अज्ञानतिमिरं चित्तदर्पणं यो विशोधयेत् ।

प्रज्ञाविभूतियोगेन तमाहुर्गुरुसत्तमम् ॥

अपरोक्षितत्वस्य जीवन्मुक्तस्वभाविनः ।

गुरोः कटाक्षसंसिद्धौ को वा लोकेषु दुर्लभः ॥”¹

अनामयस्तवकर्तुः दण्डयाचार्यात् पूर्वमेव वीरशैवमुत्पन्नमिति, शिव-योगिनः पितृपितामहकाले तन्मतसारस्वतमङ्कुरितमिति च शैवानामाशयः ।

(६७) मायुराजः

मायुराजनामा राजकविरुदात्तराघवकर्तेति पूर्वलाक्षणिकवचनैरवगतम् । तन्नाटकं तु मृग्यम् । अस्य देशकालनिवासादिवृत्तान्तश्च विचिकित्सामधिरोहति समुचितप्रमाणाभावात् । तथाप्यद्य नवीनपण्डितोऽधनैरस्योदन्तः पाठकानाचकर्षेति कृत्वा तद्विचारः कश्चिदत्र क्रियते ।

मायुराजस्यानङ्गहर्ष इति नामान्तरमस्तीति प्रथमं पण्डितोऽधनबीजम् । ततस्तदङ्कुरादयः । यथा —

चेदिमण्डलस्य माहिष्मती गजधानी । तत्पालकस्य कलचूरीराजस्य नरेन्द्रवर्धनस्य पुत्रोऽनङ्गहर्षः स एव मायुराज इति^१ । सोऽनङ्गहर्ष एव कुट्टिनीमते (श्लो. ७७७) दामोदरगुप्तेन वेश्याप्रसङ्गे —

“वयमपि देवनिकेतनमनङ्गहर्षं गते त्रिदिवलोकमिति प्रशंसित” इति

मुरारिकविनामनर्धराघवसप्तमाङ्केऽयमनङ्गहर्ष एवानङ्गनाम्ना व्यवहृत इति^२ । तन्निर्मितोदात्तराघवनाटके ईर्षयाऽनर्धराघवकर्त्रा तथा निन्दित इति च हेत्वाभासकल्पनं कृत्वाऽयमनङ्गोऽनङ्गहर्षो मायुराज इत्यभिप्रायः प्रकटितस्तन्नवीनपण्डितोऽधनैः^३ । एतद्भुतकल्पनं पाठकेभ्यः कथं रोचते ? नाहं जानामि । दामोदरगुप्तवर्णितोऽनङ्गहर्ष एव मायुराज इति वक्तुं वा विश्वसितुं वा न किमपि दर्शितं

1. H. C. L. p. 632.

2. अनर्धराघवम्-VII.

3. आश्लेषचम्बनरतोत्सवकौतुकादिश्रीडादुरोदरपणप्रतिभूरनङ्गः ।

भोगः स यद्यपि जये च पराजये च यूनां मनस्तदपि वाञ्छति जेतुमेव ॥

बलवत् प्रमाणम् । पूर्वालिङ्कारिकेषु नैकेनाप्ययं तन्नाम्ना व्यवहृतः । पूर्वोदा-
हृतमुरारिश्लोकवर्णितविषयं पश्यतां तत्रत्यानङ्गशब्दोऽनङ्गहर्षनामकराजं सूचयतीति
भाव एव न कदापि स्फुरति खलु ! अथ कथं विश्वसनीयं तत् कल्पनम् ? अथ
तापसवत्सराजकर्तृत्वम् ।

आनन्दवर्धनादिभिरेतन्नामाङ्कितं नाटकं स्मृतं ध्वन्यालोकादिषु । तेनेदं
पूर्वविद्वद्भिरत्यन्तमादृतं सरसं रूपकमित्यङ्गीकार्यं, तथापीदानां चेन्नपुर्यां
मुद्रितं । तापसवत्सराजमनेन मायुराजेन निर्मितं वा नवेति संशयग्रस्तं भवति ।
न केनापि लाक्षणिकेन तापसवत्सराजं मायुराजनिर्मितमिति सूचितम् । यथा
मायुराजस्येत्युक्त्वा हेमचन्द्रधनिकादिभिरुदाहृतानि वाक्यान्मुदात्तरागवयीयानीति
न तु तापसवत्सराजीयानीति स्पष्टमेव^१ । मायुराजनामग्रहणपूर्वकं तापसवत्सराज-
रूपकावयं धनिकेन दशरूपकव्याख्यायादाहृतमिति यदुच्यते तदसत् ।
तेनैतन्नामैव न गृह्यते । अपि च भोजेनैकः श्लोक उदाहृतः शृङ्गाग्रप्रकाशिकायाम् ।
^२तदुत्तरार्धस्तथैव दृश्यते मुद्रिततापसवत्सराजे । ^३तेन भोजेनोदाहृत उदात्तरागव-
श्लोकः, तत्कर्ता मायुराज एवास्यापि कर्ता भवतीत्येकस्तर्कः ।

अतिचित्रोऽयमूहः श्लोकोऽयमुदात्तरागवीय इति न भोजराजेनोक्तः ।
नान्येन निरूपितः । अथापि मुद्रिततापसवत्सराजमनेन निर्मितमिति निर्णेतुं

1. *H. C. L. p. 632.*

2. सन्ध्याकालकशायितेन नभसा प्रत्यक्षसन्नंशने -
नीलावेशमनि दीपरश्मिजटिलं नीलं तमो जृम्भते ।
वेलद्बाहुलताविलोलबलयस्वानैरितः सूचित -
व्यापाराः प्रणियोजयन्ति विविधा वाराङ्गनावर्णकान् ॥
(उदात्तरागवये)

3. प्रारब्धो मणिदीपयष्टिषु समं पातः पतङ्गैरितो
गन्धान्वैरभितो मधुव्रतकुलैरुत्पक्ष्मभिः स्थीयते ।
वेल्लद्बाहुलताविलोलबलयस्वानैरितः सूचित -
व्यापाराः प्रतियोजयन्ति विविधा वाराङ्गना वर्णकान् ॥
(तापसवत्सराजे)

cf *H. C. L. p. Dr. De : p. 298, 686.*

आनन्दवर्धनादिभिः प्रशंसितं तत्राटकमिदमेवेति निश्चेतुं च न दृश्यते प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तादृशप्रमाणलाभपर्यन्तं मायुराजशिरस्येतत्कर्तृत्वारोपणं शूद्रकादिषु पद्मप्राभृतिकाद्यारोपणमिव विश्वासयोग्यं न भवतीति मन्ये ।

नायं मायुराजोऽनङ्गहर्षो वा अनङ्गो वा, न चेदिमण्डलेश्वरो वा, किन्तु नाम्ना क्षत्रिय इति वक्तुं शक्यते । कुत्रत्यो वा न ज्ञायते । आनन्दवर्धनात्पूर्वः “यदि क्षुण्णं पूर्वैरिति जहति रामस्य चरितम्” इति मुरारिणा स्मृतेषु रामकाव्येषु उदात्तराघवमप्यासीदिति मत्वा तस्मादयं पूर्व इति भावनं नानुचितं स्यात् । तेनायं कविः शा. ७०० प्रान्तवर्तीति मन्यामहे ।

कैश्चिद्वाक्षणिकेरुदात्तराघवदेकैकं वाक्यं गृहीतम् । धनिकेन त्वस्य कवित्वचातुर्यं किञ्चित् प्रशितम् । तेन तद्वस्तुपात्रगसौचित्रसौचित्यं यत्किञ्चिदवगम्यते । यथा^१ चित्रमायः- (ससम्भ्रमम्) भावन् कुलपते रामभद्र परित्रायताम् (आकुलतां नाटयति) । चित्रमृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः । नीयते राक्षसानेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ।

रामः —

“वत्सस्याभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसात्

त्रस्तश्चैषमुनिर्विरौति मनसश्चास्त्येव मे सम्भ्रमः ।

मा हांसीर्जनकात्मजामिति मुहुः स्नेहाद् गुरुर्याचते

न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः ॥”

वानरः- (प्रविश्य पटाक्षेपेण सम्भ्रान्तः) महागज ! एतत्त्वलु पवननन्द-
नागमनेन प्रहर्षः देवस्य हृदयानन्दजननं विदलितं मधुवनम् ।

अनिष्टश्रवणोदाहरणम् - -

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library

मुसूरी

MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है।

This book is to be returned on the date last stamped

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.

मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रा ग्वाः फेरवाः ॥”

एतैर्वाक्यैरुदात्तगधवं रसोदात्तमित्यवगम्यते । कालेनैतादृशमपि दिव्य-
नाटकमपहृतं हन्त !

GL SANS 891.21
SHA

125580
LBSNAA

Sans

891.21

शास्त्री

अवधि सं.

~~14159~~

ACC No

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No

लेखक शास्त्री, सूर्यनारायण

Author.....

शीर्षक संस्कृत-कवि-जीवितम् ।

Title.....

891.21

~~14159~~

शास्त्री

LIBRARY

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

Accession No. 125580

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving